

A MAI MAGYAR NYELV LEÍRÁSÁNAK ÚJABB MÓDSZEREI

II.

Szeged, 1995. április 26–27.

1996

A kötet kiadását a
SZEGEDÉRT ALAPÍTVÁNY
támogatta

TARTALOM

A MAI MAGYAR NYELV LEÍRÁSÁNAK ÚJABB MÓDSZEREI

BEVEZETŐ (Maleczki Márta – Büky László)	5
ALBERTI GÁBOR: Passzivizálási művelet a magyarban	7
É. KISS KATALIN: Többszörös fókusz a magyar mondat szerkezetben	47
HUNYADI LÁSZLÓ: A magyar mondat metrikus prozódiaja	67
KÁLMÁN LÁSZLÓ – RÁDAI GÁBOR: Megszakított összetevők a magyarban konstrukciós nyelvtani szempontból	83
KIEFER FERENC: Az ismétlődés fajtái, nyelvi kifejezőeszközei és szemantikai ábrázolása	111
LACZKÓ TIBOR: A <i>való</i> főnévi csoportokban való használatáról	121
REBRUS PÉTER: Az analitikus – szintetikus toldalékolás a magyarban és a kormányzási fonológia	141
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Meditáció az álmondatról	159
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Kognitív szemantika és stilsztika	169
SZERZŐINK FIGYELMÉBE	181

BEVEZETŐ

A József Attila Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszéke és Magyar Nyelvészeti Tanszéke másodszor rendezte meg a Mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei című tudományos ülést, amelynek a Szegedi Akadémiai Bizottság adott otthont.

A két évvel ezelőtt tartott hasonló rendezvényen még a hallgatóság között volt Károly Sándor professzor úr, aki azóta elhunyt 1994. január 25-én. A jelen esztendőben van Károly Sándor születésének hetvenötödik évfordulója, ezért is szenteltük az ő emlékének a mostani, immár kétnapos előadássorozatot.

Károly Sándor Szegeden végzett egyetemet, és Sík Sándor bűvköréből kiszökött irodalmárként Klemm Antaltól kért témát doktori értekezéséhez (A Jókai-kódex mondatai, 1947). Ugyancsak a szegedi egyetem volt Károly utolsó munkahelye, előzőleg negyedszázadig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgozott. Károly Sándor fogékony volt minden újra, és érdeklődő volt minden új iránt. Mindig törekedett megismerni a nyelvtudomány friss eredményeit és módszereit, s igyekezett ezeket hasznosítani, illetőleg továbbfejleszteni. Erre tanította és nevelte az egyetemen hallgatóit, és erre ösztönözte munkatársait.

Konferenciánknak ezúttal is fő célja, hogy az új kutatások iránti érdeklődést ébren tartsa, az új iránti fogékonyságot megőrizze.

Maleczki Márta – Büky László

Szeged, 1995. április 26–27.

PASSZIVIZÁLÁSI MŰVELET A MAGYARBAN

ALBERTI GÁBOR

1. Egy határozói igeneves szerkezet tranzitív és intranszitiv igékkel.

Tanulmányom középpontjában a mai magyar nyelv egy sajátos jelensége, a predikatív határozói igeneves szerkezet áll. Az alábbi példák tanúsága szerint ilyen szerkezetet képezhetünk tranzitív és intranszitiv igéből kiindulva egyaránt, feltűnően gyakran adódnak azonban – mindkét típusban – anyanyelvi kompetenciánk számára tökéletesen elfogadhatatlan vagy legalábbis „gyanús” érzett képződmények is.¹

(1) i Tranzitív: grammatikus mondat

Péter ki van rúgva a munkahelyéről. ‘A főnöke kirúgta.’
Az egyik lap teljesen össze van gyűrve. ‘Összegyűrtük.’
A ház nyaranta ki van adva külföldieknek. ‘Kiadtuk külföldieknek.’

ii Tranzitív: agrammatikus mondat

*Péter már messziről meg van látva. ‘Már messziről megláttuk őt.’
*A veszély meg van érezve. ‘Megéreztek a veszélyt.’
??Ez a könyv is már ki van olvasva. ‘Kiolvastam.’

iii Intranszitiv: grammatikus mondat

Péter ki van merülve a rengeteg túlórázástól. ‘Péter kimerült.’
Péter meg van hatódva a kedvességünktől. ‘Péter meghatódott.’
Ez a rózsza itt a vázában már el van hervadva. ‘A rózsza elhervadt.’

iv Intranszitiv: agrammatikus mondat

*Péter ki van ülve a teraszra. ‘Péter kiült a teraszra.’
*Péter be van lépve a pártba. ‘Péter belépett a pártba.’
*Péter már át van menve a zebrán. ‘Péter már átment a zebrán.’
?Szerencsére már meg vagyok gyógyulva.

Deskriptív célom: e predikatív határozói igeneves szerkezeteket *egyetlen* egységes passzivizálási művelet eredményeként leírni. Mégpedig oly módon, hogy a megadott

---

¹A korábbi magyar szakirodalomban többek között Károly (1959), Rácz (1974, 1975) és Laczkó (1993) érinti a kérdés különféle aspektusait. A külföldi szakirodalomban de Groot (1995) tanulmánya a legfrissebb fejlemény.

szabályból a „normál passzivizálástól” eltérő sajátosságai is levezethetők legyenek. A gondolatok formális megfogalmazásához keretelméletnek egyrészt a Lexikai-Funkcionális Grammatika („LFG”) thematikus elméletének² egy változatát (Bresnan és Kanerva 1989, Bresnan 1990) választottam, másrészt az általam kidolgozott thematikus elméletet, a *Tau modellt* (Alberti 1992, 1994). A kettős keretválasztás, vagyis az, hogy ugyanazt az alapgondolatot kétféle elméletben is formába öntöm, most nemcsak didaktikai előnyöket kíván nyújtani, hanem („meta”-) elméleti célja is van. Egy konkrét nyelvi leírás kapcsán bemutatom a törekvést egy *thematikus metaelmélet* létrehozására – ezt a szerepet játssza a *Tau modell* –, melynek az egyes strukturalista-generatív iskolák (ideális) thematikus elméletei (például az LFG-é) specifikus változatai.³

Számos súlyosnak látszó érvet lehet találni a bemutatott predikatív határozói igeneves szerkezetek passzivizáláson alapuló leírása *ellen*, különösen az intranzitív esetben (0 iii–iv):

I. Korlátozott produktivitas. A passzivizálás meglehetősen produktív művelet a különböző nyelvekben, az angolban például szinte nincs is kivétel alóla (a tranzitív igék körében). Ezzel szemben az általam bemutatott magyar szerkezet csak az igék egy részével tűnik teljesen elfogadhatónak, míg sok igével egyértelműen elutasítandó. Gyanúsán sok a „gyanús” eset is: amit a beszélők használnak, de elvileg nem tartanak tökéletesnek, és inkább helyettesítő alakokat javasolnak (Károly 1959, Rácz 1974, 1975).

II. Állapotleírásra korlátozódó jelentés. A különféle nyelvekben passzivizálással egy cselekvés vagy történés folyamatát (is) le tudjuk írni. Ezzel szemben a tárgyalt magyar predikatív határozói igeneves szerkezet csak állapotot képes leírni: azt az állapotot, amely az ige által megjelölt célirányos folyamat lezajlásának eredményeképpen előáll (Károly 1959).

III. Vonzatszerkezet-változás. Az „intranszitiv esetben” nem teljesül a passzivizálásnak tulajdonított alábbi vonzatszerkezet-változás egyik eleme sem (pl. de Groot 1995):

²A thematikus elméletek alapvonásairól rövid összefoglalást adok a 3.1. pontban, majd a 3.2–3.3. pontokban a szükséges részletességgel bemutatom a tanulmányom szempontjából fontos két thematikus elméletet.

³Kertész Andrásnak a kandidátusi értekezésemre (Alberti 1992) adott bírálata tette számomra világossá, hogy a *Tau modell* egy olyan thematikus *metaelméletként* találhatná meg helyét a thematikus elméletek körében, mely az egyes nyelvészeti iskoláktól függetlenül ragadná meg azt a releváns szintet, amelyen ideálisan leírhatóak azok a jelenségek, melyeket a konkrét thematikus elméletek leírni hivatottak. Ezen a metaelméleti szinten tehát az egyes iskolák sajátosságaitól elvonatkoztatva, tisztán, absztrakt módon lehetne vizsgálni az argumentumszerkezetekben uralkodó viszonyrendszert.

- a) az input („aktív”) szerkezet tárgyából alany lesz,
- b) az eredeti alany pedig törlődik (vagy csak ferde esettel (OBL) fejezhető ki).

Hadd mutassam be most (az elkövetkezendőkben kifejtendő) érveimet egy egy-séges, passzivizáláson alapuló leírás mellett:

I. Vonzatszerkezet-változás a „transzítív” esetben. Amikor transzítív igéből ki-indulva képezzük a predikatív határozói igeneves szerkezetet, akkor éppen a fenti argumentumszerkezet-változás zajlik le (tárgy → alany, alany → Ø/OBL). Ilyenkor egyébként de Groot (1995, 303. o.) sem tartja eleve kizártnak, hogy valamiféle passzi-vizálásra gyanakodjunk.

II. Hasonlóság a „transzítív” és „intranszítív” típus között. Az „intranszítív” esetek (0iii–iv) képzése és felépítése (léte + határozói igenév) kísértetiesen meg-egyezik a „transzítívakéival” (vö. *Péter be van rúgva* és *Péter ki van rúgva*).

III. Egységes szabály lehetősége. Megfelelő thematikus elméletekben (pl. LFG-é) lehet olyan formális passzivizálási szabályt adni, mely egyszerre előállítja a „transzítív” és „intranszítív” eseteket! Az elmélet megfelelősége a thematikus szerepek halmazának strukturáltságán múlik, ami a gyakorlatban valamilyen *thematikus hierarchiát* jelent.

IV. Univerzális elmélet a passzivizálásról. Egységes univerzális elmélet épít-hető fel a „normál” (transzítív igéken működő, pl. angol) passzivizálás különféle „in-transzítív” kiterjesztéseiről (pl. norvég, német, magyar).

V. Szemantikai sajátosságok, produktivitás. Az imént említett univerzális passzivizálási elméletből kiindulva a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet jellegzetességeit (az „ellenérvek” közt említett korlátozott produktivitást és állapot-leírásra korlátozódó jelentést) kapcsolatba tudjuk hozni az általános passzivizálási szabály magyarra való specifikálásának sajátos módjával.

Szeretnék már itt rámutatni, hogy a III. érv a formális strukturalista nyelv-el-méletekben rejlő csodálatos lehetőséget aknázza ki: azt, hogy az egészen különböző felszíni jegyeket mutató jelenségek mögött igazolhassuk a mélyben megbúvó lényegi azonosságot.

Tekintsük most át a tanulmány felépítését!

A 2. pontban a norvég nyelvből hozok példát „intranszítív passzivizálásra”, vagyis olyan grammatikai műveletre, mely a transzítív igék körében alkalmazva a passzivizálás jegyeit mutatja, alkalmazható viszont (bizonyos mértékig) az intranszítív igék körében is. Rámutatok, hogy ez a norvég intranszítív passzivizálás alapvetően eltér a magyartól (mármint a vizsgálatunk tárgyát képező predikatív határozói igeneves szerkezet képzésétől), mert az intranszítív igéknek egészen más csoportján működik.

Ez látszólag tézisem ellen szól, a 4. pontban viszont rámutatok, hogy a norvég és a magyar intranszitiv passzivizálás a „normál” tranzitív passzivizálásnak két elméletileg lehetséges kiterjesztését jelenti. Az pedig a passzivizálási elméletem mellett szól, hogy az elméletben megjósolt két lehetőség meg is valósul a világ nyelveiben.

Ez előtt még a 3. pontban rövid áttekintést adok a tematikus szerepek és rendszerek világáról általában, majd részletesebben bemutatom a tárgyalt két elmélet (LFG, Tau modell) releváns vonásait.

A 4. pontban ismertetem azt a passzivizálási szabályt, mely ígéretem szerint egyszerre képes leírni a tranzitív és intranszitiv igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezetek esetét. Először elméletektől független, szemléletes képet próbálok nyújtani a szabályról, majd megfogalmazom azt a két fent említett tematikus elmélet „nyelvén”.

Az 5. pont arról szól, hogy milyen kapcsolat van a magyar intranszitiv passzivizálási szabálynak az általánostól való formai eltérése és a létrehozott (passzív) szerkezetek szemantikai és egyéb jellegzetességei között. Szóba fog kerülni a magyar nyelv egy másik területe, a befejezett melléknévi igenévvel alkotott jelzős szerkezet is, melynek létrehozását szintén egy intranszitiv igékre is kiterjedő passzivizálási műveletnek tulajdoníthatjuk.

2. Intranszitiv passzivizálás.

A legnagyobb akadálya, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezeteket egy egységes passzivizálási művelet eredményének tartsuk, úgy tűnik, abban rejlik, hogy intranszitiv igék körében is működnie kéne ennek a műveletnek. Márpedig a passzivizálás formai jegyei megkövetelni látszanak a tranzitivitást a „bemeneneti” igékre vonatkozóan.

Strukturalista (generatív) elméleti keretben a grammatikai műveleteket már nem (feltétlenül) felszíni formai jegyeikkel definiáljuk (gondolok most a szintaktikai funkciókban beálló változásokra: tárgy → alany, alany → $\emptyset$ /OBL); e jegyeket inkább egy „mélyben” működő szabály (vagy több szabály összjátéka) eredményének tartjuk. E helyütt nem kívánok részletekbe bocsátkozni, de ez például a transzformációs generatív nyelvelméletben (Chomsky 1981) is így van (ld. pl. Áfarli (1989)): a passzivizálás szintaktikai jellegzetességei az ige és vonzatai közti tematikusszerep- és esetadás szokásos módjának módosítása eredményeképpen állnak elő. Ebben a szemléletben az imént említett szerző (Áfarli 1989) kimutatja, hogy a norvégban egy nemcsak tranzitív igéken működő műveletet passzivizálásnak tarthatunk: a grammatikai művelet megegyezik az angol passzivizálással, az eltérések pedig a két nyelv valamely paraméterének⁴ eltéréséből adódnak.

⁴ ... hogy a PASS jegy kell-e absztrakt esetet kapjon

Vessük össze a reprezentatív norvég példákat (Åfarli 1989) a nekik megfeleltethető angol passzív szerkezetekkel és magyar predikatív határozói igeneves szerkezetekkel!

- (2) i   **Det vart snødd.*
               *There was snowed.
               *Havazva volt.
- ii   **Det vart falle eit blad.*
               *There was fallen a leaf.
               Le volt esve/hullva egy levél.
- iiia   *Det vart sunge.*
               *There was sung.
               *Énekelve volt.
- b   *De kjørte gjennom byen.*
               *There was driven through the town.
               *Át volt hajtva (autóval) a városon.
- iv   *Ein bil vart kjøpt.*
               A car was bought.
               Egy autó (meg) volt véve.

Åfarli (1989) a norvég és angol példák összevetéséből arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált norvég passzivizálás-típus a tranzitív igék körén kívül is alkalmazható: az intranszitiv igék egy körülhatárolható csoportjában. Perlmutter (1978) *Unaccusative Hipotézisét* felhasználva, e csoport megnevezésére is lehetőségünk van: ők az *unergative* intranszitiv igék.⁵

Az *Unaccusative Hipotézis* lényege abban áll, hogy az intranszitiv igék csoportja két eltérő viselkedésű alcsoportra bomlik. Egyes intranszitiv igék egyetlen, (az akkuza-tív nyelvekben) alanyesetben lévő argumentuma nem olyan szintaktikai és morfológiai jellegzetességeket mutat, mint a tranzitív igék alanya, hanem inkább a tranzitív igék tárgyi argumentumához hasonló tulajdonságokat mutat. Perlmutter *unaccusative* intranszitiv igéknek nevezi őket. Az intranszitiv igéknek az a csoportja, ahol az alanyi argumentum viselkedése a tranzitív igék alanyi argumentumának viselkedésére hason-lít, az *unergative* megnevezést kapta.⁶

⁵A németben is, úgy tűnik, lényegében így működik a passzivizálás: pl. *Hier wurde nur bis 11 Uhr getanzt.*

⁶Az *Unaccusative Hipotézis*nek az az alapgondolata, hogy az intranszitiv igék csoportja korántsem homogén, kézenfekvő tényként mutatkozik meg korábbi grammatikáinkban. Károlynak (pl. 1956, 1967) tulajdonítható az érdem (ld. Abaffy 1978, 1980), hogy újra bevezette a *mediális* ikekategóriát, amely

Az intranszítív igék kétféle viselkedési mintája mögött szemantikai magyarázat rejlik, melyet az alábbi példák kapcsán tudok vázolni:

- (3) i *A kalózok_{agens} elásták a kincset_{páciens} (egy mély gödörbe).* (transzítív)
 ii *A kalózok_{agens} énekelnek.* (unergative intranszítív)
 iii *A kalózok berúgnak_{páciens}.* (unaccusative intranszítív)

Azt kell vizsgálnunk, hogy az ige által leírt szituációban egy-egy szereplő (igei vonzat megnevezettje) *milyen jellegű* szerepet tölt be. Az iménti (i) példamondatban a tranzitív ige argumentumai egy-egy jellegzetes szereptípust (ágens, páciens) képviselnek, melyeket az alábbi módon írhatunk körül (Komlósy 1992):

- (4) **Ágens:** aktív résztvevő [az ige által leírt szituációban], azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy fékentartásával tölti be (*Péter veri Pált, Péter ugrál*).

Páciens: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át (*Péter veri Pált, Mari meghízott*).

E szereptípusokról – az ún. *thematikus szerepekről* – a 3. pontban részletesebben is szólok majd. Most egyelőre szögezzünk le annyit, hogy az *elás* tranzitív ige alanya *agens* szerepet játszik az ásás szituációjában (a kalózok mozgósítják energiájukat), míg a tárgy *páciensi* szerepet tölt be (a kincsnek megváltozik a helyzete). Ami a két intranszítív igét illeti, a kalózok az éneklés szituációjában aktív cselekvők, tehát ágensként viselkednek, a berúgás viszont olyan állapotváltozás, melyben páciensi szerepet játszanak.

Áfarli (1989) megfigyelése tehát nagyjából azt jelenti, hogy a norvégban azok az intranszítív igék vethetőek alá passzivizálásnak, amelyeknek *agens* az alanya (*énekel, áthajt*). A passzivizálás során törlődik az ágens (legalábbis alanyi vagy tárgyi funkcióban nem szerepelhet), akár tranzitív, akár intranszítív igré alkalmaztuk. Ha egy (intranszítív) igrének nem ágens az alanya, akkor nem hajtható végre passzivizálás (*lehullik*). A passzivizálás végeredménye: ha tranzitív igré alkalmaztuk, akkor az ágenstörítés után marad még egy argumentum, mely az alanyi pozícióban tud esetet kapni; a passzivizált intranszítív igrének viszont nem marad (valódi) argumentuma, olyanná válik, mint a *havazik* ige.

A magyar predikatív határozói igeneves szerkezet csak egyetlen vonásában emlékeztet a norvég intranszítív passzivizálásra: abban, hogy tranzitív igréken kívül egyes intranszítív igékkel is megszerkeszthető. A (2) példasor azonban azt mutatja,

---

lényegében az unaccusative igecsoportnak felel meg. Külön cikket érdemelne Károly (1967) kilencosztályos igenévrendszerének összevetése az Unaccusative Hipotézissel.

hogy éppen a norvégban helyes intranszitiv passzív alakok magyar megfelelői teljesen elfogadhatatlanok (iii). Nem rossz ellenben⁷ az az intranszitiv igét tartalmazó szerkezet, melynek norvég megfelelője elfogadhatatlannak ítéltetett.

Átböngészve az (1) példasort is, az a sejtésünk alakulhat ki, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet az intranszitiv igéknek éppen az *unaccusative* csoportja körében elfogadható (*kimerül, meghatódik, elhervad*: páciens alanyúak), míg az *unergative* csoportban elfogadhatatlan (*kiül, belép, átmegy*: ágens alanyúak). A képet még jócskán kell finomítanunk, de alapvetően az a helyzet, hogy a tárgyalt norvég grammatikai művelet az intranszitiv igéknek éppen az ellentétes csoportját érinti. Ráadásul a norvég passzivizálás az intranszitiv igékre úgy hat, hogy azok valódi argumentum nélkül maradnak, míg a magyar „intranszitiv” művelet tulajdonképpen nem okoz változást a vonzatszerkezetben: a kimeneti igealak ugyanúgy egyetlen alanyesetű vonzattal bír, mint a bemeneti igealak.

Egyelőre annyit állapíthatunk tehát meg, hogy bár sem elvileg nem kizárt egy megfelelően definiált passzivizálási műveletet kiterjeszteni a tranzitiv igék köréből az intranszitiv igék körébe, sem gyakorlatilag nem példa nélküli egy ilyen próbálkozás, az imént leírt norvég intranszitiv passzivizálás legalább két lényeges ponton (érintett intranszitiv igék csoportja, bekövetkező vonzatszerkezet-változás) eltér a vizsgált magyar grammatikai művelettől.

3. Thematikus elméletek

3.1 Pár szó a thematikus szerepekről és elméletekről általában

Az igék (régensek) lexikai jellemzéséhez hozzátartozik, hogy az általuk leírt szituációban milyen szerepet játszanak el a vonzatok (jelöletei). E szerepeket érdemes típusokba sorolni (pl. ágens, páciens, instrumentum, stb.) – ezek a *thematikus szerepek* –, mert e szemantikai ihletésű osztályozás segítségével számos szintaktikai jelenségről sikerült értékes állításokat tenni az elmúlt évtizedekben (Fillmore (1968) óta). Ez a *thematikus elméletek* feladata. Végso soron *jelentés* és *forma* kapcsolatának ősi kérdéséről van szó, ahol persze nemcsak a *kapcsolat* maga jelenti a kutatás tárgyát, de az is, hogy a *jelentésnek* mely elemei relevánsak a grammatika számára.

Az egyik alapkérdés: az igei argumentumokhoz társuló thematikus szerepekhez hogyan rendelődnek a mondatban szintaktikai funkciók (ez az argumentumok *szintaktikai realizációjának* problémája). Illusztrációképpen álljon itt egy közhelyszámbe menő univerzális megfigyelés, amely éppen a 2. pontban bemutatott ágens és páciens szerepekkel kapcsolatos (amelyek tehát *thematikus szerepek*):

⁷ Kicsit szerencsésebb példamondattal tényleg nem rossz a tárgyalt szerkezet: – *Hol van innen a füzetem? – Le van esve!*

– ha egy tranzitív ige által leírt szituációban a két szerep: ágens és páciens, akkor biztos, hogy az ágens realizálódik alanyként, és a páciens tárgyként, és nem fordítva (pl. *meglők*).

Megismételem most e két thematikus szerep (Komlósy (1992) által javasolt) körülírását, mivel az további gondolatmenetünk szempontjából is érdekes lesz:

(5) **Ágens:** aktív résztvevő [az ige által leírt szituációban], azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy fékentartásával tölti be (*Péter veri Pált, Péter ugrál*).¹

Páciens: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át (*Péter veri Pált, Mari meghízott*).

A thematikus elméletek alapproblémája, hogy a szerepek fenti jellegű jellemzése a nyelven kívüli valóság definiálhatatlan fogalmaira támaszkodik („aktív”, „energia-mozgósítás”, „változás”, stb.), így nem egzakt, nem megbízható, nem építhető rá nagy magyarázó erővel bíró nyelvészeti részelmélet. Kiutat jelenthet, ha kiderül, hogy a thematikus elméletek szokásos feladatainak ellátásához nincs szükség a szerepek *tényleges tartalmának* jellemzésére, csupán az igei argumentumszerkezeten belüli bizonyos viszonyok megállapítására van szükség. A modern thematikus elméletekben ilyen tendencia érvényesül: a szerepeknek különféle absztrakt struktúráira, gyakorlatilag *hierarchiáira* támaszkodnak (ld. pl. Dowty 1991, Bresnan és Kanerva 1989, Bresnan 1990, Grimshaw 1990, Jackendoff 1989, Wilkins 1988). E modern thematikus elméletek többnyire egy-egy generatív nyelvészeti iskolához kötődnek, annak igényeit szolgálják ki és annak formalizmusához illeszkednek. Összevetésükre e helyütt aligha van mód, nem kíván azonban talán túl sok indoklást az igény a különféle thematikus elméletekben felgyülemlett tudás iskoláktól független feldolgozására, a törekvés az argumentumok viszonyrendszerében egy olyan *minimális struktúra* feltárására, melyben az informális szereptartalmak kiküszöbölhetőek, ugyanakkor eleget lehet tenni egy „hagyományos” thematikus elmélettel szemben felállított kívánalmaknak. E cél megvalósítására szeretném alkalmassá tenni a Tau Modellt (Alberti 1992, 1994), mely ideális esetben *metaelméletként* szolgálhatna: absztrakt és általános „közös nevezője” lehetne az egyes nyelvészeti irányzatok (ideális) thematikus elméleteinek (ld. pl. az LFG thematikus elméletével való vázlatos összevetést az 5. pontban).

3.2 Tau Modell

Hogy a thematikus szerepek körülírásos megadása mennyire gyanús és bizonytalan, az akkor derül ki, amikor egy és ugyanazon igének több vonzatszerkezet-változata is van (ld. a példákat kicsit később): ugyanaz a szerep a különböző változatokban

eltérő szintaktikai funkcióban jelenik meg. Vajon az eltérő szintaktikai funkciók eltérő tematikus szerepre utalnak, vagy sem (Levin–Rappaport 1988)? Az igazság mintha a kettő között volna, ezt a sejtést próbálják meg a modern tematikus elméletek a legkülönbébb eszközökkel kifejezni (pl. „többdimenziós” szereprendszerekkel, ld. pl. Wilkins 1989, Jackendoff 1989).

Kulcskérdésnek tartom ezt a problémát, egy felépítendő tematikus metaelmélet kiindulópontjának. A választ pedig abban látom, amit a kognitív elméletek⁸ mindig is hiányolnak az „objektivistának” minősített generatív elméletekből: a beszélő „relatív” szempontjának a tisztázásában (továbbá ld. még Fillmore 1977).

Világosan elkülönítendő tehát az, ami az adott argumentumszerkezet-változatban egyedi (*relatív viszonyok*: a *beszélő* választásán múlik, hogy egy szituáció nyelvi ábrázolásakor egy azt leíró ígének melyik vonzatkeret-változatát használja (*speaker-dependent*: Dowty (1991)), attól, ami az argumentumszerkezet-változatok teljes családjában közös (egy szituáció szereplőinek *abszolút* (*event-dependent*: Dowty (1991)) viszonyai, a szereplők „objektív” egymásra hatása). Az *abszolút* viszonyokat egy ige rokon vonzatkeret-változatai *együttesen* határozzák meg (ennek kiszámítási eljárását Alberty (1992, 1994) tartalmazza).

Jelen tanulmányban az abszolút és relatív viszonyok struktúrájának felvázolására vállalkozom, továbbá e két struktúra kapcsolatának és szemléletes háttérének megvilágítására.

3.2.1 Abszolút viszonyok

Az argumentumok egy része teljes (lineáris) *rendezést* kap (szemléletes tartalma: *okozási lánc* bizonyos szereplők között), melyben az első néhány tag *negatív polaritású* (kb. „ágentív”), a többi meg *pozitív polaritású* (inkább páciens jellegű):

- (6) $\langle \text{arg}_1, \dots, \text{arg}_i \rangle, \quad \langle \text{arg}_{i+1}, \dots, \text{arg}_k \rangle, \quad \{ \dots \} >$
       negatívak (rendezve)   pozitívak (rendezve)   többiek

Az okozási lánc „szemléletes tartalma” úgy értendő, hogy ahol tényleges⁹ fizikai (vagy más szempontból egyértelműen értelmezhető) ráhatásoknak egy láncolata rejlik egy ige által leírt szituációban, ott ez „grammatikalizálódik”, ez épül be a nyelvbe; a többi ige pedig követi ugyanezt az abszolút struktúrát, különösebb tartalom nélkül. Ez

⁸ A magyarországi szakirodalomban legújabbban Pelyvás (1994) tárgyalja a kognitív nyelvelméleteket és ezek kapcsolatát a generatív nyelvelméletekkel. A kognitív szakirodalom iránt érdeklődők e munkából tájékozódhatnak alaposabban.

⁹ Szigorú filozófiai szempontból persze támadható az, ha egy objektív valóságnak a nyelvben való leképeződéséről beszélünk (Kertész András, személyes beszélgetés). A Tau modellnek azonban (más tematikus elméletekkel szemben) nincs is erre szüksége: „belülről”, azaz a nyelvben fellelhető argumentumszerkezet-változatokból kiindulva építék fel egy „konstruált valóságot” – mintegy a lehetséges relatív hozzáállások „átlagaként”.

ugyanaz a helyzet, ami sok nyelvben a *nyelvtani nem* tartalmát jellemzi: ahol beszélhetünk természetes nemről, ott a nyelvtani nem ezt tükrözi, egyébként pedig nem kell neki szemléletes tartalmat tulajdonítanunk.

3.2.2 Relatív viszonyok

A beszélő központi szereppel ruház fel bizonyos argumentumokat (így választ vonzatkeretet, szabadsága e választásban áll). A kiválasztott argumentumok is rendezett sorozatot alkotnak, melynek első tagját *kiindulópontnak*, utolsó tagját pedig *végpontnak* nevezem:

- (7) $\langle \langle \text{arg}', \dots, \text{arg}^m \rangle, \{ \dots \} \rangle$
           kiindulópont   végpont   többiek

A központi argumentumok halmazának rendezettsége azt fejezi ki, hogy a beszélő nem egyszerűen a leírandó szituáció számára lényeges szereplőit emeli ki, hanem a *kiindulópontnak a végpontra* gyakorolt hatását kívánja a szituáción belüli bonyolult kapcsolatrendszer döntő elemeként beállítani. A központi argumentumok halmaza lehet egyelemű is, ilyenkor a kiindulópont megegyezik a végponttal: a beszélő egy reflexív viszonyt kíván a középpontba állítani. E tanulmányban csak olyan eseteket fogunk vizsgálni, ahol a központi argumentumok halmaza legfeljebb kételemű. Máshol (Alberti 1992, 1994) amellet érvetek, hogy háromelemű is lehet.

3.2.3 A szemantikai és szintaktikai viszonyok kapcsolata

Az abszolút viszonyok és a relatív viszonyok egyaránt szemantikai jellegűek: az ige által leírt szituációnak azokat a vonásait hivatottak ábrázolni, amelyek relevánsak a grammatika számára, vagy másképp fogalmazva, amelyek beépültek a nyelvbe. A relatív viszonyok is *szemantikai* jellegűek tehát, de az tény, hogy szinte közvetlenül determinálják a szintaktikai viszonyokat. A kapcsolat a nyelvtípuson múlik. Akkuzatív nyelvekben a kiindulópont mindenképpen alany; a végpont pedig tárgy, ha nem azonos a kiindulóponttal.¹⁰

Az esetrendszeren belül tehát az alany- és a tárgyeset kitüntetett szerepet játszik: segítségükkel tudja kifejezni a beszélő (bizonyos korlátok között) a leírandó szituációhoz fűződő személyes viszonyát. Ez egybevág azzal a régi megfigyeléssel (Fillmore 1968), hogy e két eset „thematikusan heterogén”: a beszélő a szereplők legkülönbözőbb típusait állíthatja középpontba. Az alany- és a tárgyeset kitüntetettséget sokféle formális érv is alátámasztja: gyakoriságuk, jelöletlenségük sok nyelvben, stb.

¹⁰ *Ergatív* nyelvben a szintaktikai kódolás a következő: a végpont mindenképpen a jelöletlen esetben, abszolutívusban áll, míg a kiindulópont, amennyiben különbözik a végponttól, *ergatívuszt* kap.

3.2.4 Az abszolút és relatív szemantikai viszonyok kapcsolata

A relatív viszonyok (lexikai) lehetőségeit az abszolút viszonyok korlátozzák, a beszélőnek tehát nincsen teljes szabadsága egy szituáció relatív ábrázolásakor, nem rugaszkodhat el teljesen a (nyelvbe beépült) „valóságtól”. A legalapvetőbb két korlát:

- (8) i **Rendezési megszorítás:** ha egy argumentumszerkezetben arg' az abszolút rendezésben megelőzi arg'' -t, akkor kizárt, hogy a relatív rendezésben viszont arg'' előzi meg arg' -t.
- ii **Stabilitási megszorítás:** ha a kiindulópont különbözik a végponttól, akkor az előbbi negatív, míg az utóbbi pozitív polaritású.

A Rendezési megszorítás azt mondja ki, hogy a relatív rendezés nem lehet ellentétes az abszolút rendezéssel. A beszélő csupán kiemelheti az okozási lánc elemeit, de sorrendjüket nem fordíthatja meg.¹¹ A Stabilitási megszorítás a beszélő szabadságának további szűkítését jelenti:¹² a relatív „szereposztásnál” nemcsak az argumentumok abszolút sorrendjét kell tiszteletben tartani (melyben az is bennefoglaltatik, hogy egy negatív argumentum mindig megelőz egy pozitívat), de polaritását is. A két kitüntetett központi relatív szerepet tehát nem tölthetjük be (még helyes sorrend esetén sem) két azonos polaritású argumentummal.

A 3.2.3–3.2.4. pontokban tárgyalt összefüggések arra is alkalmasak, hogy egy ige rokon argumentumszerkezet-változatainak együttes figyelembevételével „kiszámíthassuk” a vizsgált igéhez tartozó abszolút szerkezetet, azaz az okozási láncot, és így azt ne a tapasztalati valóságból próbáljuk kitalálni, mint a tematikus szereptípusokat a hagyományos rendszerekben. Alberti (1992, 1994) konkrét számítási algoritmussal is szolgál.

Lássunk most már néhány reprezentatív példát!

- (9) i *A kalózok ástak egy mély gödört.*
absz.: < <kalózok>, <gödör>, $\emptyset$ >
rel.: < <kalózok, gödör>, $\emptyset$ >
- ii *A kalózok elásták a kincset (egy mély gödörbe).*
absz.: < <kalózok>, <gödör, kincs>, $\emptyset$ >
rel.: < <kalózok, kincs>, {<gödör>} >

¹¹ Az állítás nemcsak a „természetes esetekre” vonatkozik, ahol tehát az okozási láncolatnak fizikai tartalma van, hanem a pusztán grammatikai esetekre is. Azt állítom tehát, hogy a grammatikában rögzült abszolút rendezést semmiféleképpen nem bírálhatja fölül a relatív rendezés.

¹² ...ezért itt nem részletezendő speciális körülmények között megsérthető (de ld. Alberti (1992, 1994))...

- iii *Long John Silver elásatta a kincset (egy mély gödörbe) (a kalózokkal).*
 absz.: < <LJS., kalózok>, <(gödör), (kincs)>, $\emptyset$ >
 rel.: < <LJS., kincs>, {(gödör), (kalózok)} >

Az abszolút struktúrák levezetésére szolgáló imént említett algoritmus bemutatása nem tartozik e tanulmány céljai közé, így most csak arra figyeljünk, hogy e struktúrák milyen különbségek érzékeltetésére alkalmasak! A (iii) példában az igének már egy négyargumentumos változatát láthatjuk. A négy szereplő egy okozási láncolatba áll, melyben „természetes” a kalózok és a gödör fizikai kapcsolata (valaminek a létrehozása), valamint LJS. és a kalózok „társadalmi” kapcsolata (parancs). A gödör és a kincs közti okozati viszonyt pusztán grammatikainak tekinthetjük. A három példamondat akár ugyanarra a szituációra is utalhat. A közölt relatív struktúrák a beszélő különböző lehetséges hozzáállásaira utalnak. A kalózok közvetlenül egy gödör létrehozásával foglalkoznak (i), de feltehetőleg tevékenységük valójában a kincstre kíván irányulni (ii), sőt elképzelhető az is, hogy a lényeg LJS. és a kincs kapcsolata. A bemutatott argumentumszerkezet-változatok kielégítik a Rendezési megszorítást (hiszen a (iii)-ban látható okozási lánc szemeinek sorrendjét a relatív rendezések nem fordítják meg), sőt a Stabilitási megszorítást is (kiindulópontként mindenütt a negatív polaritású argumentumok valamelyike jelenik meg, végpontként pedig a pozitívak valamelyike).

Érdemes belegondolni, hogy egy hagyományos szereprendszerrel mennyire nehéz lenne az argumentumokhoz tematikus szerepeket társítani. A (iii)-ban például a gödör *végpont* tematikus szerepet kéne kapjon (ami nem azonos az általam bevezetett *végpont* relatív struktúrabeli szereppel), hiszen ő a kincs mozgásának végpontja, ugyanakkor *páciensnek* is tekinthetjük, hiszen az ásás folyamán jön létre.

Az iménti példaszor általánosítva mutatja a Tau modellnek a *lokativ alternáció* problémakörére¹³ adott elemzési eljárását. Tekintsük most az egyik angol iskolapéldát, melynek egyébként magyar fordítása is kiválóan mutatja a jelenséget:

- (1) i *Peter loaded hay onto the wagon.*
 Péter rakott szénát -rA a szekér
 ‘Péter szénát rakott a szekérre.’
 absz.: < <Péter>, <széna>, {szekér} >
 rel.: < <Péter, széna>, {szekér} >

¹³ Ami az irodalmi hivatkozást illeti, e problémakör kapcsán könnyebb lenne azokat felsorolni, akik nem foglalkoztak vele. Fillmore (1968) klasszikus munkájában is központi helyet foglal el e példatípus, majd ugyanő elméletének újragondolásakor (Fillmore 1977) ide tér vissza. A magyar szakirodalomban Zsilka (pl. 1966) gondolatvilágának kiindulópontja e jelenség. Alapos elemzést nyújt több munkájában is Levin és Rappaport (1986, 1988). Saját kutatásaimnak is a lokativ alternáció, illetve annak intranszitiv változata (pl. *kiürül a benzín a tankból* / *kiürül a tank*) jelentette a kezdetét (Alberti 1988).

- ii *Peter loaded the wagon with hay.*
 Péter rakta a szekeret -vAl széna
 'Péter megrakta a szekeret szénával'
 absz.: < <Péter>, <széna, szekér>, Ø >
 rel.: < <Péter, szekér>, {széna} >

A lényeg az, hogy az abszolút rendezésben egy olyan okozási lánc mutatható ki, amely szerint Péter a szénára gyakorol közvetlen hatást, majd ezzel a szekérre is közvetve alapvető hatást gyakorol(hat). A relatív különbség abban áll, hogy Péternek a szénára gyakorolt közvetlen (i), vagy a szekérre gyakorolt közvetett (ii) hatását tartja-e érdekesnek a beszélő.¹⁴

Az alábbi példapár az intranszítív ige típusok elemzését szemlélteti:

- (2) i *A kalózok berúgnak.*
 absz.: < Ø, <kalózok>, Ø >
 rel.: < <kalózok>, Ø >
 ii *A kalózok énekelnek.*
 absz.: < <kalózok>, Ø, Ø >
 rel.: < <kalózok>, Ø >

Egy *unaccusative* intranszítív ige (i) állítottam szembe egy *unergative* intranszítívval (ii). Relatív struktúrájuk azonos, ami nem is lehet másként, hiszen vonzatkeretük szintaktikai struktúrája megegyezik.¹⁵ Abszolút struktúrájuk azonban finom különbséget mutat: a *berúg* argumentuma (a *lerészegedik* értelemben) pozitív polaritású (tehát páciens jellegű), míg az *énekel* argumentuma negatív (ágentív). Ennek a finom strukturális különbségnek majd fontos szerepe lesz a passzivizálási szabály alkalmazásakor.

3.3 Az LFG thematikus elmélete

Az alábbiakban a Lexikai-Funkcionális Grammatika thematikus elméletének egy változatát kívánom dióhéjban ismertetni (Bresnan és Kanerva 1989). Léteznek némileg eltérő változatok is (pl. Bresnan 1990), de a lényeg szempontjából (miszerint

¹⁴Említésre érdemes egy „naív nyelvi beszélő” következő mondata is: *Mi már elírtuk az összes papírnkat.* A beszélő arra célzott, hogy elfogyott az összes papír, amit a nála vizsgáló diákoknak odakészített, hogy arra írják vázlataikat. Az *elír* ige ezen használatát alkalminak gondolom, nem egy lexikalizálódott változatnak. Jól mutatja azonban (pontosan ezért) annak az „erőnek” a működését, mely tárgyi pozícióba vonzza azt az argumentumot, amelyre a hatás gyakoroltatik. Szokatlan, hogy az írás műveletének a papírra gyakorolt hatását kívánjuk érzékeltetni, de a vázolt szituációban pontosan ez történt.

¹⁵Intranszítív igéknel a központi argumentumok halmaza egyelemű, ami azt jelenti, hogy a beszélő egy „reflexív” viszonyt állít a középpontba. Ezzel azt (is) kifejezi, hogy nem valamilyen két szereplő közti hatás a lényeges a számára. Az éneklő kalózok esetében például érdektelen, hogy mit énekelnek.

a Tau modellel jól összevethető *hierarchikus* thematikus elmélet(ek)ről van szó) elégséges az elsőnek említett változatot tárgyalni.

Az ige (régens) argumentumaihoz társuló szemantikai (thematikus) szerepekhez szintaktikai funkciót rendel a lexikon – némileg alulspecifikált módon. Ez a default („alap esetben bekövetkező”) argumentumrealizáció alapvetően két rendezés/hierarchia egymáshoz illesztésén alapul (thematikus hierarchia | szintaktikai funkciók hierarchiája). Az argumentumrealizáció további specifikálásáról különböző grammatikai operációk gondoskodnak (pl. passzivizálás, lokatív inverzió), és még ezt követően is lehetnek alternatív vonzatkeret-változatok.

Az LFG argumentumrealizációs elméletét négy összetevőre bontva fogjuk tárgyalni:

- 1) szemantikai (*thematikus*) szerepek, hierarchikusan rendezve (3.3.1),
- 2) *szintaktikai funkciók*, két dimenzióban osztályozva (3.3.2),
- 3) *lexikai leképezés* elvei, a szemantikai szerepekről (részlegesen specifikált) szintaktikai funkciókra (3.3.3),
- 4) a kapott teljes lexikai alakra vonatkozó *jólformáltsági feltételek* (3.3.4).

3.3.1 Univerzális thematikus hierarchia

Az LFG thematikus elméletében a hagyományos szereptípusok szigorú hierarchiába rendeződnek. Ez annyiban különbözik a Tau modell *abszolút rendezésétől*, hogy ott közvetlenül az argumentumok kapnak rendezést, kimarad tehát az a kényes lépés, amikor egy-egy argumentumhoz thematikus szerepet kell rendelni. Az egyes thematikus szerepek közelítő tartalmáról Komlósy (1992) alapján alkothatunk képet.

- (12) *agens* > *beneficiens* > *végpont/experiens* > *instrumentum* >
théma/páciens > *lokális*

3.3.2 A szintaktikai funkciók keresztosztályozása

Két distinctív jegy beállítása határozza meg (kellő mértékben) a szintaktikai funkciót: $[\pm r, \pm o]$.

Az első: thematikus megszorított-e (*restricted*: SUBJ, OBJ), vagy sem. Itt ismét a Fillmore (1968) kapcsán már emlegetett „thematikus heterogenitásról” van szó, ami az alany és a tárgy kitüntetett szerepére utal. A ferde eset (OBL_{θ}) megjelölésénél θ (az indexben) tetszőleges thematikus szerepet jelölhet. Ez a „thematikus megszorítottság”, azaz thematikus homogenitás arra utal, hogy egy-egy eset vagy prepozíció bizonyos thematikus szerep kanonikus kifejezője.

(13)	r	–	+
	o		
	–	SUBJ	OBJ _θ
	+	OBJ	OBL _θ

A második jegy ($\pm o$) azt fejezi ki, hogy tárgyi jellegű-e az argumentum (*objective*: OBJ és OBJ_θ). A tárgy és a bitranzitív igék második tárgya (OBJ₂, pl. Bresnan 1990) bír $+o$ jeggyel.¹⁶

Az csak a 3.3.3 alpont végén fog kiderülni, hogy e keresztosztályozása a szintaktikai funkcióknak mennyiben jelenti a beígért „szintaktikai hierarchiát”. Előjáróban annyit, hogy a negatív jegyek az „értékesek”: az alany mindkét szempontból negatív jeggyel bír.

3.3.3 Lexikai leképezés

Három (időben rendezett) lépésben (I–III) történik az argumentumoknak szintaktikai funkcióval való ellátása. Az eljárás során, kiindulva a tematikus szerepekből, az imént tárgyalt szintaktikai jegyek rendelődnek az argumentumokhoz, mégpedig *monoton* módon. Azaz: egyszer már odarendelt jegy nem törölődhet és nem módosulhat.¹⁷ A szintaktikai funkciót végül a „beállított” szintaktikai jegypárok határozzák meg, bár még e folyamat végén is maradhatnak meghatározatlan előjelű jegyek.

I. Tematikus szerepből fakadó jegy. Az alább említett szabályok bizonyos mértékig meghatározzák, hogy egyes tematikus szerepek viselői milyen szintaktikai funkcióban realizálódhatnak. Az ágens és a lokális csak alany- vagy ferde esettel fejeződhet ki, míg a téma és a páciens alany vagy tárgy kell legyen.

- (14) i   ágens → [-o]
 ii   téma/páciens → [-r]
 iii   lokális → [-o]

II. A lexikai argumentumszerkezeten működő morfolexikai szabályok. Az I. lépésben tematikus szerepüknek köszönhetően kaptak szintaktikai jegyeket az argumentumok. Ebben a II. lépésben a szintaktikai jegyek gyűjtögetése folytatódik tovább bizonyos grammatikai műveletek jóvoltából:

¹⁶ A második tárgyat is bizonyos tematikus szerepekhez kötődőnek tartják, az indexbeli θ e szerepre hivatott utalni (Bresnan és Kanerva 1989).

¹⁷ Éppen a *monotonitási* elvnek a vállalása tette szükségessé a szintaktikai funkciók distinctív jegyekre bontását (Bresnan 1990). Ha ugyanis egy tematikus szerkezethez rögtön egy szintaktikaifunkció-sort rendelnénk, akkor – a monotonitás megőrzése mellett – nem lehetne ugyanahhoz a tematikus szerkezethez többféle vonzatszerkezet-változatot társítani, noha ez a nyelvben gyakran előfordul (ld. 3.2). A monotonitás a Tau modellben az abszolút struktúrák kiépülésekor érvényesül (Alberti 1992, 1994).

- (15) i passzivizálás: $\langle \theta, \dots \rangle$ argsz-ben: $\theta \rightarrow [+r]$
 ii lokatív inverzió: $\langle th/pat, \dots, loc \rangle$ argsz-ben: $loc \rightarrow [-r]$

A passzivizálásra vonatkozó szabály fenti formális leírásának értelmezéséhez azt a konvenciót kell ismernünk, hogy az argumentumszerkezetben a tematikus hierarchia szerint rendezve sorolják fel az argumentumokat. A passzivizálás tehát a tematikusan legrangosabb argumentum $+r$ szintaktikai jeggyel való ellátását jelenti. Mivel a passzivizálással külön pontban fogunk foglalkozni (4.2), ezért ebben a pillanatban elég annyit észrevenni, hogy a $+r$ jegy miatt a tranzitív ige ágense már nem juthat alanyi funkcióhoz. Be kell érje egy $[+r, -o]$ jegypárral definiált OBL_{agens} funkcióval (ezt az angolban a *by* prepozíció, míg a magyarban az *által* névutó jelöli).

A lokatív inverzió (többek között) a bantu *chichewa* nyelvnek egy sajátos grammatikai művelete, mely Bresnan és Kanerva (1989) számára kitűnő terepet nyújt az LFG tematikus elméletének illusztrálására. A művelet során a *lokális* argumentum lényegében alanyi helyzetbe kerül. Az értékes $-r$ szintaktikai jegynek a lokálishoz való rendelésével biztosíthatjuk az alanyi funkciót. A szabály formális leírásába be van építve egy olyan peremfeltétel is, hogy csak akkor alkalmazható, ha az argumentumszerkezetben a tematikusan legrangosabb argumentum téma/páciens szerepű, és nem ágens. Jelen tanulmány szempontjából a lokatív inverzióról szóló szabálynak a formális vonásai az érdekesek: például az, hogy konkrét tematikus szerepekre hivatkozik a szabály, és nemcsak a tematikus hierarchia kitüntetett helyeire.

III. Szintaktikai jegyek default kiosztása. Az alapeszme az, hogy a tematikus hierarchia „alapesetben” egy szintaktikai hierarchiára képeződik rá, *rendezéstartó* módon, azaz a tematikus hierarchiában magasabban elhelyezkedő argumentum a szintaktikai hierarchiában is magasabb helyet fog elnyerni. Ez a gondolat a Tau modell *Rendezési megszorításával* állítható párba (3.2.4). A passzivizálás vagy a lokatív inverzió pontosan ezt a „rendezéstartást” hivatott felborítani, azzal, hogy a magas rangú ágens számára egy $+r$ szintaktikai jeggyel meghiúsítjuk az alanyi funkció felvételét, illetve a tematikus hierarchia végén kullogó lokális számára egy $-r$ jeggyel elősegítjük azt.

Egy pillanatra úgy tűnhet, hogy a tematikus és szintaktikai hierarchia közti rendezéstartás felboríthatóságának ellentmond a Tau modell *Rendezési megszorítása*, de ez nem így van: a Tau modellben pontosan ki van jelölve az a kör, ahol a rendezéstartás kötelező: ez pedig a *központi* relatív szerepű argumentumok köre. A Tau modellben tehát a rendezéstartás felborítása úgy lehetséges, hogy a magas rangú argumentumnak nem adunk központi szerepet.

Lássuk most már az LFG alapesetben alkalmazandó argumentumrealizációs szabályait:

- (16) i $\theta_{th>\theta} \rightarrow [+r]$
 ii $\theta [+r] \rightarrow [-o]$
 iii legmagasabb $\theta \rightarrow [-r]$; majd köv. $\theta \rightarrow [+o]$; majd köv. $\theta \rightarrow [+r]$

(i) szerint a tematikus hierarchiában *théma* alatti szerepekhez járuljon $+r$ jegy, majd a $+r$ jegyűekhez $-o$, így végülis ferde esetet kapnak (a $[+r, -o]$ szintaktikai jegypár ugyanis ezt definiálja). (iii) pedig azt mondja, hogy a legmagasabb *kompatibilis* szerephez járuljon $-r$ (tehát a legmagasabb rangú olyan szereplőhöz, amelyhez nem rendeltünk korábban $+r$ jegyet), ha ez teljesült, akkor a következő kompatibilishoz $+o$, és ha ez is teljesült, akkor a következő kompatibilishoz $+r$. Emögött a következő hierarchiája sejlik fel a szintaktikai funkcióknak:

- (17) $[-r]: \text{SUBJ/OBJ} > [+o]: \text{OBJ/OBJ}_{\theta} > [+r]: \text{OBJ}_{\theta}/\text{OBL}_{\theta}$

Egy további lépéssel még tisztább szintaktikai hierarchiát állíthatunk elő: azt kell értékelni, hogy az iménti hierarchia mely helyezéseit éri el egy-egy szintaktikai funkció. Az alany egyértelműen az első helyen áll, majd a tárgy az első és a második helyen, stb.:

- (18) $\text{SUBJ} > \text{OBJ} > \text{OBJ}_{\theta} > \text{OBL}_{\theta}$

Az ige morfológiai kifejlődése tehát párhuzamos a szintaktikai funkciók fokozatos specifikálódásával. Az I. lépést az igetőhöz tartozó tematikus szerkezetre kell alkalmazni, a II. lépést a morfolexikai szabály hozza magával, miközben az igető morfológiai változáson megy át, végül a III. lépést a képzett igealakon kell elvégezni.

3.3.4 Jólformáltsági feltételek

Jó esetben az imént vázolt I-III. lépéssorozat eredményeképpen egy argumentumszerkezet valamennyi argumentuma egyértelműen meghatározott szintaktikai funkcióban részesül. Ezt az ideális helyzetet követeli meg az alábbi (i) jólformáltsági feltétel, mely a generatív elméletekben szokásos *tematikus kritériumoknak* felel meg (pl. Chomsky 1981).

- (19) i Az argumentumszerkezetbeli tematikus szerepek és az elnyert szintaktikai funkciók között kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés kell létesülnön.
 ii *Alanyfeltétel*: Minden lexikai formában kell legyen alany (SUBJ).

Az alanyfeltétel nyelvfüggőnek tűnik, hiszen a magyarban egyáltalán nem kötelező az alanyi pozíciót minden áron betölteni (pl. *Hajnaldik.*), míg az angolban, a németben vagy éppen a 2. pontban tárgyalt norvégban az alany helyén tematikus szereppel nem rendelkező elem is előfordulhat. A Tau modellben, ha nem tartjuk kötelezőnek, hogy

legyen egy ige argumentumszerkezetében központi relatív szerepű argumentum, akkor csak annyit állítunk, hogy ha (egy akkuzatív nyelvben) van központi szerepű argumentum, akkor valamelyik argumentum a kiindulópont relatív jegyet is fogja viselni. Ez pedig pontosan az alábbi összefüggést vonja maga után:

- (20) *Módosított alanyfeltétel*: Minden lexikai formában teljesül, hogy ha van benne tárgy (OBJ), akkor van benne alany (SUBJ) is.

A Módosított alanyfeltétel alkalmazása nem hordozza magában az alany nélküli argumentumszerkezetek elburjánzásának veszélyét, hiszen a 3.3.3/III/iii-ban említett default szabály *-r* jegyű szintaktikai funkciót ír elő a legmagasabb tematikus rangú argumentum számára. Alanytalan vonzatszerkezet tehát csak „erőszakos úton”, azaz morfolexikai szabály bevetésével állítható elő. A *+r* szintaktikai jegyet adó passzivizálás tipikusan ilyen...

A passzivizálás kérdéskörére még részletesen visszatérünk (4.3). Most gondoljuk inkább végig, hogy néhány gyakori argumentumszerkezet-típusnál hogyan zajlik le az argumentumrealizáció bemutatott folyamata!

- (21) *Tranzitív (vki elás vmit vhová)*:

	< ag	pat	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: –			
III. default:			[+r]
	[-r]	[+o]	
szint. funk.:	S	O	OBL _{LOC}
jólform.:	S	O	OBL _{LOC}

Az *elás* ige három argumentumához először egy-egy szintaktikai jegyet rendelünk, tematikus szerepüknek megfelelően. Ha morfolexikai műveletet nem hajtunk végre, akkor a szintaktikai funkciók meghatározását a default szabályok fogják befejezni. A lokálisnak *+r* jegy jár, mert még a témánál is alacsonyabb rangú szereplő. Majd a legmagasabb rangú szereplőknek jár egy *-r*, illetve egy *+o* jegy. Ezzel tényleg teljes mértékben meghatároztuk mindhárom argumentum szintaktikai funkcióját (pontosabban az OBL_{LOC} valamilyen lokális esetet jelöl, aminek pontosabb meghatározása már nem a tematikus elmélet feladata).

Az argumentumrealizáció II. lépésében végrehajthattunk volna valamilyen morfolexikai műveletet, például passzivizálást (ld. alább). Ha ezt a lehetőséget választjuk, akkor az argumentumrealizáció további folyamata is némileg módosul: az ágens a passzivizálás során *+r* szintaktikai jegyet kap, ezért később nem kaphatja meg a default *-r* jegyet. Csak (neki megfelelő) ferde esettel fejeződhet ki, akárcsak a lokális.

A páciens számára viszont még az argumentumrealizációs folyamat végén is kétféle szintaktikai funkció kínálkozik (a *-r* jegyűek: alany és tárgy). A helyzetet az Alanyfeltétel teszi egyértelművé (vagy a módosított változata): a páciensnek alanyesetben kell megjelennie.

(22) Transzítív, passzivizálva (*vmi el van ásva valahova*):

	< ag	pat	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: passz	[+r]		
III. default:			[+r]
szint. funk.:	OBL _{AG}	O/S	OBL _{LOC}
jólform.:	OBL _{AG}	S	OBL _{LOC}

Vessük össze végül, hogy az intranszítív igék (egyetlen) argumentuma milyen módon nyer szintaktikai funkciót az *unergative* (ágensvonzatú), illetve az *unaccusative* (páciensvonzatú) csoportban!

(23) Intranszítív, ágens argumentummal (*vki énekel*):

	< ag >
I. θ -ból fakadó:	[-o]
II. operáció: –	
III. default:	[-r]
szint. funk.:	S
jólform.:	S

(24) Intranszítív, pt/th argumentummal (*vki berüg*):

	< pt >
I. θ -ból fakadó:	[-r]
II. operáció: –	
III. default: –	
szint. funk.:	S/O
jólform.:	S

Az ágens – a szerepéből fakadó -o szintaktikai jegy mellé – a default szabálycsoport révén *-r* jegyet is kap, s ezzel egyértelművé válik alanyi funkciója. A páciens *-r* jegyet kap tematikus jellegéért, a default szabályok alkalmazására viszont nincs lehetőség. Az argumentumrealizációs lépések nem határoznak meg egyértelműen egy szintaktikai funkciót. Azt, hogy végülis a páciens szerepű argumentum is alanyi funkcióba kell kerüljön, az alanyfeltétel követeli meg (itt is megfelel a módosított változata is).

4. Passzivizálási szabályok

4.1 Az alapötlet

A két thematikus elmélet ismertetése után most már belefoghatunk a passzivizálás részletes vizsgálatába. Először az alapötletet kívánom bemutatni – konkrét elmélettől függetlenül, felhasználva viszont azt, hogy az argumentumoknak *hierarchikus* rendje van.

Az 1. pontban a normál (tranzitív igékre alkalmazott) passzivizálás „felszínen észlelhető” folyamatában két elemet tudunk elkülöníteni: az alany törlését (legalábbis az alanyi és tárgyi funkciók köréből) és a tárgyi funkciójú argumentum alanyi funkcióba helyezését. Vajon mi zajlik e részfolyamatok mögött, a (hierarchiával strukturált) thematikus-szemantikai rendszerben?

I. Elnyomjuk az ágenst: megakadályozzuk, hogy a legrangosabb thematikus szerep (az ágens) hozzájusson a legrangosabb szintaktikai funkcióhoz (az alanyhoz).

II. Elő térbe helyezzük a páciens: a páciens jellegű szereplőnek juttatjuk a legrangosabb szintaktikai funkciót.

Azt állítom (és ezt a két konkrét elméletben formálisan le is fogom vezetni), hogy (hierarchiával strukturált) thematikus-szemantikai rendszerben a két elem *egyenértékű* abban az értelemben, hogy bármelyik részfolyamat a kettő közül szükségképpen maga után vonja a másikat is. Az ágens elnyomása maga után vonja a páciens elő térbe helyeződését, a páciens elő térbe helyezésével pedig egyszersmind elnyomtuk az ágenst.

Egy *strukturában* tehát, ahol az elemek, folyamatok kölcsönhatásban állnak egymással, a passzivizálást meghatározhatjuk két összetevője helyett pusztán az egyikkel. És mivel egyenértékűek, ezért mindegy, hogy melyikkel.

Most vizsgáljuk meg, hogy vajon az alternatívák közül melyik lenne alkalmazható az intranszitiv igékre is! Az alábbi (ii) példában a norvég nyelvben grammatikus eredményt nyújtó intranszitiv passzivizálást idézem fel, a (iii)-ban pedig a magyarban helyes intranszitiv ígét tartalmazó predikatív határozói igeneves szerkezetet:

- (25) i   A kincs el van ásva.
       ii   *Énekelve van. (Det vart sunge.)
       iii   A kalózkod be vannak rúgva.

A norvég passzivizálás csak ágens vonzattal rendelkező intranszitiv igékre alkalmazható, tehát a szabályalternatívák közül csak az I. jöhet szóba. Az viszont pontosan azt írja le, ami történik: az ágens elnyomását. A (iii)-ban szemléltetett szerkezetet azonban így aligha állíthatjuk elő, hiszen a bemeneti alakban nincs is ágens. A II. szabályalternatíva viszont alkalmazható! A páciens elő térbe állítása ugyan „üres” művelet,

hiszen a páciens a bemeneti alakban is alanyi funkciót birtokolt, de ez csak annyit jelent, hogy a vizsgált grammatikai művelet intranszítív igékre alkalmazva nem okoz az argumentumok szintaktikai funkciókra való leképezésében változást. És ez így is van: a bemeneti és kimeneti alakban egyaránt alanyi funkcióban található az (egyetlen) argumentum (és nem törlődik, nem nyomódik el). Maga a szabály ettől még nem „üres”, hiszen jellegzetes morfológiai és szemantikai változásokat hoz – a tranzitív és intranszítív esetben megegyező módon.

A szemantikai hatásokat az 5. pontban fogom elemezni, most pedig rátérek az iménti alapötlet formális rendszerekben való leírására.

4.2 Passzivizálás a Tau Modellben

Az imént tárgyalt szabályalternatívák az alábbi módon realizálhatóak a Tau modellben (Alberti (1992) egy definíciójának némi egyszerűsítése):

(26) I. Vonjuk meg a *kiindulópont* relatív jegyet az input argumentumszerkezet negatív polaritású központi argumentumától.

II. Rendeljünk *kiindulópont* relatív jegyet az input argumentumszerkezet pozitív polaritású központi argumentumához.

Tranzitív igék esetében – a Stabilitási megszorítás miatt – a „negatív polaritású központi argumentum” az alanyt, a „pozitív polaritású központi argumentum” pedig a tárgyat jelenti. *Kiindulópont* relatív jeggyel a központi argumentumok rendezett sorozatának első eleme rendelkezik. Ha egy tranzitív ige negatív argumentumától (az alanytól) megvonjuk a *kiindulópont* szerepet (ld. alább a (ii.a) változatot), akkor az nem is maradhat központi argumentum, a rendszert meghatározó Rendezési megszorítás miatt, hiszen a központi argumentumok rendezett sorozatában nem kerülhet a pozitív argumentum mögé. A *kiindulóponti* szerep elvesztése tehát a központi szerep elvesztésével egyenértékű. És megfordítva: a pozitív polaritású központi argumentum *kiindulóponti* szerepe azt jelenti (ii.b), hogy ő az első a központi argumentumok rendezett sorozatában, e sorozatban azonban nem előzhet meg egy negatív argumentumot (Rendezési megszorítás!), tehát a negatív argumentum csak nem központi szerepben fordulhat elő.

(27) i *A kalózok elásták a kincset (egy mély gödörbe).*

abs.: < <kalózok>, <gödör, kincs>, Ø >

rel.: < <kalózok, kincs>, {(gödör)} >

- ii   *A kincs el van ásva (egy mély gödörbe).*
        absz.: < <kalózok>, <gödör, kincs>, $\emptyset$ >
 a)   rel.: < <kalózok, ..., kincs, ...>, {(gödör, ...)} >
 b)   rel.: < <kincs, ...>, {(gödör, ...)} >
 c)   rel.: < <kincs>, {(gödör), (kalózok)} >

Mindkét strukturális követelmény (ii.a-b) egyaránt a (ii.c) relatív struktúrát határozza meg, tehát egyrészt egyenértékűek, másrészt pedig tényleg helyesen jósolják meg a predikatív határozói igeneves szerkezet vonzatkeretét.

Intranszítív ige esetén, ha az argumentum negatív polaritású (vagyis ágéntív), akkor csak az I. szabályalternatíva alkalmazása jöhet szóba, míg ha az argumentum pozitív, akkor meg csak a II-é.

- (28) i   *A kalózok énekelnek.*
        absz.: < <kalózok>, $\emptyset$, $\emptyset$ >
        rel.: < <kalózok>, $\emptyset$ >
 ii   *Det vart sunge. 'Éneklés folyt.'*
        absz.: < <x>, $\emptyset$, $\emptyset$ >¹⁸
 a)   rel.: < <kalózok, ...>, {(kalózok)} >
 b)   rel.: < < $\emptyset$, $\emptyset$, $\emptyset$ >

A fenti elemzésben a (ii.a)-ban közölt strukturális követelményt a (ii.b)-beli relatív szerkezet valósítja meg,¹⁹ azaz egy teljesen üres vonzatkeret. Ez megfelel a tényeknek: annyit állítunk, hogy „éneklés folyt”, és nem kívánjuk (a használt igealakokkal nem is tudjuk) megnevezni az éneklési szituáció szokásos szereplőit, az éneklőt és az éneket.

Az alábbi elemzésben ellenben éppen az a követelmény, hogy az éneklők legyenek kiindulóponti szerepben, azaz a központi argumentumok rendezett sorozatának élén (ii. a). Ezt a követelményt maga az eredeti relatív struktúra elégíti ki (vö. (ii. b) és (i)-ben a relatív struktúra). Ez felel meg a 4.1-ben említett „üres” szabályalkalmazásnak.

- (29) i   *A kalózok berúgnak.*
        absz.: < $\emptyset$, <kalózok>, $\emptyset$ >
        rel.: < <kalózok>, $\emptyset$ >

¹⁸ Az *x* változójel az abszolút szerkezetben az *implicit* argumentumra utal. A személytelen forma mögött is ott van az éneklők szerepe, megnevezésük nélkül. Egyébként egy *y* változó megjelenítése is indokolt lenne a pozitív argumentumok között, ami az ének szerepére utalna.

¹⁹ A bemeneti alanyak az elhagyásáról vagy ferde esettel való kifejeződéséről az 5. pontban lesz szó.

- ii   *A kalózok be vannak rúgva.*
absz.: < $\emptyset$, <kalózok>, $\emptyset$ >
- a)   rel.: < <kalózok, ...>, $\emptyset$ >
- b)   rel.: < <kalózok>, $\emptyset$ >

A normál „tranzitív passzivizálás” argumentumrealizációs hatását tehát a Tau modellben kétféle módon is definiálhatjuk a relatív struktúrára kirótt követelmény segítségével. Mindkét definíció értelmezhető az intranszitiv igék egy-egy (éppen ellentétes) csoportjában (is). Az egyik a „norvég passzivizálást” definiálja, a másik pedig azt a grammatikai műveletet, amelyet immár némi joggal nevezhetünk „magyar passzivizálásnak”.²⁰

4.3 Passzivizálás az LFG-ben

A 4.1-ben ismertetett alapötlet az LFG-ben az alábbi szabálypár alakjában realizálható:

- (30) I. < $\emptyset$, ...> argsz-ben: $\emptyset \rightarrow [+r]$
- II. pt/th $\rightarrow [-o]$

Mivel a legrangosabb szintaktikai funkció (az alany) negatív jegyekkel rendelkezik ($[-r, -o]$), ezért $+r$ hozzárendelése a legmagasabb tematikus rangú argumentumhoz annak *elnyomását* jelenti (ezt a szabályt adtam meg 3.3.3/II-ben), míg $-o$ hozzárendelése a pácienshez (thémához) annak *előtérbe állítását*.

Tranzitív igealakra alkalmazva az általam javasolt II. passzivizálási szabály is előállítja a megfelelő vonzatkeretet.²¹

²⁰ A predikatív határozói igeneves szerkezet Tau modellbeli kezelésének egyik alapvető előnye abban áll, hogy a kétféle vonzatkeret-változást egyetlen szabálylépésbe lehetett belefoglalni. Ugyanez igaz a magyar *műveltetésre* is, nem arról van szó tehát, hogy a Tau modell kizárólag a passzivizálás elegáns kezelésére van kihegyezve.

Komlósy (1992, 6. 3: 441–4) a produktív műveltetéssel járó szintaktikaifunkció-változást úgy foglalja össze, hogy intranszitiv alapige alanyából tárgy lesz (*Mari dolgoztatja Pétert*), míg tranzitív alapige alanyából VAL-vonzat, tárgya pedig marad tárgy (*Mari levelet írat Péterrel*), miközben mindkét esetben egy új argumentum jelenik meg az alanyi funkcióban. E két változást a Tau modellben egyetlen egyszerű szabály is képes előidézni: „Rendeljünk kiindulópont relatív jegyet egy (az input argumentumszerkezethez képest) új argumentumhoz!” A szabály hatása intranszitiv alapigére: a bemeneti alany kiindulóponti relatív helyzetét elvesztve már csak végponti relatív jeggel bír, azaz tárgyi funkcióban jelenik meg. Tranzitív alapige esetén pedig a Stabilitási megszorítás azt a kimeneti vonzatszerkezetet részesíti előnyben, ahol a végpont relatív jegyet a pozitív polaritású argumentum viseli, tehát továbbra is a bemeneti tárgy, és nem a bemeneti alany. A VAL-vonzat az abszolút rendezésben középre kerülő argumentum tipikus kifejezőjének tűnik (vö. *Péter megrakja a szekert szénával*).

²¹ Finom értelmezési kérdés, hogy a default szabályok alkalmazása *kötelező-e*, vagy hogy mikor kell őket alkalmazni. A II. passzivizálási szabály alkalmazása után ugyanis nyomban teljesen specifikálttá válik a szintaktikai vonzatkeret. Ha mégis alkalmaznánk azt a default szabályt, amely a tematikusan legrangosabb

(31) i Transzítív, passzivizálva I. szabállyal (*vki elás vmit vhová*):

	< ag	th	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: I. passz.	[+r]		
III. default:			[+r]
szint. funk.:	OBL _{AG}	O/S	OBL _{LOC}
jólform.:	(OBL _{AG})	S	OBL _{LOC}

ii Transzítív, passzivizálva II. szabállyal (*vki elás vmit vhová*):

	< ag	th	loc >
I. θ -ból fakadó:	[-o]	[-r]	[-o]
II. operáció: II. passz.		[-o]	
III. default:			[+r]
szint. funk.:	S/OBL	S	OBL _{LOC}
jólform.:	(OBL)	S	OBL _{LOC}

Intranszítív eset, ágens alany: csak az I. szabályváltozat alkalmazható, mert a II. szabály alkalmazásához kéne páciens/théma. Továbbra is eltekintve az OBL argumentum törlésének kérdéséről, helyes leírását kaptuk a norvég passzivizálás vonzatszerkezet-változásának.

(32) Intranszítív, passzivizálva I. szabállyal (*vki énekel*):

	< ag >
I. θ -ból fakadó:	[-o]
II. operáció: I. passz.	[+r]
III. default:	
szint. funk.:	OBL
jólform.:	(OBL)

Intranszítív eset, páciens alany: csak a II. szabály alkalmazható, az I. szabály ugyanis +r szintaktikai jegyet kívánna adni a legmagasabb rangú argumentumnak,

kompatibilis argumentumhoz -r jegyet rendel, akkor két alanyt tartalmazó, tehát rosszulformált vonzatteret kapnánk. Felvetődik, hogy ezzel megsértjük a monotonitás alapvető elvét.

Látok olyan értelmezési lehetőséget, amely mellett a megadott argumentumrealizációs szabályokon sem kell módosítani, de a monotonitási elv sem kerül veszélybe. Ez a megoldás azon alapul, hogy a soklépéses argumentumrealizációs folyamat nem más, mint a szintaktikai vonzatteret fokozatos specializálása. Minden lépés után lehetséges vonzattereteknek egy halmazával állunk szemben. Olyan szabályt nem szabad alkalmazni, amely után e vonzatterethalmaz nyomban üressé válna. Az argumentumrealizációs algoritmus pedig addig tart, amíg a lehetséges vonzatteretek halmaza nem szűkül pontosan egyeleművé (vagy nem fogyunk ki végleg a szabályokból). A *default* szabályok szellemének tökéletesen ellentmondana, ha maradéktalanul determinált vonzatteretre is kötelező lenne alkalmaznunk.

ami most történetesen a téma/páciens lenne, mely a tematikus szerepből fakadóan már előzőleg *-r* jegyet kell kapjon. A II. passzivizálási szabályalternatíva viszont helyesen produkálja a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet létrejöttét kísérő „üres” argumentumszerkezet-változást:

(33) Intranszítív, passzivizálva II. szabállyal (*vki berúg*):

	< pt >
I. θ-ból fakadó:	{-r}
II. operáció: II. passz.	{-o}
III. default:	
szint. funk.:	S
jólform.:	S

Érdeemes felidézni a passzivizálás nélkül szintaktikai funkciót nyerő unaccusative intranszítív ige esetét:

(34) Intranszítív, pt/th argumentummal (*vki berúg*):

	< pt >
I. θ-ból fakadó:	{-r}
II. operáció: –	
III. default: –	
szint. funk.:	S/O
jólform.:	S

A végeredmény a két esetben ugyanaz: az egyetlen argumentum alanyként realizálódik. A különbség abban áll, hogy a passzivizációs esetben egy explicit szabály jelöli ki az alanyi pozíciót (mely társítható morfológiai és szemantikai hatásokkal), míg a passzivizálás nélküli esetben csak az alanyfeltétel szűrőhatásának köszönhetően vezethetjük le az alanyi funkciót. Egyetlen argumentumból álló argumentumszerkezet esetén tehát már egy *-r* jegy is determinálja a SUBJ végeredményt, a passzivizálásnak köszönhető *-o* jegy „üres” információnak tekinthető ebben az értelemben.

A következő pontban a különféle passzivizálástípusok definiáló szabályának és szemantikai jellegzetességeinek kapcsolatát szándékszmom feltárni.

5. A magyar passzivizálási művelet sajátosságai

5.1 Korlátozott produktivitású állapotpasszív

A legkomolyabb akadály elhárult az elől, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet és az aktív igealak között egyfajta passzivizálási kapcsolatot lássunk, mivel az „intranszítív” esetet ugyanarra a szabályra tudtuk visszavezetni, mint ami a „transzítív” esetet definiálja, és ami a passzivizálásnak egy ekvivalens definíció-

ja. Kétségtől vannak azonban e magyar passzivizálásnak sajátos tulajdonságai (ld. 1. pont): gyenge produktivitása és állapotok leírására való korlátozódása.

Mivel a norvég passzivizálást más szabályból vezettem le, mint a magyart,²² esetleg arra van remény, hogy a két szabály formai különbségéből le lehet vezetni szemantikai különbségüket is. Ezt az utat fogom járni. Elvi tisztázást igényel azonban az, hogy egy szabály formai sajátosságai milyen kapcsolatban lehetnek szemantikai hatással.

Térjünk vissza egy pillanatra ahhoz a gondolathoz, hogy rendszerben/strukturában vizsgálunk kapcsolatokat és folyamatokat. Ennek azt az előnyét aknáztuk ki, hogy összetett folyamatokat egyetlen vonásuk alapján is meg tudunk határozni, hiszen a további vonásokat – kihasználva a rendszerben működő általános elveket – a definiáló tulajdonság szükségszerű következményeinek tekinthetjük. Erre támaszkodva az alábbi általános hipotézist szeretném javasolni:

Hipotézis egy összetett strukturális változás és szemantikai hatásának kapcsolatáról: a szemantikai hatást döntően az összetett strukturális változás *definiáló* eleme határozza meg.

Szemantikai hatások konkrét kiszámítására természetesen csak azután kerülhetne sor, hogy az általános hipotézisben szereplő fogalmaknak (szemantikai hatások elemei, strukturális változások elemei és e két szint kapcsolata) konkrét formális elméletekben megadnánk az interpretációját. Erre most nem vállalkozom, megpróbálom viszont az általánosság szintjén megragadni a hipotézis számunkra érdekes következményét.

Ugyanazt az összetett strukturális változást különböző elemei alapján is definiálhatjuk, következésképpen különböző szemantikai hatásokkal járhat együtt. Még inkább igaz ez a norvég és a magyar passzivizálás összevetése esetén, hiszen strukturális manifesztációjuk csak a tranzitív igék körében azonos. Ahogyan az intranszitiv igék körében működnek, az egyértelműen igazolta, hogy más a grammatikai műveletek definiáló eleme. Annyit tehát minimálisan levezethetünk a hipotézisből, hogy a norvég és a magyar passzivizálást kísérő szemantikai jelenségek eltérése nem meglepő.

Az eltérés lényege jóslatom szerint abban áll, hogy a norvég passzivizálás definiáló eleme az *agens elnyomása*, míg a magyar passzivizálása a *páciens előtérbe helyezése*. E hasonlatokkal strukturális változásokat kívántam érzékeltetni, de szemantikai hatásként is értelmezhetjük őket. A tárgyalt norvég passzív szerkezetet akkor használják, ha az ágens személyét a leírandó szituációban érdektelennek találják. E szemantikai funkciót a magyarban nagyjából az *általános alany* látja el: *Ebben a kocsmában hétvégén mindig éjfélig énekelnek*. A strukturálisan értelmezett „agens-elnyomáshoz” tehát (amit az LFG-ben egy +*r* jegy hozzárendelése (vagy Bresnan (1990) cikkében a legmagasabb tematikus rangú argumentum eltörlése), a Tau mo-

²² A két szabályt az kapcsolta össze, hogy a passzivizálás természetes bázisának tekinthető tranzitív igék körében egyenértékűek.

dellben pedig a kiindulópont relatív jegy megvonása valósít meg) az a hatás társul, hogy a beszélő irrelevánsnak (vagy ismeretlennek) tartja az ágenst.

A tárgyalt magyar passzivizálás lényege viszont a páciens előtérbe helyezésében áll. Hadd utaljak most a Tau modell Rendezési és Stabilitási megszorítására, melyek azt sugallják, hogy a beszélő egy szituáció „relatív” elemzésekor nem módosíthatja a szituáció szereplőinek alapvető jellegét (ki ágéntív, ki páciens jellegű, ki hat kire), csupán kiemelheti azt. A páciens előtérbe helyezése tehát éppen az ő *páciensi mivoltának* a hangsúlyozását jelenti, *behatottságára* irányítja rá a figyelmet. Túlzás lenne strukturális változások és szemantikai hatások között determinisztikus kapcsolatot várni, de egy olyan sejtés nem tűnik túl merésznek, hogy egy páciens előtérbe állító strukturális változáshoz szemantikai hatásoknak egy olyan köre társul, melybe a *behatottsági állapot leírása* beletartozik, de például az ágens irrelevánsnak bélyegzése nem.

Felvetődhet a kérdés, hogy a tranzitív igékre korlátozódó *angol* passzivizálásnak mi a definiáló eleme. Azt gondolom, hogy a rokonnyelvekhez hasonlóan az *ágenselnymomás* a döntő, ezért is tartotta magát sokáig az a nézet, hogy a passzivizálási transzformációval nem jár jelentéstartományvesztés (Chomsky 1957). Később érveltek néhányan amellett (pl. Keenan (1984)), hogy bizonyos passzív szerkezetekben igenis tetten érhető a páciens intenzívebb/jelentősebb behatottsága. Ez éppen az (elsődlegesen ágenselnymoló) passzivizálástípus *másodlagos* szemantikai hatásának tulajdonítható.

Visszatérve a „páciens előtérbe állító” magyar passzivizálásra, egy szélesebb körű vizsgálódás nyilvánvalóvá teszi, hogy a beszélők szerint egyértelműen elfogadható esetek köre *szűkebb* az eddig tárgyalt körnél, vagyis a tranzitív és unaccusative (mediális) intranszitiv igék körénél. Ez a tény természetesen gyengíti az elemzésemet, mentséget jelent viszont, hogy a szűkülés a tranzitív igék körét éppúgy érinti, mint az intranszitivakét. Tekintsük az alábbi, talán senki számára nem teljesen elfogadhatatlan megítéléseket:

- (35) i   *ki van lyukadva, be van horpadva, el van rozsdásodva, rá van erősítve, ki van lyuggatva*
 ii   *”fel van robbanva, ”meg van semmisülve, ”meg van születve, ”létre van hozva*
 iii   *meg van hűlve/fázva, el van romolva*
 iv   *”meg van gyógyulva, ”meg van javulva*
 v   *’meg van gyógyítva, ’meg van javítva*
 vi   *”meg van látva, ’el van olvasva, ki van olvasva, el van keseredve*

Részletes szemantikai elemzésekbe nem kívánok bocsátkozni, csupán néhány felsejlő tendenciára szeretnék utalni. Egyértelműen jók a lokális vagy részleges állapotváltozások eredményét leíró példák (i), ahol tehát valami, ami már az állapotváltozás előtt is létezett, *némi* változást szenved, de alapvető léteben nincs közvetlenül veszélyez-

tetve. Rosszak viszont azok a példák (ii), ahol még vagy már nem létező (nem a főnév által megnevezett alakban létező) dolgok állapotára próbálunk utalni.²³ (iii) és (iv) összevetése egy olyan tendenciát hivatott illusztrálni, miszerint a *negatív* állapotokat leíró példák sokkal gyakoribbak, mint a pozitívakét (Bodó 1995). Bodó ebben a nyelvbe (is) beépült pesszimista világszemlélet megnyilvánulását látja (ld. pl. Himnusz), de én egy ellentétes értelmezést is el tudok képzelni. Eszerint a dolgok alapvetően jók, ez az ő default állapotuk, egy *állapotváltozások* (!) végeredményét leíró szerkezetre tehát éppen a negatív esetekben van szükség.

(v) és (iv) példáinak megítélésem szerint markánsan eltérő elfogadhatósága azzal hozható kapcsolatba, hogy a szóban forgó passzivizálástípusnak nem az ágens-elnomás a célja. Ha tehát egy állapot leírását gazdagítjuk az ágens szerepére való utalással (annak megnevezése nélkül), az segít abban, hogy már „érdemesnek” talál-tasson a predikatív határozói igeneves szerkezet arra, hogy őt válasszuk. A páciens megváltozott állapotára való utalás ugyanis összefonódik annak közlésével, hogy egy ágens elvégzett valamit.

A predikatív határozói igeneves szerkezet korlátozott produktivitásának kulcsa ugyanis nyilván ebben rejlik, vagyis hogy *érdemes-e* használni egyáltalán, tud-e többletjelentést nyújtani az állapotváltozás befejezettségét leíró mondatformához képest (*megjavult, meggyógyult, elkeseredett, valaki meggyógyította*, stb.) (Károly 1959). A beállt állapot maga vajon több-e a hozzá vezető folyamat eredményénél? Nyilván ez a beszélő *relatív* hozzáállásán áll vagy bukik, ezért hangzik el (vagyis ezért jelenik meg a performancia szintjén) annyi, „tárgyilagosan megítélve” gyanús predikatív határozói igeneves szerkezet. A „tárgyilagos megítélés” arra utal, hogy a beszélők által *tipikusan* relevánsnak ítélt állapotok megnevezése épül be stabilan a lexikonba: például eszközök ilyen-olyan hibái, betegségek, lelkiállapotok.

Segít a lexikalizálódásban az, ha a beállt állapot jól mérhető, látványos. A korábbi példasor ezt megerősíteni látszik. *Nem* ri le például valakiről, hogy *meg van látva* (vi), ezért ez a szerkezet igazán jó mondatot nem képes alkotni. Esetleg egyetlen esetben mégis: a számháborúban, ahol ez egy játékosnak a játékban betöltött szerepében *döntő* változást hoz.²⁴ Az *elolvas* és *kiolvas* igék (vi) finom jelentéskülönbsége pedig éppen azt teszi lehetővé a beszélő számára, hogy különböző mértékben irányítsa rá a figyelmet a célirányos folyamatra illetve a bekövetkezett állapotra. A *kiolvasott* könyvhöz társítjuk a több számfület.²⁵

²³ Bujdosó István megfigyelése (személyes kommunikáció).

²⁴ Bujdosó István megjegyzése (személyes kommunikáció).

²⁵ További szemantikai tényezők is szűkítik a predikatív határozói igeneves szerkezet elfogadhatósági körét, valószínűleg összefüggésben a *célirányos* (telikus) értelmezhetőség redukciójával. A *mozzanatos* (**meg van csörrenve*; Károly 1959) vagy *pillanatnyi* (*el van indulva) igével alkotott szerkezetek gyakran elfogadhatatlanok, illetve itt is felbukkan az a jelenség, hogy a tranzitív igék körében elfogadhatóbbak: pl. (?)*el van indítva* (de Groot 1995). A magyarázat ismét az lehet, hogy az ágens szempontjából célirányosan értelmezhető a szerkezet: ő elvégzett valamit, elindította mondjuk a vonatot.

A lényeg tehát az, hogy a leírt és szabályba foglalt magyar passzivizálás semmilyen sem a szintaxisban produktívan működő szabály (bár az LFG tárgyalt verziójában (Bresnan–Kanerva 1989) a legproduktívabb passzivizálást sem tekintenék annak), hanem (csupán) egy *lexikai redundanciaszabály* (pl. Komlósy 1992). Ami azt jelenti, hogy a lexikonba külön-külön felvett alakok között fogalmaz meg egy rendszeres összefüggést (ami segít a lexikon elsajátításában és megjegyzésében, hiszen redukálja a lexikon információtartalmát).²⁶ A magyar és angol passzivizálás markánsan eltérő produktivitását (mármint viszonyítva a megfelelő definiáló szabályba foglalt értelmezési tartományhoz) az eddigiek szellemében annak tulajdonítom, hogy a *páciens* (és *beállt állapotot*) *előtérbe helyező* predikatív határozói igeneves szerkezetek lexikalizálódásának súlyos feltétele van: az, hogy a szerkezet által leírt állapot *releváns* legyen a nyelvbéli konstruált valóságban. Az ágenselnymást viszont mindig lehet értelmezni az ágens *jelületének* ignorálásaként (ez az automatikus lehetőség a páciens elétérbe állító passzivizálás során nem áll fenn, hiszen itt a páciens a bemeneti és kimeneti változatban egyaránt megnevezzük).²⁷

5.2 További megjegyzések a magyar predikatív határozói igeneves szerkezet alkalmazási köréről

5.2.1 Ágens, páciens és a többiek

Az eddigiekben a tranzitív ige alanyát gyakorlatilag azonosítottam az ágenssel, az intranszitiv ige argumentumát pedig a pácienssel (unaccusative ígék), vagy szintén az ágenssel (*unergative ígék*). Ha úgy tetszik, jelen tanulmány ezekről az esetekről szól. Valójában azonban azt kell tekinteni, hogy milyen argumentumjellemző jegyekből indultunk ki a két formális elméletben (LFG, Tau modell). Az alábbiakban például a „passzív alany” *experiensnek*, *végpontnak*, *kezdőpontnak*, *stimulusnak* (hatás nem akaratos kiváltója), illetve *thémának* (nem változó szereplő) tekinthető.²⁸

- (36) i   *Péter {el van keseredve} / {meg van hatódva a kedvességünkötől}.*
 ii   *A vagon jól meg van pakolva szénával.*

²⁶ A birtokos szerkezetek értelmezése kapcsán amellet érveltem (Alberti (1995), Kálmán (1990) elképzelésére támaszkodva), hogy a különböző generatív nyelvelméletekben szokásos lexikonnál jóval gazdagabb szerkezetű, enciklopédikus jellegű lexikonra van szükség a grammatikai szempontból releváns jelenségek leírásához. A predikatív határozói igeneves szerkezetek lexikonban való megjelenítése is enciklopédikus jellegű tudást feltételez: a dolgok *releváns* állapotainak ismeretét, beleértve ebbe a relevancia különböző fokainak a lexikai hálózaton értelmezett valamiféle távolság- vagy elérhetőségfogalom segítségével való megragadását.

²⁷ Ez mindenesetre egy világos különbség a kétféle *definiáló szabállyal* meghatározott passzivizálástípus között. Persze ahogy a formális definiáló szabályoknak a jelentéshatásokkal való kapcsolatáról nincs egzakt elméletünk, ugyanúgy a produktivitással való kapcsolatukról sincsen. Igenis elvszerű azonban (és későbbi egzakt elméletekbe beépíthető) az a gondolat, hogy a formális definiáló szabályok szintjén kimutatott *különbségek* szolgálhatnak a jelentéshatásokban, illetve a produktivitásban fellépő különbségek indokául.

²⁸ Pl. a Komlósy (1992) által vázolt rendszerben, bár mint utaltam rá, a szerepbesorolás bizonytalanságai miatt egyes felfogásokban akár mindhárom szerepet páciensnek lehetne tekinteni.

- iii   *A raktár teljesen ki van ürítve.*
- iv   *”A zaj meg van hallva.*
- v   *”Mari meg van kedvelve/utálva. Mari le van fényképezve.*

A Tau modell számára azonban mindezen alanyi argumentumok egyformán pozitív polaritású, a bemeneti alakban végpont relatív jeggyel bíró argumentumok. A passzivizálási szabály tehát végrehajtható, a kimeneti szerkezetek elfogadhatóságára pedig a végállapot 5.1-ben tárgyalt „relevanciája” van befolyással. Az aktív alakban tárggyal kifejezett kezdő- vagy végpont például tipikusan behatott, hiszen ezért tölti be ő a tárgyi funkciót (ii, iii). Ellentétben a stimulussal és a deklaráltan nem változó témával (iv, v). Érdekes az (v)-beli utolsó példa, ahol Mari ugyan nem változik, viszont szó szerint *látványos* eredménye van a cselekvésnek.

A probléma további tárgyalába nem kívánok belebocsátkozni, mert az egyenértékű a Tau modell struktúráinak a hagyományos tematikus rendszerekkel való összevetésével.

5.2.2 Visszaható jelentésű igecsoport

Károly (1959), Rácz (1974) és de Groot (1995, (90)) egyaránt elfogadhatónak tartja a Károly (1967) által *visszaható jelentésűnek* nevezett igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezeteket, az én intuíciómmal ellentétben (mely szerint az alábbi példák valamivel rosszabbak például a minden vitán felül álló *ki van merülve* típusnál):

- (37) ^(p) *Meg vagyok mosakodva / fésülködve / borotválkozva.*

De Groot (1995: 305) egyenesen arra az általánosításra ragadtatja magát, hogy az intranzitív ágentív (unergative) telikus igék helyes predikatív határozói igeneves szerkezetet képesek alkotni. Mint (iv) mutatja, ez csak erre a különleges igecsoportra igaz (és ebben Károly (1959) és Rácz (1974) álláspontja is az enyémet támogatja). Az sem nyilvánvaló, hogy Károly (1967) *visszaható jelentésű* igecsoportját szükségszerű lenne az unergative csoporton belülré helyezni, hiszen elképzelhető, hogy a „thematisz szinten” ezen intranzitív igék egyetlen argumentuma az ágensi szerep mellett páciensi szerepet is kap. Ezt támasztják alá az alábbi parafrázisok, melyeknek a visszaható jelentésű igékkel való kapcsolata valószínűleg éppúgy részét képezi a nyelvi kompetenciánknak, mint mondjuk az aktív és a megfelelő passzív alakok kapcsolata:

- (38) *Megmostam / megfésültem / megborotváltam magam.*

Ha tehát a „magyar passzivizálás” műveletét ezen igecsoportra alkalmazandónak gondoljuk, akkor azt kell ábrázolnunk a formális elméletekben, hogy egy adott argumentum egyszerre ágens és páciens. Ennek semmi akadálya nincsen az LFG-ben (Bresnan és Kanerva 1989, (31)), ahol egy ilyen *ágens + páciens* szerepű argumentum

nyelvfüggő módon kap szintaktikai jegyet. Az említett példában a chichewa *fut* ige -*r* szintaktikai jegyet kap, ami a páciensre jellemző.²⁹ Ugyanezt a *megborotválkozik* igével is megtehetjük. A Tau modellben ennek az eljárásnak az felelne meg, hogy egy argumentum egyszerre lehetne az abszolút szerkezetben az utolsó negatív és az első pozitív polaritású elem,³⁰ és így már alkalmazható lenne a javasolt passzivizálási szabályom.

Ha nem akarjuk, hogy a „magyar passzivizálás” szabálya helyesnek jósolja a visszaható jelentésű igékkel alkotott predikatív határozói igeneves szerkezeteket, akkor ezt az ige csoportot olyan unergative csoportnak kell tartanunk, amely bizonyos okok miatt erősen csábítja a beszélőket arra, hogy „túlalkalmazzák” a szabályt, amely elvileg csak az unaccusative igékre alkalmazható. A csábítás egyik oka nyilván az, hogy a mindennapi tevékenységeink szempontjából nagyonis releváns állapotokat írhatunk le a segítségükkel. Van azonban egy ízig-vérig nyelvészeti érvem is, mely az említett visszaható jelentésű ige csoport azon sajátosságán alapul, hogy mindegyik igének van tranzitív párja. Kézenfekvő lenne, hogy e tranzitív igékből kiindulva alkossunk olyan predikatív határozói igeneves szerkezeteket, amelyek a *borotváltság*, *jölfésűtség*, stb. állapotára utalnának. Ezt azonban nem tehetjük, mert az alább bemutatott szerkezetek – nyilván éppen a visszaható jelentésű igék léte miatt – erőteljesen azt sugallják, hogy a passzív alakkal leírt cselekvés ágense különbözik a páciensétől:

(39) *Meg vagyok mosva / fésülve / borotválva.*

Két szék között a pad alá estünk! Olyan releváns állapotoknak a leírására, mint a *borotváltság*, *jölfésűtség*, stb. két lehetőségünk is lenne, de az egyik „szabálytalan” (amit az unergativenak tekintett visszaható jelentésű igéből képzünk), a másik pedig szabályos (amit a tranzitív igéből képzünk), de tartalmaz egy hamis jelentéselemet. Mi a megoldás? Használjunk egy „szabálytalan”, de korrekt jelentést hordozó alakot, amit némileg legitimál szabályos párja!³¹ Gyakorlatilag az első alternatívához kanyarod-

²⁹Dowty (1991) is úgy foglalt állást az intranszitiv ige csoport unaccusative/unergative kettéválasztásáról, hogy az – mármint a határvonal – nyelvfüggő. Egy intranszitiv ige argumentumában ugyanis valamilyen mértékben keverednek az ágensi és páciensi vonások, így szinte esetlegesnek tűnik, hogy egy-egy ige csoport melyik nyelvben melyik oldalára kerül a határvonalnak. A tárgytlósággal létrehozható „nagyon ágéntív” igéknek persze (Péter a konyhában *eszik*) mindenképpen az unergative csoportba kell kerülniük az elmélet szerint, különben az semmitmondóvá válna. Károly (1967) igenévrendszerét alapul véve például felvethető, hogy a magyarban az unaccusative ige csoportot a mediális és a visszaható jelentésű igék alkotják, kiegészítve a régies passzív alakok csoportjával (*mosatik*, *találtatik*). Rájuk még visszatérek.

³⁰A *gurul/repül* igitípus kezeléséhez úgyszintén szükségesnek látszik egy ilyen megoldás (ld. pl. Komlósy (1982), Jackendoff (1987)). Arról van szó, hogy az „*x legurult a dombról*” mondat alanyának néha tulajdonítunk akaratlanságot, néha nem. Komlósy kaukázusi nyelvekből származó példáiban a két értelmezési lehetőséget kétféle esettel tudja érzékeltetni a nyelv.

³¹Nyilván ez a nyelvi változás egyik hajtómotora: szabályokat „szabálytalanul” kiterjesztünk, mert a kapott új alakokat egyértelműen, jól tudjuk értelmezni. Ez történik például a befejezett melléknévi igenevek

tunk vissza. Ugy teszünk, mintha tranzitív igét passzivizálnánk (melynek tárgya *páciens*), de közben egy visszaható jelentésű igén operálunk, hogy megfelelő jelentésű alakat nyerjünk.

5.2.3 Az ágens kifejezése ferde esettel

Mi történik a passzivizálás során a bemeneti alannal, ami általában ágens szerepű? Még egyetlen nyelvészeti iskolán belül is ingadozik az elemzés: a kimeneti alakban megjelenő ágenst tekinthetjük fakultatív (elhagyható) vonzatnak (Bresnan és Kanerva 1989), de tekinthetjük szabad határozónak is (Bresnan 1990). Kifejezője mindkét esetben egy olyan eset vagy appozíció, mely kanonikusan hozzátartozik az ágens tematikus szerephez.³² Az angolban a *by* prepozíció, míg a magyarban az *által* névutó.³³

Tekintsük az *által* névutó viselkedését az alábbi példákban, melyek egy-egy passzivizálástípust szemléltetnek (Károly 1967, Laczkó 1993):

- (40) i   [?] *A ruha mosatik (Erzsi által).*
- ii   *a(z) (Erzsi által) (ki)mosott ruha*
- iii   *A ruha ki van mosva (*Erzsi által).*

A passzivizálásnak a magyarban felbukkanó különféle megnyilvánulásairól az 5.2.4. pontban fogok szót ejteni. Most összpontosítsunk az ágens kifejezési lehetőségére! Az (i-ii) példában szabadon elhagyható *által* névutós csoport jeleníti meg az ágenst, ahogyan azt az LFG fent tárgyalt elméletei jósolják. Az általam passzivizálásnak nyilvánított predikatív határozói igeneves szerkezet viszont nem fogadja be az *által* frázisát (iii).

Ez de Groot (1995, 303. o., (82)) számára (újabb) érv a tárgyalt szerkezet passzivizálásként való felfogása ellen. Én azonban azt gondolom, hogy az *által* frázisa egy olyan szemantikai szinten kerül konfliktusba a predikatív határozói igeneves szerkezettel, mely aligha tekintendő annak a szintnek, ahol a passzivizálást definiálnunk célszerű. Konkrétan arra gondolok, hogy az *által* frázisa egy zajló cselekvés vagy történés ágensét szokta jelölni (pl. (i)), a predikatív határozói igeneves szerkezet

---

sajátos (sport-) újságírói használata esetében is (Rácz 1974, 1975, 1983, Szabolcsi és Laczkó 1992, Laczkó 1993).

³² Az *alany* szintaktikai funkció (illetve a nominatívusz) tematikusan *heterogén*, nem tekinthető az ágens kanonikus kifejeződésének, bár kapcsolatuk vitathatatlan. E kapcsolatnak azonban más a lényege. Mint a 3. pontból kitűnik, arról van szó, hogy a tematikus hierarchiában élen álló ágens szerep „alap esetben” a „legértékesebb” szintaktikai funkciót, az alanyit fogja megkapni.

³³ A Tau modellben nem határozom meg egyértelműen, hogy a központi szerepét elvesztő negatív polaritású (ágentív) argumentummal mi történjen: maradjon-e explicit nem központi argumentum, avagy teljesen törölődjön az (explicit) argumentumok köréből. A nem központi szereplőket olyan eset vagy appozíció kell megjelölje a vonzatkeretben, mely *abszolút* szerepükhöz illik. Lényegében valamilyen *kanonikus* argumentumrealizációról van tehát szó.

viszont olyan állapotot ír le, melynek előidézője – az ige által leírt cselekvés ágense – az állapot fennállásának idején már tipikusan nincs is a színen.

Ezt a fenti (ii) példamondat egyik (előidejű) értelmezése kapcsán is elmondhatnánk, ahol mégis meg tud jelenni az *által* frázis (pl. *az Erzi által kimosott ruha*). Magyarázként azt mondhatjuk, hogy ebben a szerkezetben először ágenst csatolunk, és utána tesszük az „egészet” – ágensestül, mindenestül – előidejűvé. Vajon ezt miért nem tehetjük meg a predikatív határozói igeneves szerkezettel?

A magyarázat meglátásom szerint abban rejlik, amit 5.1-ben fejtegettem a predikatív határozói igeneves szerkezet *legitimációjával* kapcsolatban. A kérdés az volt, hogy „a beállt állapot maga vajon több-e a hozzá vezető folyamat eredményénél”. A kettő közti különbség *relatív*, a beszélő szándékán múlik, a beszélő tulajdoníthat különös jelentőséget *magának a beállt állapotnak*, szemben a hozzá vezető folyamat-tal. Eszerint a predikatív határozói igeneves szerkezet választása mögött pontosan a *beállt állapotnak* a hozzá vezető folyamattól való elidegenítésének a relatív szándéka áll. És ez teszi kizárttá az egyébként fakultatív *által* frázis használatát a predikatív határozói igeneves szerkezetben.

5.2.4 A passzivizálás egyéb fajtái a magyarban

E tanulmány 4. pontjában elméleti levezetését adtam a „normál” (tranzitív) passzivizálás két lehetséges kiterjesztésének, melyeket időnként egyszerűen „norvég”, illetve „magyar” passzivizálásnak neveztem. Pontosabb lenne azonban *ágenselnymó*, illetve *pácienspreferáló* passzivizálástípusról beszélni. Egy nyelvben ugyanis többféle szerkezet is előfordulhat, amit a tárgyalt formális definíciók alapján passzivizálásnak titulálhatunk, különféle szemantikai tartalmakkal. Nem nyilvánvaló, hogy van-e kapcsolat a nyelvtípus és az adott nyelvben felbukkanó passzivizálások fenti kategorizálása között (*tranzitív / ágenselnymó / pácienspreferáló*). A passzivizálás típusa és szemantikai tartalma között azonban kapcsolatot látok (5.1), mely az *ágenselnymó*s, illetve a *pácienspreferálás* (eredendően formális műveletekre utaló kifejezések) szemantikai értelmezésének tekinthető.

Egy passzivizálástípushoz nyilván nem egy konkrét szemantikai jegy tartozik. Hanem mondjuk egy meghatározott jegyhalmaz, melynek egy-egy részhalmaza tartozik egy-egy konkrét passzivizáláshoz. A struktúra kidolgozása még távoli célnak tűnik, annál is inkább, mert a nyelvi változás során e kapcsolatok könnyen átrendeződnek (ld. 5.2.2).

Tekintsünk most két olyan szerkezetet a magyar nyelvből, melyet (szintén) szoktak passzivizálásnak tartani!

A Károly (1967) által bemutatott régies magyar passzivizálás argumentum-szerkezet-változása kielégíti a *normál* tranzitív passzivizálás megadott definícióját. Talán tényleg ez a szerkezet áll legközelebb az ismert indogermán passzivizálásokhoz,

amennyiben képes folyamatban lévő cselekvéseket bemutatni (a páciens szempontjából):

- (41) ² *A ruha mosatik (Erzsi által).*

Szinkrón nyelvéllapotbeli szemantikai tartalmáról azonban nehéz pontos képet alkotni, mert produktivitása szinte csak egy-két lexikalizálódott vagy idiómába beépült esetre „terjed ki”.

Alapos szemantikai leírását adta viszont Laczkó (1993) egy másik szerkezetnek, a *befejezett melléknévi igenevet* tartalmazó jelzős szerkezetnek, amely definícióm alapján a pácienspreferáló passzivizálástípusba³⁴ sorolható (akárcsak a predikatív határozói igeneves szerkezet):

- (42) i   *a (Mari által) főzött hús*
               ‘a hús, amit Mari éppen főzött’
 ii   *a (Mari által) főzött hús*
               ‘a hús, amit Mari megfőzött’
 iii   **a főtt hús*
               ‘a hús, ami főtt’
 iv   *a meg-/puhára főtt hús*
               ‘a hús, ami megfőtt / puhára főtt’
 v   **a nevetett fiú*
               ‘a fiú, aki nevetett’
 vi   **a felnevetett fiú*
               ‘a fiú, aki felnevetett’

A fenti példasor a következőket hivatott szemléltetni. Transzítív és intranszítív igéből kiindulva egyaránt képezhetünk befejezett melléknévi igenevet tartalmazó jelzős szerkezetet, melynek „alanya”³⁵ a páciens lesz (i, ii, iv). *Unergative* intranszítív igével (melynek nem páciens az argumentuma) nem is hozható létre a tárgyalt szerkezet (v, vi). Pontosan az történik tehát, amit *pácienspreferáló* passzivizálásként leírtam a 4. pontban (kétféle elméleti keretben is).

A művelet értelmezési tartományának szűkülését (iii) Laczkó (1993, 5.3.2.) szellemes szemantikai elemzésére támaszkodva magyarázhatjuk meg, melynek alap-

³⁴Laczkó (1993: 147) – említve még Stanitz (1983) egy cikkét – amellett foglal állást, hogy a befejezett melléknévi igenevet tartalmazó jelzős szerkezet létrehozása egy passzivizálásnak tekintendő művelet eredménye. Egyetlen dolog van, amiben nem értek egyet Laczkóval (1993): ez pedig a 147. oldalon megadott szabály, mely ignorálni látszik a „magyar” és a „norvég” típusú passzivizálás közti (argumentumszerkezeti szempontból is) jelentős különbséget.

³⁵„Alanynak” olyan alapon nevezem a *jelzett szót* a jelzős szerkezeten belül, hogy éppúgy *externális* (Williams 1981) az igéből lett melléknév AP csoportjához képest, mint ahogy az alany (vagy a magyarban a *topik*, ld. pl. É. Kiss (1992)) *externális* az ige VP csoportjához képest (ugyanakkor mindkét *externális* helyzetű bővítmény az igétől kapja tematikus szerepét).

gondolata az, hogy a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetek egy szemantikai rendszert alkotnak a folyamatos melléknévi igeneves jelzős szerkezetekkel:

- (43) i   *a húst főző lány*
           ‘a lány, aki éppen húst főz’
       ii   *a húst főző lány*
           ‘a lány, aki a húst főzte’
       iii   *a fővő hús*
           ‘a hús, ami éppen fő’
       iv   *a meg-/puhára fővő hús*
           ‘a hús, ami épp most főtt meg/puhára’
       v   *a nevető fiú*
           ‘a fiú, aki nevet’
       vi   *a felnevető fiú*
           ‘a fiú, aki épp most felnevetett’

A tranzitív példák azt mutatják (i-ii mindkét példasorban), hogy míg a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezet a *páciens* jelzője lehet, addig a *folyamatos* az ágensé. A *folyamatos/befejezett* elnevezéspár tehát itt megtévesztő, valójában nem kapcsolódik ilyen aspektuális tartalom a kétféle jelzős szerkezethez (mindkettő utalhat folyamatos/egyidejű (i), illetve befejezett/előidejű (ii) szituációra is). A mi szempontunkból most az az érdekes, hogy a befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetet létrehozó passzivizálás – a tranzitív esetben – szinte csak annyiban kötődik a *páciens-preferálás* eszméjéhez, hogy a páciensről fogalmazunk meg egy másodlagos állítást.

A pácienspreferálás az intranszitiv esetekben kap komolyabb szemantikai tartalmat, nemcsak annyiban, hogy unergative intranszitiv igével nem is alkothatunk befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetet (v-vi példák), hanem annyiban is, hogy e szerkezet³⁶ *telikus* (célirányos) jelentésű és *előidejű* aspektusú kell legyen (vö. iii-iv). Összevetve a predikatív határozói igeneves szerkezethez kapcsolódó szemantikai tartalommal, azt mondhatjuk, hogy ez a szemantikai tartalom valamivel gyengébb, nem kívántatik meg egy markáns („releváns”) állapot beállta:

- (44) i   *a puhára főtt hús*
       ii   *A hús puhára van főve.*
       iii   *a megpillantott lány*
       iv   *?? A lány meg van pillantva.*

Laczkó (1993) szemantikai elemzésének legérdekesebb pontja az, hogy miért csak az *intranszitiv* igével alkotott befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezet tartalmához tartozik hozzá a *telikusság* és *előidejűség*. A magyarázat szerint azért, mert a tranzitív

³⁶ ...a szerkezet mint egész, és nem maga az ige kiragadva... (Laczkó 1993, 152. o.)

esetben a jelzős szerkezetben álló melléknév alakja azt kell egyértelműsítse, hogy a jelzett szó a melléknév igei tövének ágens vagy páciens vonzatáról tesz-e állítást. Intranszitiv esetben egyetlen argumentum van csak, a kétféle igealak kaphat (és ha kaphat, hát előbb-utóbb kapnia is kell a nyelv logikája szerint!) eltérő szemantikai tartalmat. A *folyamatosságot/egyidejűséget* tehát ekkor már csak a folyamatos melléknévi igenévvel alkotott szerkezet hordozhatja (amely természetesen nem passzivizálás eredménye).

A kép teljességéhez még hozzátartozik, hogy a folyamatos melléknévi igenév viszont – megtörve a szimmetriát – képes előidejűséget kifejezni az intranszitiv esetben is: egy különleges, *közvetlen* előidejűséget (Laczkó 1993):

- (45) Mindig az éppen puhára fővő húst kapjátok ki a kondérból!
Mária megpusztilta hazaérkező apját.

Végül egy legutolsó adalék a képhez az a jelenség, ami elsősorban a sportújságírásban fedezhető fel: unergative intranszitiv igék befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetben való használata (Rácz 1974, 1975, 1983, Szabolcsi és Laczkó 1992, Laczkó 1993):

- (46) a világbajnoki selejtezőknek nekivágott két versenyző

Ebben a „dialektusban” az intranszitiv ige befejezett melléknévi igenévi alakja egyszerűen az előidejűségre utal. A „köznyelvi” alakban üres jelentésű, de az unaccusative csoporthoz hasonlóan képezhető unergative alakok is jelentést nyerne tehát.

5.2.5 Pácienspreferáló passzivizálás.

Összefoglalva és értelmezve az eddigieket: a vizsgált két pácienspreferáló passzivizáláshoz olyan szemantikai tartalmak kapcsolódhatnak, mint

- predikálás a páciensről,
- telikusság,
- befejezettség,
- előidejűség,
- beállt állapot leírása.

E tartalmak sokoldalúan összefüggenek. Egy (absztrakt) cél irányában megtett „utat” például (telikusság) a páciens egy bizonyos fajtáján lehet arányosan mérni (ld. Dowty (1991) *incremental theme* nevű tematikus szerepe), beleértve ebbe azt is, hogy a cél elérése (befejezettség, előidejűség) a pácienset érintő változás száz százalékos végbeimenését jelenti. A *beállt állapot leírása* az előbbieket magában foglalja. Másfelől az ágenshez nyilván az általa mozgatott *folyamat* leírása kapcsolódik, és ezzel együtt az *egyidejűség*, a *folyamatosság* és az *atelikusság*.

A másik általános tanulság, hogy a nyelvben szerkezetek és szemantikai feladatok keresik egymást örökön örökre, más-más kapcsolódást mutatva az egyes szinkron

nyelvállapotokban. Egy szerkezeti szabálynak mindig megvan a maga természetes (szemantikai tartalmából adódó) „értelmezési tartománya”. Erős azonban a csábítás, hogy elkezdjük alkalmazni az eredeti értelmezési tartományán kívül is (kifejezendő valami új szemantikai tartalmat), „majdnem elfogadható”, majd később már teljesen elfogadhatónak tűnő mondatokat alkotva. Eközben azonban a szabály átlényegül, már másképp definiáltatik, és szemantikai tartalma is módosul.

6. Konklúzió

A tárgyalt predikatív határozói igeneves szerkezet tranzitív és intranszitiv változatát *egyetlen* szabályra tudtam visszavezetni, ezzel számot adva felépítésbeli hasonlóságairól. Ez a szabály a „normál” passzivizálás egy természetes kiterjesztése. Elméletileg igazoltam, hogy a passzivizálásnak kétféle kiterjesztése lehetséges intranszitiv igékre. A világ nyelveiben mindkét lehetőség ténylegesen meg is valósul. A *pácienspreferáló* magyar passzivizálási szabálynak természetes szemantikai velejárója a *beállt állapotra* való utalás, és ebből adódóan a *csekélyebb produktivitás* (és a sok „gyanús” (?) ítéltető eset).

A fenti összefüggések a „felszínen” nem láthatóak, feltárásuk a „hierarchikus” tematikus elméletek hasznosságát igazolják. Váztam továbbá egy törekvést *tematikus „metaelmélet”* kialakítására, és azt összevettem egy konkrét tematikus elmélettel (LFG-é) a nyelvi leírás vizsgált területén. Mint minden absztrakció, a tematikus metaelmélet is azt a célt szolgálná, hogy „sallangoktól megtisztítva” vizsgálhassuk az argumentumszerkezetbeli szemantikai viszonyok grammatikai szempontból releváns szintjét.

IRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről, *Magyar Nyelv* 74, 280–293.
Abaffy Erzsébet 1980: A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században, *Magyar Nyelv* 76, 165–175.
Åfarli, Tor A. 1989: Passive in Norwegian and in English, *Linguistic Inquiry* 20 (1).
Alberti Gábor 1988: Tau modell (a természetes nyelv egy függvényszerkezetes modellje): *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4, 3–39.
Alberti Gábor 1992: *Model Tau (A theory of thematic roles without thematic roles)*, Diss. at the Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences.
Alberti Gábor 1994: Model Tau: A formal theory of thematic roles, in Bánréti Zoltán szerk.: *Papers in the Theory of Grammar*, Budapest.

- Alberti Gábor 1995: Role Assignment in Hungarian possessive constructions. in Kenesei István szerk.: *Levels and Structures (Approaches to Hungarian 5)*, Szeged, JATE, 11–28.
- Bodó Csanád 1995: *Megjegyzések a tematikus szerepekkel kapcsolatban*, Kézirat, JPTE BTK Nyelvtudományi Tszk., Ált. Nyelvészeti Program.
- Bresnan, Joan 1990: Monotonicity and the theory of relation changes in LFG. *Language Research* 26 (4), 637–652.
- Bresnan, Joan and Johnny Kanerva 1989: Locative inversion in Chichewa: a case study of factorization in grammar. *Linguistic Inquiry* 20, 1–50.
- Chomsky, Noam 1957: *Syntactic structures*, The Hague, Mouton. Magyarul: in Antal László szerk. 1986: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI/1*, Budapest, Tankönyvkiadó. Ford. Csongrády Zsuzsanna, Lázár A. Péter, Nádasdy Ádám.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on government and binding*, Dordrecht, Foris.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* 67 (3), Waverly Press Inc. Baltimore.
- Fillmore, Charles J. 1968: The case for case, in E. Bach–R. T. Harms szerk.: *Universals in Linguistic Theory*, NY.
- Fillmore, Charles J. 1977: The case for case reopened, in P. Cole–J. M. Sadock szerk.: *Syntax and Semantics* 8, New York: Academic Press.
- Grimshaw, Jane 1990: *Argument Structures*, MIT Press.
- Groot, Casper de 1995: The Hungarian converb or verbal adverbial in -va/-ve, in. M. Haspelmath and E. König szerk.: *Converbs in cross-linguistic perspective*, Mouton de Gruyter.
- Jackendoff, Ray 1987: The status of thematic relations in linguistic theory, *Linguistic Inquiry* 18 (3).
- Kálmán, László 1990: Deferred information: the semantics of commitment, in Kálmán László–Pólos László szerk.: *Papers from the Second Symposium on Logic and Language*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1956: *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1959: El van ázva..., el volt ázva... *Magyar Nyelv* 55 (4), 536–540.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv-tranzitiv képzők, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 189–218.
- Keenan, Edward 1984: Semantic correlates of the ergative/absolutive distinction, *Linguistics* 22, 197–223.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.

- Komlósy András 1982: Deep structure cases reinterpreted, in Kiefer Ferenc szerk.: *Hungarian General Linguistics = Ling. and Literary Studies in Eastern Europe 4*, Amsterdam – Philadelphia, Benjamins Publ. Co.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Laczkó Tibor 1993: *Predicates in the Hungarian noun-phrase*, Kandidátusi értekezés, Debrecen, KLTE.
- Levin, Beth and Malka Rappaport 1986: The formation of adjectival passives, *Linguistic Inquiry* 17, 623–661.
- Levin, Beth and Malka Rappaport, 1988: What to do with theta-roles? *Syntax and Semantics 21. Thematic Relations*, Academic Press.
- Pelyvás-Ferenczik Péter 1995: *Generative grammar and cognitive theory on the expression of subjectivity in English: epistemic grounding*, Kandidátusi értekezés, Debrecen, KLTE.
- Perlmutter, David 1978: *The unaccusative hypothesis and multiattachment: Italian evidence*, Paper presented to the Harvard Linguistics Circle, May 9.
- Rácz Endre 1974: Intranszítív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 98, 385–398.
- Rácz Endre 1975: Transzítív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 99, 3–11.
- Rácz Endre 1983: A szenvedő jelentés felé? *Magyar Nyelvőr* 107, 394–399.
- Stanitz Károly 1983: Egy magyartalanság ellen – funkcionális megközelítéssel, *Magyar Nyelvőr* 107, 389–394.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Williams, Edwin 1981: Argument structure and morphology. *The Linguistic Review* 1.
- Wilkins, Wendy 1988: Thematic structure and reflexivization, in W. Wilkins szerk.: *Thematic Relations*, Academic Press.
- Zsilka János 1966: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Tárgyas mondat szerkezetek), *Nyelvtudományi Értekezések* 53, Budapest, Akadémiai.

PASSIVIZATION IN HUNGARIAN

ALBERTI GÁBOR

The article provides an analysis of the Hungarian predicative verbal adverbial construction, which may include adverbials derived from transitive as well as intransitive verbs, but there are also unacceptable cases in both types. The “transitive type” is like a passive form in that it includes the original transitive verb's object marked with Nom whereas the original subject is not present. The “intransitive type”, however, does not look like the result of some kind of passivization: there is no subject deletion, and the original intransitive verb has no (surface) object at all (de Groot 1995). The intransitive type does not resemble even impersonal passive constructions (e. g. in Norwegian) where the original subject is deleted.

Nevertheless, the straightforward analogy of the two types and the argument structure change in the transitive type, typical of passivization, have led me to the conclusion that the two verbal adverbial types are to be assigned a single common “passivization” rule. I demonstrate that such a rule can be formulated in hierarchical thematic theories, like that of LFG (Bresnan Kanervá 1989) and Model Tau (1994). This approach, furthermore, yields a crosslinguistic theory of (normal “transitive” and extended “intransitive”) passivization types, and promises the predictability of their divergent semantic properties.

TÖBBSZÖRÖS FÓKUSZ A MAGYAR MONDATSZERKEZETBEN

É. KISS KATALIN

0. Bevezetés

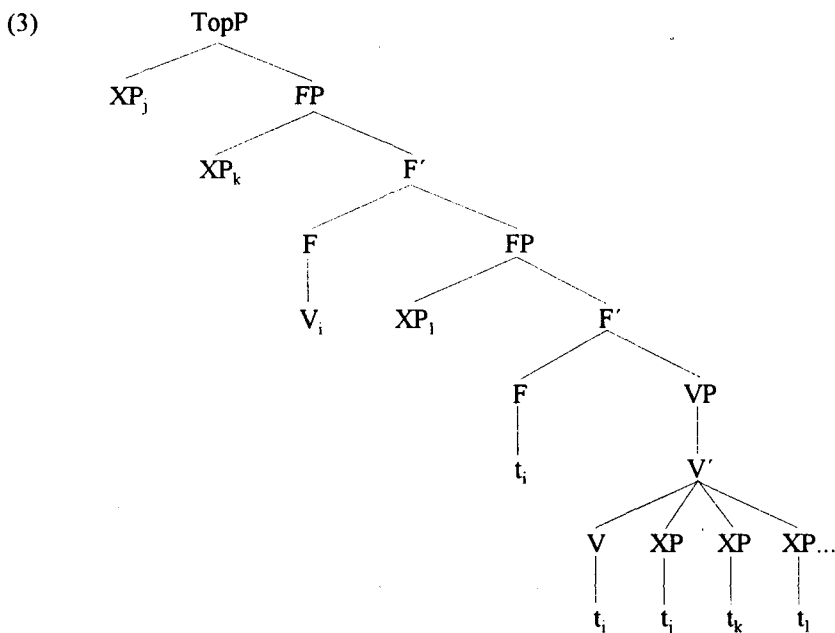
Megfigyelték, hogy azokban a nyelvekben, melyekben a topik és fókusz funkciók meghatározott szerkezeti pozíciókhoz kapcsolódnak, egy-egy (tag)mondat több topik szerepű összetevőt is tartalmazhat, de csak egyetlen egy fókuszt. Így van ez látszólag a magyarban is. Tekintsük az (1a–b) alatti mondat szerkezeteket! Az igével kezdődő predikátumból két-két fő összetevőt emeltünk ki a predikátum elé, topik helyzetbe. E két összetevő a mondatlall kifejezett esemény/állapot azon szereplőit nevezi meg, akikről szóló állításként az eseményt/állapotot megfogalmazzuk. A topik kifejezések azonos szemantikai-kommunikatív szerepet töltenek be (referenseikről szól a mondat), és lényegében azonos szintaktikai helyzetűek; így szabadon, a mondatjelenítés megváltozása nélkül felcserélhetők egymással.

- (1) a. **János Marit** [meghívta vacsorára]
- b. **Marit János** [meghívta vacsorára]

A topikkal ellentétben fókuszról csak egy állhat a közvetlenül ige előtti kanonikus fókuszpozícióban. Vö.

- (2) a. János MARIT hívta meg vacsorára.
- b. **MARIT JÁNOS hívta meg vacsorára.

E tanulmányban a mellett fogok érvelni, hogy a topik és a fókusz szerepű összetevők számában megfigyelhető eme különbség csak látszólagos. Valójában a fókuszkiemelés művelete is elvégezhető többször is egy tagmondaton belül; azonban a többszörös fókusz jelenlétét elfedi az a tény, hogy a fókuszkiemelés mindig igemozgatással jár együtt, s a mozgó ige mindig a legelső (és legfelső) fókuszt közvetlenül követő pozícióba kerül. Tekintsük a (3) alatti, két fókuszt tartalmazó szerkezetet: ebben mind XP_k , mind XP_l fókuszpozícióban (Spec,FP-ben) álló fókuszoperátorok. A mélyszerkezeti V pozícióból az alsó, majd a felső F pozícióba való igemozgatás következtében azonban XP_k az ige előtt, XP_l pedig az ige mögött jelenik meg a felszínen.

E tanulmány első részében olyan mondat típust mutatok be, melyekben kétségtelen bizonyítéka van többszörös fókusz jelenlétének. A tanulmány 2. részében a többfókuszú mondatok ige utáni fókuszának nem szerkezeti, hanem pusztán fonológiai fókusz-ként való elemzése ellen érvelek. A 3. részben a magyar mondat szerkezet egy olyan változatára teszek javaslatot, felhasználva Bródy (1990) elméletét, melynek keretében az ige után is állhat fókuszpozíciót elfoglaló fókuszoperátor. A 4. részben a többfókuszú mondatok szerkezetét elemzem. Végül, az 5. részben a többfókuszú mondatok egy nem várt szórendi sajátosságára keresek magyarázatot.

1. Többfókuszú mondatok

A többfókuszú mondatok legnyilvánvalóbb típusát azok a mondatok képviselik, melyek több kötelezően fókuszpozícióba emelendő operátort: *csak*-os kifejezést, kérdőszót vagy monoton csökkenő kvantort (pl. *ritkán*, *kevés* *X*) tartalmaznak.

Köztudomású, hogy a *csak*-os kifejezés, a kérdő operátor szerepű összetevő vagy a monoton csökkenő kvantor kötelezően az ige előtti fókuszpozícióba viendő. A alábbi mondatpárok (b) tagjai azért helytelenek, mert megsértik ezt a követelményt.

- (4) a. János CSAK MARIT hívta meg.
 b. *János meghívta CSAK MARIT.

- (5) a. János KIT hívott meg?
 b. *János meghívott KIT?
- (6) a. János RITKÁN hívta meg Marit.
 b. *János meghívta Marit RITKÁN.

Az a kikötés, hogy *csak*-ot, kérdő operátort vagy monoton csökkenő kvantort tartalmazó összetevők nem maradhatnak az ige mögött argumentumpozícióban, hanem fókuszpozícióba kell kerülniük, minden bizonnyal a lenti, (7) alatti példákra is érvényes:

- (7) a. János CSAK KÉTSZER hívta meg CSAK MARIT vacsorára.
 b. KI hívott meg KIT?
 c. János CSAK MARIT hívta meg RITKÁN.

Ha a (7a–c) alatti mondatok megsértenék a *csak* NP, a kérdő XP és a monoton csökkenő kvantor fókuszba emelésének követelményét, helytelennek éreznék őket. Azonban a mondatok helyesek, tehát bizonyára a követelménynek megfelelően mind az ige előtti, mind az ige utáni operátor fókuszpozíciót foglal el bennük. (Az ige utáni operátorok feltehetőleg a (3)-as ágrajz alsó FP projekciójának specifikáló pozíciójában találhatók.)

Alkalmasak az ige mögötti fókusz kimutatására a kötelezően fókusszal együttjáró, úgynevezett komparatív felsőfokot tartalmazó szerkezetek is (vö. Farkas–É. Kiss 1995). Tekintsük az alábbi példákat:

- (8) a. MARI énekelt a népdalt a legszebben.
 b. Mari A NÉPDALT énekelt a legszebben.

E szerkezetekben egy kötelező fókuszoperátor vezeti be azt a halmazt, melynek elemeit a felsőfokú melléknév által jelölt tulajdonság, illetve mód tekintetében összehasonlítjuk. (8a) jelentése: a releváns személyek (a népdalt eléneklők) halmazából Mari volt az, aki a népdalt a legszebben elénekelte. (8b) jelentése: a releváns dolgok (a Mari által elénekelte művek) halmazából a népdal volt az, amit Mari a legszebben elénekelte. Ha a komparatív felsőfokú melléknév tartalmazó mondatban nincs a felsőfokban álló melléknévtől különböző fókusz, a mondat helytelen, értelmezhetetlen, hiszen ebben az esetben nem vezettünk be olyan individuum-halmazt, melynek elemei a megnevezett tulajdonság különböző fokozatait hordozhatnák. Pl.:

- (9) a. *Mari elénekelte a dalt a legszebben.
 b. *Mari a legszebben énekelte el a dalt.

Az alábbi mondatokban az ige előtti fókuszpozícióban álló *miért* nem vezet be individuumhalmazt, ezért nem alkalmas rá, hogy a fent leírt módon részt vegyen a felsőfokú melléknév értelmezésében. A mondatok mégsem helytelenek: a felsőfokú melléknév

által megnevezett tulajdonság fokozatait egy ige utáni hangsúlyos főnévi csoport: (10a)-ban MARI, (10b)-ben pedig A NÉPDALT által bevezetett halmaz elemeihez kapcsoljuk.

- (10) a. MIÉRT énekelt MARI a népdalt a legszebben?
b. MIÉRT énekelt A NÉPDALT Mari a legszebben?

A (10a) mondat MARI eleme és a (10b) mondat A NÉPDALT összetevője éppolyan hangsúlyosak, s éppúgy individuumhalmazt vezetnek be, mint a (8a, b) fókuszösszetevői; s hozzájuk hasonló szerepet játszanak a mondatukban található felsőfokú melléknév értelmezésében is. Ezért arra következtetünk, hogy szintén fókusz helyzetűek: a (3)-as ágrajz alsó, az igeemelés következtében az ige mögött megjelenő fókuszprojekciójában található.

Ige mögötti fókusz jelenlétére következtethetünk az olyan szerkezetekben is, melyekben a várt 'határozatlansági effektus' neutralizálódik, s az effektus neutralizálása nem tulajdonítható az ige előtti fókusznek.

Mint Szabolcsi (1986) megfigyelte, a létezést, keletkezést jelentő magyar igék egy nagy osztálya határozatlan, sőt nem specifikus alanyt kíván. Vö.:

- (11) a. Alakult egy énekkar.
b. *Az énekkar alakult.

Érdekes módon a határozatlansági effektus, azaz az alany határozatlanságának kényszere megszűnik, ha a mondat egy az alanytól különböző fókuszt is tartalmaz:

- (12) Az énekkar TAVALLY alakult.

Magának a határozatlansági effektusban érintett alanynak a fókuszba emelése nem alkalmas a határozatlansági effektus megszüntetésére:

- (13) *AZ ÉNEKKAR alakult.

Szabolcsi (1986) és É. Kiss (1995) a következőképpen magyarázzák e jelenség halmazát. Az olyan létezést, keletkezést jelentő igék mint az *alakul* alanyi argumentumuk létezését vagy létrejöttét állítják; következőképp alanyi argumentumukat nem képviselheti határozott – vagy határozatlan de specifikus – főnévi csoport, hiszen az ilyen főnévi csoportok egzisztenciális előfeltevéssel járnak együtt (azaz referensüket már létezőnek vesszük). Ha viszont a létezést, keletkezést tartalmazó mondatban fókusz is található, akkor már nem a létezést, keletkezést jelentő ige, hanem a fókusz képviseli a fő állítást; ezért ez esetben az alany akár az igétől független létezőnek is tekinthető, tehát nem szükséges, hogy egzisztenciális előfeltevés nélküli, nem specifikus NP képviselje.

Bár a (13)-as példa tanúsága szerint a határozatlansági effektus az alany fókuszba állításával nem szüntethető meg, a következő mondatban látszólag mégis ez történik:

(14) AZ ÉNEKKAR alakult TAVALY, A ZENEKAR (alakult) TAVALYELŐTT.

A határozatlansági effektus (14)-es példában való megszűntének egyetlen logikus magyarázata, hogy a tagmondatoknak az alanyon kívül egy másik fókuszuk is van: az ige utáni időhatározó is fókuszként funkcionál bennük.

Összefoglalva az 1. részben elmondottakat: egy-egy tagmondat több fókusz-operátort is tartalmazhat; közülük a második (és minden további) az ige mögött jelenik meg.

2. Fonológiai vagy szerkezeti fókusz áll-e az ige után?

Az 1. részben tárgyalt többfókuszú mondatok, melyekben az egyik fókusz közvetlenül az ige előtt, a másik (ill. a többi) fókusz az ige mögött helyezkedik el, elvileg többféleképpen is elemezhetők. Feltehetjük, hogy csak az ige előtti fókusz áll operátorpozícióban; az ige utáni fókusz eredeti mélyszerkezeti helyén található, s csupán láthatatlanul, a logikai formában, azaz az értelmezés során adjungálódik az operátorpozícióba előrevitt fókuszhoz. Így elemzik például az angol többszörös kérdéseket. Hasonlítsuk össze az alábbi angol többszörös kérdés felszíni szerkezetét (l. (15a)) és logikai formáját (l. (15b)):

- (15) a. $[_{CP} [_{Spec} \text{Who}_i] [_{IP} t_i \text{ said } \text{what}]]$
           ki   mondott   mit
- b. $[_{CP} [_{Spec} \text{what}_j \text{ who}_i] [_{IP} t_i \text{ said } t_j]]$

Az az operátor (példánkban a *what*), melyet a logikai formában csatolunk a szintaxisban operátorpozícióba előrevitt operátorhoz (a *who*-hoz), ez utóbbi operátorral azonos szerkezeti helyzetbe kerül, azaz kölcsönösen vezérlik egymást. Így azonos lesz a hatókörük, következésképp tetszőleges relatív sorrendben értelmezhetők. Ennek megfelelően a (15a) alatti példa értelmezése során akár a személyekhez rendelhetjük a könyveket, akár a könyvekhez a személyeket, azaz a mondatnak mind 'Ki melyik könyvet olvasta?', mind 'Melyik könyvet ki olvasta?' olvasata lehetséges.

Ennek az elemzésnek a magyar többfókuszú mondatokra való alkalmazása azt jelentené, hogy pl. a (16) alatti mondat felszíni szerkezetében csak a *csak két lány* található fókuszpozícióban; a *csak egy filmet* a VP-n belül áll, s a logikai formában csatolódik a *csak két lány*-hoz. Ebben az esetben azonban a két *csak*-os kifejezés azonos hatókörrel bírna, azaz tetszőleges relatív sorrendben értelmezhetnénk őket. Valójában azonban a (16) alatti mondat nem kétértelmű:

- (16) CSAK KÉT LÁNY olvasott CSAK EGY KÖNYVET el.
 a. 'Csak két olyan lány volt, aki csak egy könyvet olvasott el.'
 b. *'Csak egy olyan könyv volt, amit csak két lány olvasott el.'

E felfogás keretében a (16)-os mondat logikai formája a hierarchikus viszonyokat tekintve nem különbözne a (17)-es mondat logikai formájától; következésképp a (17)-es mondatnak is ugyanazt a két jelentést tulajdonítanánk, mint a (16)-osnak. Azonban a (17)-es mondat sem kétértelmű:

- (17) CSAK EGY KÖNYVET olvasott CSAK KÉT LÁNY el.
 a. *'Csak két olyan lány volt, aki csak egy könyvet olvasott el.'
 b. 'Csak egy olyan könyv volt, amit csak két lány olvasott el.'

A kétfókuszú mondatok tehát hatókör szempontjából egyértelműek: a (16)-osnak csak az (a), a (17)-esnek pedig csak a (b) jelentése van meg. A két fókusz közül mindig az ige előtti fókusz a nagyobb hatókörű, azaz az a fókusz, mely a felszíni szerkezetben vezérli a másikat. Az a tény, hogy a fókuszok relatív hatóköre megfelel felszíni szerkezeti pozíciójuknak, arra enged következtetni, hogy már a mondat felszíni szerkezetében mindkét fókusz operátorhelyzetben van.

Az olyan kétfókuszú mondatokban, melyek egy kérdő operátort és egy *csak*-os kifejezést tartalmaznak, mindig a kérdő operátornak kell az ige előtti fókuszpozícióba kerülnie. Vö.

- (18) a. KI látogatta meg CSAK MARIT?
 b. KIT látogatott meg CSAK MARI?
 c. *CSAK MARI látogatott meg KIT?
 d. *CSAK MARIT látogatta meg KI?

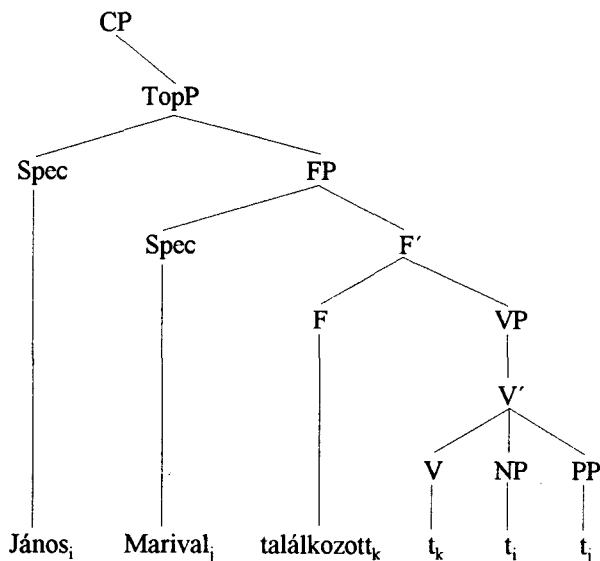
Ha az ige utáni operátor a logikai formában az ige előtti fókuszhoz adjungálódna, a kérdőoperátor a mondategészhez és a *csak*-os kifejezéshez képest is lényegében azonos helyzetet foglalna el mind a grammatikus (18a, b), mind az agrammatikus (18c, d) mondatokban, s nem kapnánk rá magyarázatot, hogy miért rosszak az utóbbiak. Ha viszont azt feltételezzük, hogy a (18a–d) mondatokban mind az ige előtti mind az ige utáni fókusz operátorhelyzetben van, s ezért felszíni helyén értelmezendő, világossá válik a (18a, b) és (18c, d) mondatok különböző megítélésének oka: a kérdőoperátornak maximális hatókörrel kell rendelkeznie, s e követelmény a (18c, d) mondatokban nem teljesül.

E tények alapján azt a következtetést vonjuk le, hogy a magyar mondatban mind az ige előtti, mind az ige utáni fókusz operátorhelyzetben áll.

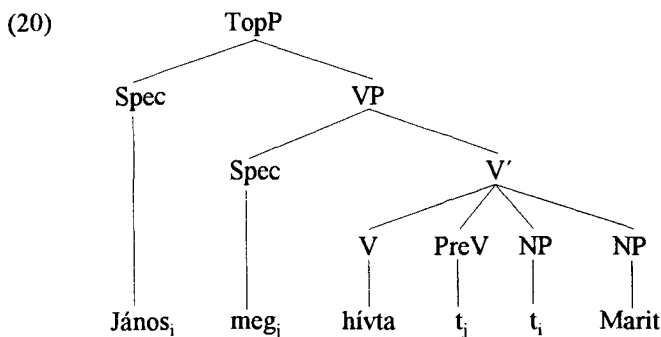
3. Az FP a magyar mondszerkezetben

A magyar mondatban az ige utáni fókusz csak akkor tulajdoníthatunk operátorhelyzetet, ha feltételezzük, hogy az őt megelőző ige elhagyta a VP-t. Ezt lehetővé teendő, olyan magyar mondszerkezetet javaslok, mely igei csoportból (VP-ből), Bródy (1990) javaslata nyomán a VP-t domináló fókusz csoportból (FP-ből), s az FP-t domináló topik csoportból (TopP-ből) áll. A fókuszoperátor az FP projekció specifikálójában, a topik pedig a TopP projekció specifikálójában található. Az FP és a TopP projekciók feje a kiinduló szerkezetben fonológiaiilag üres; azonban az FP feje lexikális kitöltőt kíván, s ez az igenek a V csomópont alól az F csomópont alá való emelését vonja maga után. Tekintsük az alábbi fókuszoperátort tartalmazó mondat szerkezetét:

(19) János MARIVAL találkozott.

A fókusz nélküli mondatokból hiányzik a fókusz-projekció (FP); bennük a TopP VP-t dominál. Feltételezésem szerint az igezőtő, illetve az egyéb igemódosítók a Spec, VP-ben foglalnak helyet. Pl.

A javasolt magyar mondat szerkezet mellett nemcsak az szól, hogy, mint lentebb megmutatjuk, a többfókuszú mondatokra is kiterjeszthető. E mondat szerkezet alapján olyan tények is megmagyarázhatók, melyek az általam korábban javasolt mondat szerkezetből (l. É. Kiss (1992)) nem következtek.

Az általam korábban javasolt mondat szerkezetben az igemódosító és a fókuszoperátor ugyanazt a pozíciót (a VP specifikálóját) foglalják el komplementer megoszlásban. Ebből az következne, hogy a VP attól függetlenül módosítható, hogy specifikálójában igemódosító vagy fókuszoperátor található-e. Valójában nem ez a helyzet; a mód- és a fok-mértékhatózók fókusz nélküli VP-hez szabadon hozzácsatolhatók, fókusz tartalmazó VP előtt viszont nem állhatnak. Pl.

- (21) a. János [_{VP} nagyon [_{VP} elfáradt]]
 b. Minden fiú [_{VP} szépen [_{VP} elmondta a verset]]
- (22) a. * [_{VP} Nagyon [_{VP} JÁNOS fáradt el]]
 b. * Minden fiú [_{VP} szépen [_{VP} A VERSET mondta el]]

Habár a (22a, b) alatti mondatok valószínűleg szemantikai alapon is kizárhatók volnának, helytelenségüknek egyszerűbb és egyértelműbb magyarázatát kapjuk, ha az alábbi szerkezetet tulajdonítjuk nekik, s egyszersmind azt is feltételezzük, hogy a mód- és a fok-mérték határozók csak VP-hez csatolható módosító elemek:

- (23) a. * [_{FP} Nagyon [_{FP} JÁNOS_i fáradt_j [_{VP} el_k [_{V'} t_j t_k t_i]]]]
 b. * Minden fiú [_{FP} szépen [_{FP} A VERSET_i mondta_j [_{VP} el_k [_{V'} t_j t_k t_i]]]]

Ha a fókuszos mondatokban nem tételezzük fel FP projekciót, nem tudjuk megmagyarázni az ige előtt fókusz, illetve igemódosítót tartalmazó mondatok alábbi különbségét sem:

- (24) a. Miért [_{VP} JÁNOS [_{V'} mondta el a verset]]?
 b. *Miért [_{VP} el [_{V'} mondta János a verset]]?

FP projekció feltételezése, s a fenti mondatok ennek megfelelő elemzése esetén viszont a (24a) és a (24b) közötti grammatikalitásbeli különbség megindokolható:

- (25) a. $[_{FP} \text{Miért } [_{FP} \text{JÁNOS}_i \text{ mondta}_j [_{VP} \text{el}_k [_{V'} \text{t}_j \text{t}_k \text{t}_i \text{a verset}]]]]?$
 b. $*[[[_{VP} \text{Miért } [_{VP} \text{el}_i [_{V'} \text{ment } \text{t}_i \text{János}]]]]?$

(25b) bizonyára azért agrammatikus, mert a *miért* kérdőszó csak FP-hez csatolható, VP-hez nem.

A (19)–(20) alatt bemutatott mondszerkezet korábbi javaslatomhoz hasonlóan számot ad a fókuszoperátor és az igemódosító látszólag komplementer megoszlásáról – az igemozgatás feltételezése révén, de ugyanakkor nem tulajdonít a fókuszoperátornak és az igemódosítónak azonos funkciót (csak a Spec,FP-ben álló összetevőt értelmezzük fókuszoperátorként, a Spec,VP-ben álló igemódosítót nem). A szerkezet további előnye, hogy az ige előtti igekötőt vagy egyéb igemódosítót is specifikáló pozícióban tételezi, s ezzel lehetővé teszi az igemódosító (aspektuális) operátorként való elemzését. Mint korábban rámutattam (l. É. Kiss (1992)), az ige előtti igemódosító több operátortulajdonsággal is rendelkezik. Egyrészt az igekötőnek csak az ige előtti operátorpozícióban van perfektivizáló szerepe (kivéve, ha az igekötős ige jelentése perfektívként lexikalizálódott). Vessük össze az igekötő helyét és a mondat aspektuális értelmezését alábbi mondatok második tagmondatában:

- (26) a. Amikor megszólalt a harang, $[_{VP} \text{fel } \text{v} \text{ mentek a toronyba}]]$
 b. Amikor megszólalt a harang, $[_{VP} (\text{épp}) [_{V'} \text{mentek fel a toronyba}]]$
 c. Amikor megszólalt a harang, $[_{FP} \text{JÁNOS ment } [_{VP} \text{fel a toronyba}]]$

(26a) második tagmondatát a Spec,VP-be vitt igekötő befejezett aspektusúvá teszi; ennek jele, hogy a tagmondat és időhatározói mellékmondata közötti időviszonyt nem egyidejűségként hanem előidejűségként értelmezzük. Ezzel szemben (26b) második tagmondatát folyamatos aspektusúnak értjük, hiszen az időhatározói mellékmondat ideje a főmondat időtartamába ékelődik. (26c) második tagmondata akár befejezett (előidejűséget kifejező), akár folyamatos (egyidejűséget, pontosabban közbeékelődést kifejező) aspektusú lehet. Ezt az aspektuális kétértelműséget a javasolt keretben szerkezetileg is ki tudjuk fejezni: a tagmondat aspektusa attól fog függni, hogy az igemozgatás folytán szükségszerűen az ige mögött megjelenő igekötőt a Spec,VP-ben vagy a V'-on belül tételezzük:

- (27) a. $...[_{FP} \text{JÁNOS}_i \text{ ment}_j [_{VP} [_{V'} \text{t}_j \text{fel } \text{t}_i \text{a toronyba}]]]$ – folyamatos
 b. $...[_{FP} \text{JÁNOS}_i \text{ ment}_j [_{VP} \text{fel}_k [_{V'} \text{t}_j \text{t}_k \text{t}_i \text{a toronyba}]]]$ – befejezett

Az igekötő, illetve igemódosító Spec,VP-ben való feltételezése az igekötő-mozgatás tényére is magyarázatot ad. Vö.:

- (28) a. János fel_i szeretném, hogy t_i menjen a toronyba.
 b. Mindent meg_i kell, hogy t_i egyetek.

A főmondatba felemelt igekötő szemantikailag nem fókusz; semmi okunk sincs rá, hogy Spec,FP-ben helyezzük el. Ugyanakkor az igétől kormányzott pozíciók valamelyikében sem állhat, hiszen az igétől kormányzott vonzathelyekre nem vihetők másol generált elemek. Ha Bródy (1990) megoldását követve az ige előtti igekötőt egy V+ csomópont alatt generálnánk az ige testvéreként, akkor mégis arra kényszerülnénk, hogy a saját tagmondatában hagyott és a főlérendelt tagmondatba felemelt igekötőt szemantikailag motiválatlanul különbözöképpen elemezzük: az előbbi a V+ alatt, kormányzott vonzathelyen, az utóbbit pedig Spec,FP-ben, azaz fókuszpozícióban. A fentebb javasolt megoldás keretében viszont mind a saját tagmondatában maradó, mind a főlérendelt tagmondatba vitt igekötő Spec,VP-ben áll. Abban az esetben lehetséges hosszú igekötő-mozgatás, ha a főige aspektuális jeggyel nem rendelkező modális, melynek tehát nincs saját Spec,VP-be vihető vonzata. Vö.

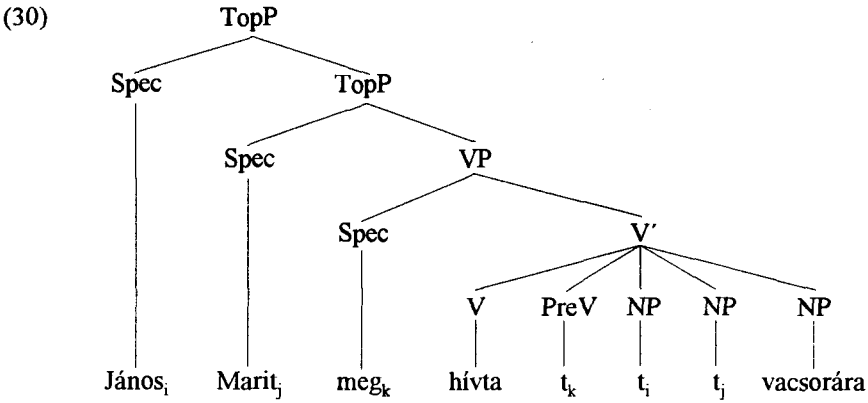
- (29) a. János fel akarta, hogy menjünk a toronyba.
 b. Fel szabad, hogy menjünk a toronyba?
 c. *Fel mondta, hogy menjünk a toronyba.

Összefoglalva a 3. részben elmondottakat: a többfókuszú mondatok elemzését lehetővé teendő, a magyar mondatnak olyan szerkezetet tulajdonítottunk, mely VP-ből, a VP-t domináló FP-ből (fókusz csoportból) és az FP-t domináló TopP-ből (topik csoportból) áll. A topik a TopP specifikáló pozíciójában, a fókusz az FP specifikálójában, az ige előtti igekötő (pontosabban igemódosító) pedig a VP specifikálójában áll. Az igekötő és a fókusz látszólagos komplementer megoszlása abból következik, hogy a Spec,FP fókusszal való kitöltése esetén az ige kötelezően F-be mozog. A javasolt keretben több korábban nehezen magyarázható nyelvléírási probléma is megoldódik, ugyanakkor az igemódosítónak operátorjellegéből fakadó szemantikai és szintaktikai tulajdonságai is magyarázatot nyernek.

4. A több-fókuszú mondatok szerkezete

A magyar mondatokban gyakori topikismétlődés legkézenfekvőbb magyarázata a topik projekció rekurzivitása, azaz annak feltételezése, hogy a TopP csomópont nemcsak FP-t, hanem egy másik TopP-t is dominálhat, a következőképpen:

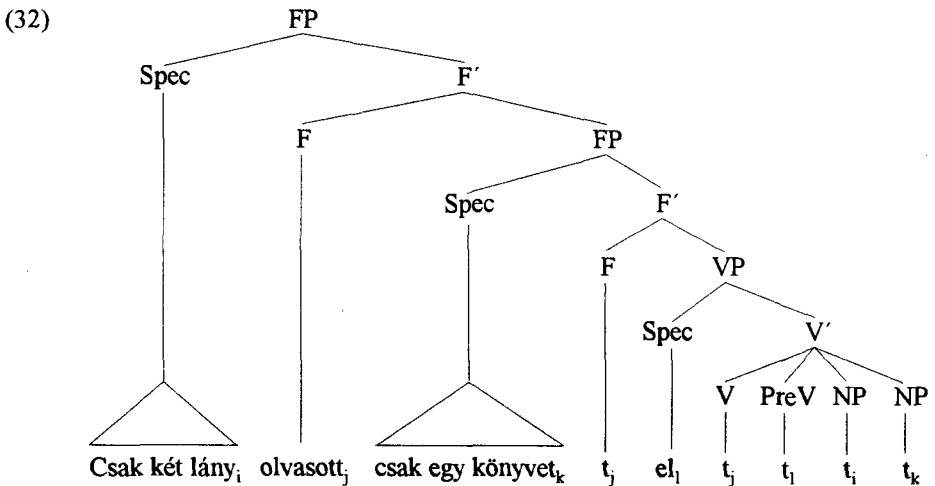

Bródy (1990) alternatív javaslata: a többszörös topikalizáció ismételt adjunkcióként való felfogása, azaz a topikoknak az FP-hez vagy a VP-hez való csatolása ellen É. Kiss (1993)-ban érveltem.

Az XP-rekurzió feltételezése nem bővíti nemkívánatos módon az univerzális grammatika eszköztárát, hiszen az XP-rekurzióknak már számos esete mellett érveltek a szakirodalomban. Burchert (1994) például CP-rekurzióként elemzi a több német dialektusban létező kötőszóhalmazt:

- (31) Ich frage mich [CP ob [CP dass [IP die Maria ausgegangen ist]]]
 én megkérdem magamtól vajon hogy Maria elment-e

Amennyiben mind TopP rekurzió, mind CP rekurzió lehetséges, az FP-rekurzió lehetősége sem zárható ki. FP-rekurzió feltételezése esetén a (16) alatti mondatnak az alábbi szerkezetet tulajdonítanánk:

A javasolt szerkezetben mindkét *csak*-os kifejezés egy-egy fókusz projekció (FP) specifikáló pozíciójában található. Az FP fejpozícióját az igének kell kitöltenie. Példánk tanúsága szerint ezt a feladatot az ige helyett az ige nyoma is elláthatja: a (32)-es szerkezetben az ige minden bizonnyal először az alsó FP F pozíciójába, majd onnan a felső FP F pozíciójába megy. A feltételezett szerkezet helyesen jósolja meg, hogy a *csak két lány* kifejezés nagyobb hatókörű a *csak egy könyvet* kifejezésnél ('csak két lányra igaz, hogy csak egy-egy könyvet olvastak el'), hiszen, minthogy mindkét *csak*-os kifejezés operátorhelyzetet foglal el, hatókörüket felszíni helyzetük alapján állapítjuk meg. Az elemzésből az következik, hogy ha megcseréljük a két *csak*-os kifejezést, relatív hatókörüik is az ellenkezőjére fordul. Mint a (17)-es példa mutatta, pontosan ez történik.

Az FP-rekurzió és az F-ből F-be való igemozgatás feltételezése a (33b) alatti, egyébként nehezen elemezhető mondat szerkezetre is magyarázatot adhat:

- (33) a. – Sajnálom mindkét kiskutyát eladni.
b. – Add csak az egyiket el!

A (33b) alatti szerkezet több szempontból is szokatlan. Egyrészt az ige mögött maradt az igekötő; másrészt az ige mögött áll az egyébként kötelezően fókuszba emelendő *csak*-os kifejezés is. Az igekötő ige mögötti helyének feltehetőleg az az oka, hogy a felszólító módú ige F-be került. Úgy látszik, ez esetben a *csak*-os kifejezés akár az ige előtti Spec,FP-ben ([_{FP} *Csak az egyiket* [_F *add* [_{VP} *el*]]]), akár egy alsóbb FP projekció specifikálójában ([_{FP} [_F *Add* [_{FP} *csak az egyiket* [_{VP} *el*]]]]) megjelenhet.

Összefoglalva a 4. részben elmondottakat: Mint ahogy a TopP és a CP, az FP esetében sem zárható ki a projekció közvetlen rekurziójának lehetősége. FP-rekurzió esetén az ige F-ből F-be mozog, s az alsó FP F fejét az ige nyoma lexikalizálja.

5. Egy szórendi probléma

A többfókuszú mondatok javasolt elemzéséből az következik, hogy míg az első fókusz közvetlenül megelőzi az igét, a második fókusz közvetlenül követni fogja. Valójában azonban nem ez az egyetlen szórendi lehetőség; az ige és a második fókusz közé egy vagy több egyéb összetevő is beékelődhet. Vö.

- (34) a. CSAK KÉT LÁNY olvasott CSAK EGY KÖNYVET el a vizsgára.
b. CSAK KÉT LÁNY olvasott el CSAK EGY KÖNYVET a vizsgára.
c. CSAK KÉT LÁNY olvasott el a vizsgára CSAK EGY KÖNYVET.
d. CSAK KÉT LÁNY olvasott el a vizsgára az idén CSAK EGY KÖNYVET.

(34a) képviseli a közvetlenül FP-t domináló FP feltételezése esetén létrejövő szerkezetet. (34b), melyben nemcsak az ige, hanem az igekötő is a két fókusz közé ékelődik, azzal magyarázható, hogy az igével szótári és szemantikai egységet alkotó igekötő

választhatóan a mondattanban is inkorporálódhat az ígébe, s együtt mozoghat vele. A (34c) és (34d) alatti mondatok szerkezete viszont kérdéses; nem világos, hogyan kerülhetnek szabad határozók (vagy választható argumentumok?) is az ige és az alsó fókusz közé.

Ha az alsó fókuszt nem operátor-, hanem argumentumhelyzetben feltételeznénk (a 2. részben vázolt – és elvetett – lehetőségnek megfelelően), akkor a (34b–d) alatti szórendi változatok természetesen semmiféle problémát sem jelentenének. Azonban ez az elemzés sem tükrözne híven minden tényt.

Egyrészt az ige utáni fókusz argumentumhelyzetűként való elemzéséből az következne, hogy a fókusz bármilyen messze állhat az igétől, tekintve, hogy a V' összetevőinek ige utáni sorrendje meglehetősen szabad. Valójában – az én nyelvérzékelem szerint – minél több elem ékelődik az ige és a fókusz közé (az igemódosítót leszámítva), annál jelöltebb lesz a mondat. Vö.

- (35) a. Melyik gyereket viszi NEM AZ ÉDESANYJA haza az óvodából
hetente többször is?
b. Melyik gyereket viszi haza NEM AZ ÉDESANYJA az óvodából
hetente többször is?
c. ?Melyik gyereket viszi haza az óvodából NEM AZ ÉDESANYJA
hetente többször is?
d. ?Melyik gyereket viszi haza hetente többször is NEM AZ
ÉDESANYJA az óvodából?
e. ??Melyik gyereket viszi haza az óvodából hetente többször is
NEM AZ ÉDESANYJA?

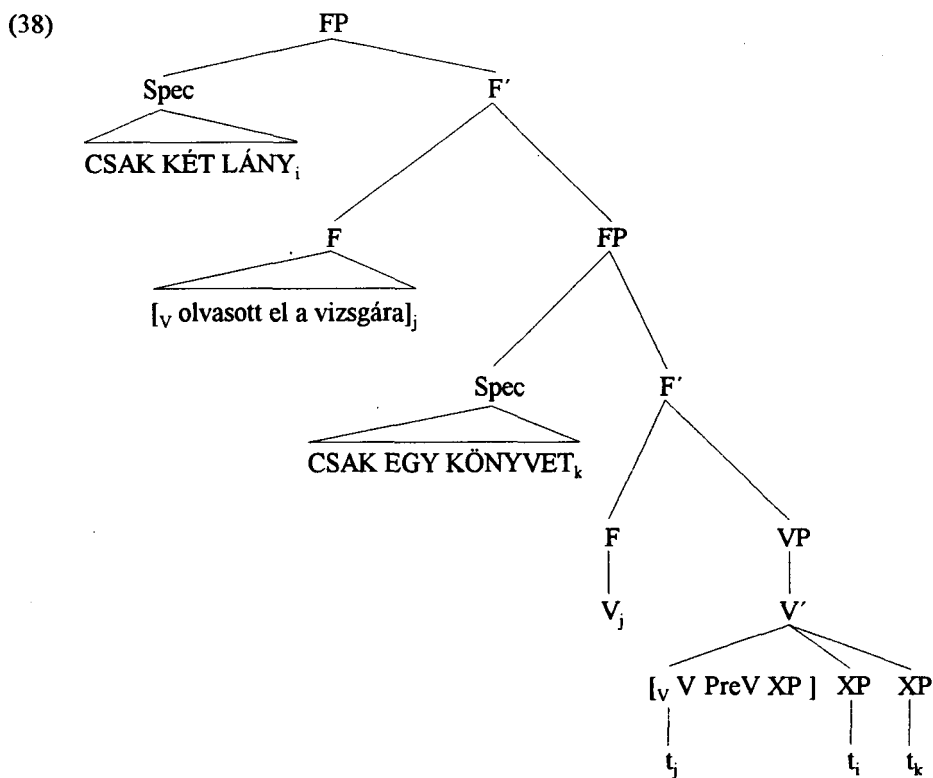
Varga (1981) megfigyelése szerint a magyar mondat ige utáni szakaszában a hangsúlyos új információnak követnie kell a hangsúlytalan régi információt. Varga olyan erősnek érzi ezt a követelményt, hogy megcsillagozza a neki ellentmondó mondatokat, pl. a (37)–(38) alatti mondatok (b) tagjait:

- (36) Mit csinált a konyhában?
a. 'Begyűjtött a konyhában a 'fiának.
b. *'Begyűjtött a 'fiának a konyhában.
(37) Hogy várta a fiát?
a. 'Begyűjtött a fiának a 'konyhában.
b. *'Begyűjtött a 'konyhában a fiának.

Ha az ige utáni fókusz argumentumpozícióban állna, akkor mint hangsúlyos argumentumnak a VP végén, a VP ismert információt közlő hangsúlytalan elemei mögött volna a helye. A (35) alatti mondatok azonban ezzel ellentétes tendenciát mutattak: az ige

utáni fókusz legjelöltebb helye nem a VP végén van, hanem éppen a VP elején, az F-be emelt ige (és igemódosító) után.

E megfigyelés alapján továbbra is elvetjük az ige utáni fókusz argumentum-helyzetüként való felfogását, és – fenntartva a többfókuszú mondatok (32) alatt javasolt elemzését – az ige és a fókusz közé esetlegesen beékelődő összetevőkre más magyarázatot keresünk. Első hipotézisünk, hogy az ige és az ige utáni fókusz közé ékelődő elemek mind inkorporálódtak az igebe. E felfogás keretében (34c)-nek az alábbi szerkezetet tulajdonítanánk:

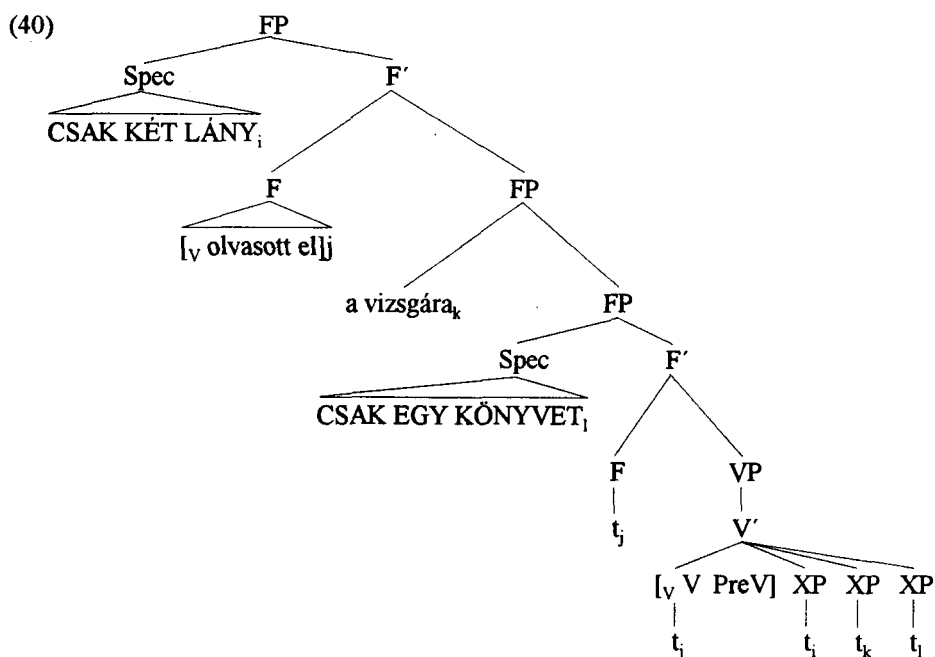

E megoldás egyik hátránya, hogy a szabad inkorporáció feltételezésével egy túlságosan korlátozatlan eszközt vezet be a grammatikába, melynek következményei nem láthatók mind előre. Másrészt az ige és az ige utáni fókusz közé olyan (hangsúlytalan) kvantor is beékelődhet, melynek hatóköre pontosan az általa vezérelt szintaktikai tartomány (mely tehát kisebb hatókörű a felső fókusznál, és nagyobb hatókörű az alsónál). Pl.

- (39) CSAK JÁNOS vett minden ételből CSAK KÉTSZER.
- 'Csak Jánosra igaz, hogy minden ételből csak kétszer vett.'
  - *'Minden ételre igaz, hogy csak János vett csak kétszer belőle.'
  - *'Csak Jánosra igaz, hogy csak két olyan alkalom volt, hogy minden ételből vett.'

Ha e mondatban a kvantor az ige része volna, nem vezérelné a hatóköréül szolgáló mondatszakaszt. Az ige részeként kvantoremelésnek sem vethetnénk alá a logikai formában, s ha mégis, akkor sem tudnánk hová vinni; nem volna számára a felső fókuszoperátortól vezérelt s az alsó fókuszoperátort vezérlő operátorpozíció. Következésképp az igebe való inkorporációt el kell vetnünk, az igemódosítók esetét kivéve.

Más megoldást keresve azt is feltételezhetnénk, hogy az ige és az ige utáni fókusz közé ékelődő elemek az alsó FP projekcióhoz csatolódnak, a következőképpen:

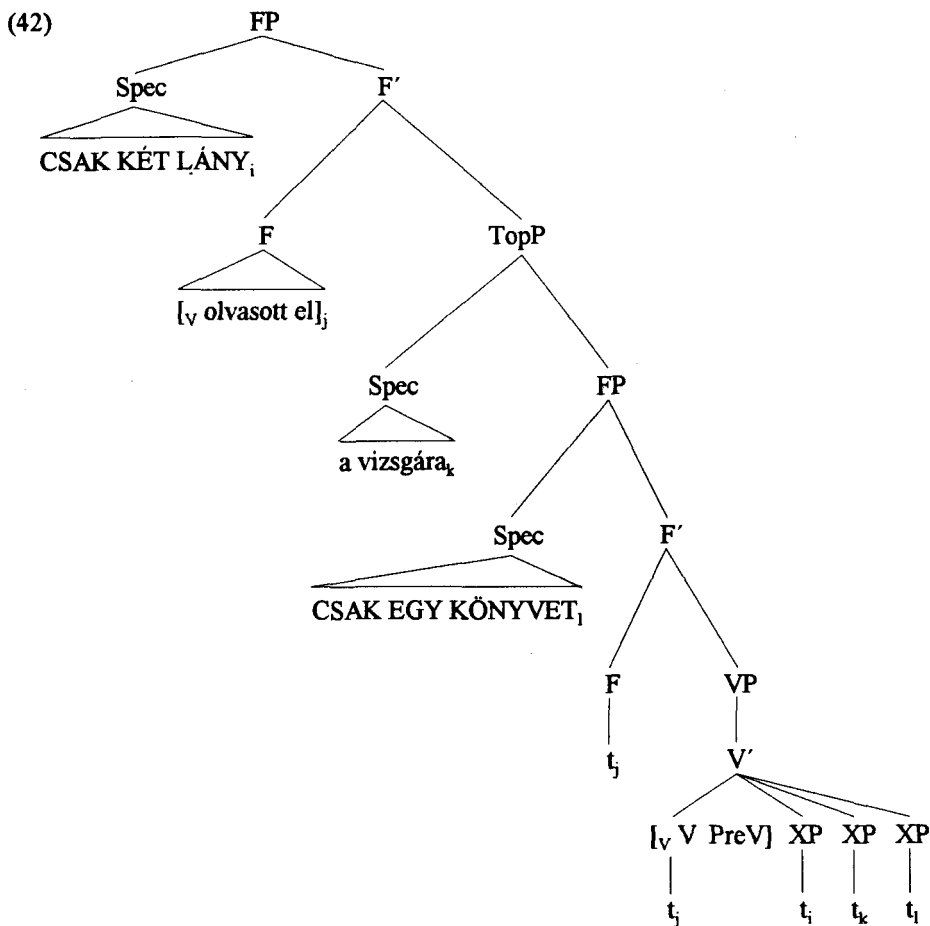

Azonban, ha az alsó FP-hez csatolhatók összetevők, a felső FP-hez való hozzácsatolást sem zárhatjuk ki. Egy ige előtti fókusz és egy őt megelőző, feltehetőleg QP csomópont által dominált kvantor közé azonban nem ékelődhet nem kvantor jellegű összetevő, azaz a felső FP-hez való hozzácsatolás nem lehetséges! Vö.

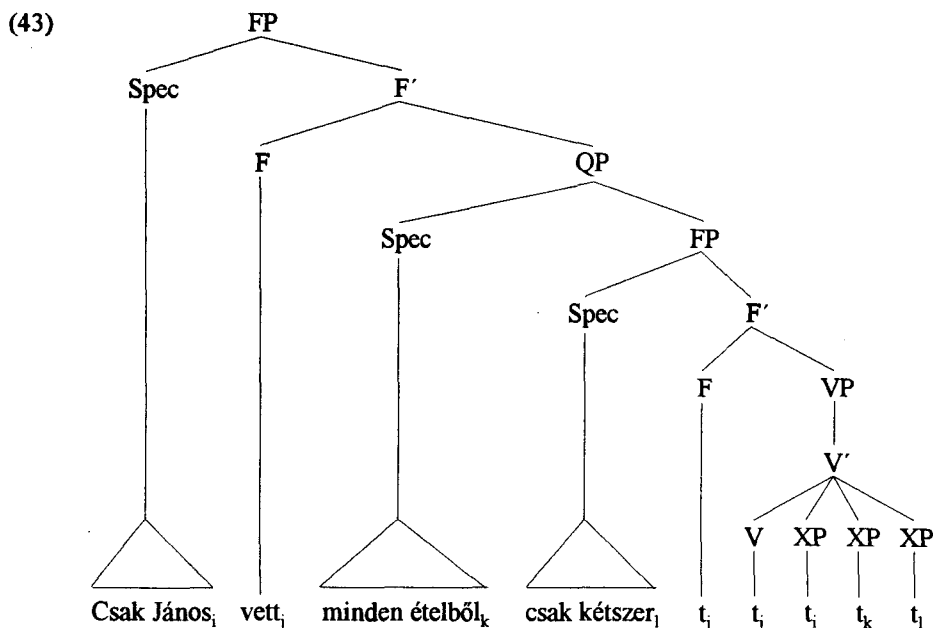
- (41) a. *_{[QP Minden lány [_{FP} a vizsgára [_{FP} csak két könyvet olvasott el]]]}
 b. _{[QP Minden lány [_{FP} csak két könyvet olvasott el a vizsgára]]]}

Ha a (41a) alatti mondatot nem akarjuk generálni, az FP-hez való adjunkciót is el kell vetnünk.

Végül tekintsük a (34c–d) alatti mondatok egy harmadik lehetséges szerkezeti értelmezését! Tételezzük fel, hogy az alsó fókusz és az ige közé ékelődő összetevők TopP, illetve QP projekciók specifikáló pozícióját foglalják el. Azaz, az FP projekció nem közvetlenül rekurzív; ehelyett az FP, QP és TopP projekciók rekurzióját kell megengednünk a VP fölött. E keretben (34c)-nek a következő szerkezetet tulajdonítjuk:

Íme a (39)-es mondat szerkezete:

Ha az ige mögött is állhatnak topik szerepű, Spec,TopP-ben helyet foglaló összetevők, akkor a topik nem azonosítható a mondatban kifejezett állítás logikai alanyával: azzal, amiről a mondat szól. Csupán a predikátumként értelmezhető VP/FP/QP projekciók legmagasabbikát vezérlő topik funkcionál szemantikai alanyként. Mindazonáltal bizonyára az összes Spec,TopP-ben álló topiknak van egy szemantikailag azonosan értelmezhető jegye: valószínűleg a [+specifikus] vagy a [+referáló] jegy. E feltételezésből az következne, hogy az ige és az ige mögötti fókusz közé ékelődő összetevők, amennyiben nem kvantorok, mind [+specifikusak]. A nyelv-érzésem szerint valóban ez a helyzet: a (44b) alatti mondatot, melyben egy határozatlan [-specifikus] NP áll az ige és a fókusz között, nagyon marginálisnak érzem.

- (44) a. [_{FP} Melyik tesztben követett el [_{FP} CSAK JÁNOS [_{VP} három hibát?]]]
 b. ??[_{FP} Melyik tesztben követett el [_{TopP} három hibát [_{FP} CSAK JÁNOS?]]]

Hasonlóan marginális az ige és az ige mögötti fókusz közé ékelődő predikátum-határozó:

- (45) a. [_{FP} Mikor énekelt el [_{FP} JÁNOS [_{VP} a dalt a legszebben?]]]
 b. [_{FP} Mikor énekelt el a dalt [_{FP} JÁNOS [_{VP} a legszebben?]]]
 c. ??[_{FP} Mikor énekelt el a legszebben [_{FP} JÁNOS a dalt?]]]

Mindezek alapján tehát a közvetlen FP rekurzió hipotézisét módosítva azt feltételezem, hogy a VP-t több FP–QP–TopP ciklus is dominálhatja. Az FP–QP–TopP rekurzió lehetőségét minden bizonnyal a VP-projekció kiterjesztéseként is értékelhető F-be való igemozgatás teremti meg.

6. Összefoglalás

Mint e cikk megmutatta, csal az a látszat, hogy a magyarban (illetve a hasonló, a topik és fókusz funkciókat meghatározott szerkezeti pozíciókhoz kötő nyelvekben) egy-egy tagmondat több topikot de csak egyetlen fókuszt tartalmazhat. Valójában számos tagmondatban több fókuszt is találunk; azonban a többszörös fókusz jelenlétét elfedi az a tény, hogy a fókuszoperátornak Spec,FP-be való emelése F-be való igemozgatással jár együtt. Az igemozgatás végpontja a legfelső F pozíció; következésképp a felszínen csak a legfelső fókuszoperátor fogja megelőzni az igét; a többi követi.

A többszörös fókusz jelenlétét többek között olyan tagmondatokban mutattuk ki, melyek két inherens fókusz jeggyel bíró operátort (például kérdőszót, *csak*-os kifejezést vagy monoton csökkenő kvantort) tartalmaznak. Más esetekben olyan jelenségeket használtunk fel az ige mögötti fókuszoperátor kimutatására, melyek csak fókusz hatására jönnek létre. Ilyen a felsőfokú melléknevek úgynevezett komparatív olvasata, valamint a határozatlansági effektus neutralizációja.

Számba vettük és elvetettük azt a lehetőséget, hogy az ige mögötti fókusz argumentumhelyzetben áll, s csak a logikai formában, láthatatlanul kerül operátorpozícióba – megmutatván, hogy hatóköre felszíni szerkezeti pozíciójának felel meg. Abból a tényből, hogy az ige mögötti fókusz is vezérli a hatókörével szolgáló mondatszakaszt, arra következtettünk, hogy – az ige előtti fókuszhoz hasonlóan – szintén operátorhelyzetet foglal el. Ez a felismerés szükségessé tette az É. Kiss (1992) által feltételezett magyar mondat szerkezet módosítását. Az itt javasolt mondat szerkezetváltozatban az aspektusoperátorként működő igemódosító Spec,VP, a fókuszoperátor pedig Spec,FP helyzetű. Spec,FP kitöltése esetén az ige V-ből F-be emelkedik. E mondat szerkezetváltozat, azon túl, hogy alkalmas a többfókuszú mondatok szerkezeti leírására, más, korábban problematikusnak bizonyult jelenségekre is magyarázatot ad.

A többfókuszú mondatok lehetséges szórendi változatainak számbavétele során kiderült, hogy egy tagmondaton belül a fókusz projekciók nem szükségszerűen szomszédosak, azaz nem pusztán az FP-projekció ismételhető, hanem az FP–QP–TopP projekciók együttese. Ennek lehetőségét bizonyára a VP-nek az F-be való igeemelés általi kiterjesztése teremti meg.

IRODALOM

- Bródy, Michael 1990: Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian III*, Szeged, JATE, 95–121.
- Burchert, F. 1994: CP-recursion in French embedded infinitives and declaratives, *Linguistics in Potsdam* 1, 13–25.
- Farkas Donka–É. Kiss Katalin 1995: On the comparative and absolute readings of superlatives, kézirat, University of California at Santa Cruz és MTA Nyelv-tudományi Intézet.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- É. Kiss Katalin 1993: Move alpha and scrambling in Hungarian, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian IV*, Szeged, JATE, 67–98.
- É. Kiss Katalin 1995: The definiteness effect revisited, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian V*, JATE, Szeged, JATE.
- Szabolcsi, Anna 1986: From the definiteness effect to lexical integrity, in Werner Abraham–Sjaak de Meij szerk.: *Topic, focus and configurationality*, Amsterdam, John Benjamins.
- Varga László 1981: A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről, *Magyar Nyelv* 27, 198–200.

MULTIPLE FOCUS IN HUNGARIAN

É. KISS KATALIN

The paper will argue against the general assumption that a clause can contain more than one topic, but only one focus operator, across languages, hence Topicalization is adjunction, and Focus Movement is substitution into Spec,FP. In fact, Topicalization is likely to be substitution into the specifier of an iterable TopP – just as Focus Movement is substitution into the specifier of an iterable FP. The output of multiple Focus Movement is not transparent because Focus Movement into Spec,FP goes together with V-movement into F. In the case of multiple Focus Movement, the V is cyclically raised into the highest F position, as a result of which only one focus operator precedes the verb: the rest of them follow it. It will be shown that postverbal foci occupy scope positions, hence they cannot be foci in situ, to be preposed in LF.

A MAGYAR MONDAT METRIKUS PROZÓDIÁJA

HUNYADI LÁSZLÓ

1. Mondatstruktúra, hangsúly és hatókör

Empirikus megfigyeléseken alapuló korábbi vizsgálatok (vö. Hunyadi 1981a, 1981b) azt mutatják, hogy a mondathangsúlynak fontos logikai szerepe van a magyarban. Ennek megfelelően, az operátorok relatív hatókörét főhangsúly fejezi ki úgy, hogy

(1) A nagy hatókörű operátoroknak nagy hangsúlyuk van hatókörükkel szemben.

Így, ha pl. egy igét vagy bármilyen más összetevőt tagadunk, akkor a tagadó *nem*-et hangsúlyozzuk és a tagadott összetevő hangsúlytalan. Ha a tagadásnak egy más operátor viszonylatában kis hatóköre van, a tagadó *nem* szó is hangsúlytalan lesz, vö. (2a)–(2c):

- (2) a. NEM láttam Katit.
'Nem láttam Katit' (a *tagadás* széles hatókörű)
- b. NEM Katit láttam.
'Nem Kati volt az, akit láttam.' (a *fókusz* a *tagadás* hatókörben)
- c. KATIT nem láttam.
'Kati volt az, akit nem láttam.' (a *tagadás* a *fókusz* hatókörében)

A fenti hangsúly/hatókör szabály érvényesül szintaktikai pozícióhoz kötött nagy hatókörű operátorok esetén is: a fókusz mindig hangsúlyosabb, mint az őt követő ige, míg a kvantorpozícióban levő univerzális kvantor erősebb hangsúlyú, mint a fókusz. Míg a legtöbb esetben a (hangsúlyos) operátorok balról-jobbra haladó felszíni sorrendje megfelel relatív hatókörüknek is (mint (4a–c)-ben), a hangsúlyon alapuló hatóköri szabály (1)-ban általánosabb. Nevezetesen, két olyan eset van, amikor a felszíni sorrend nem felel meg a relatív hatókörnek, vö. (3a) = (3b), (4a) ≠ (4c), mégis, a (1)-as hatóköri szabály érvényes:

- (3) a. NEM láttam mindent
'Nem mindenre igaz, hogy láttam.'
- b. Mindent NEM láttam.
- (4) a. JÁNOS látott MINDENT.
b. MINDENT János látott.
'Mindenre az igaz, hogy János volt az, aki látta'.

- c. JÁNOS látott mindent.
'Jánosra igaz, hogy (ő) mindent látott.'

(3b)-ben a kvantor megelőzi a negatív operátort, mégis kis hatóköre van az utóbbihoz képest; ugyanakkor (4a)-ban a fókusz *János* megelőzi a kvantor, mégis az univerzális kvantornak van nagyobb hatóköre.

A fenti hangsúly/hatókör szabály csak az egy főhangsúlyos mondatokon működik megszorítás nélkül. Számos olyan eset van ugyanakkor, hogy a nagy hatókörű operátor hatókörén is van hangsúly (pl. az igén a fókuszt, vagy a fókuszon az univerzális kvantort követve):

- (5) a. MINDENT JÁNOS látott.
b. JÁNOS LÁTOTT MINDENT.

Ezért az (1) hangsúly/hatókör szabályt a többhangsúlyos mondatokra is érvényesen így módosíthatjuk:

- (6) A nagy hatókörű operátor hatókörének nem lehet nagyobb hangsúlya, mint az operátornak.

(4c) és (5b), továbbá (4b) és (5a) összevetéséből azt is láthatjuk, hogy e mondatok fonetikailag nem csupán a hangsúlyok számát tekintve térnek el egymástól, hanem a velük alkotott prozódiai kontúrok tekintetében is. Az is kitűnik, hogy a szórend és a prozódiai kontúr szorosan összefügg egymással: ha szórend megváltozik, a hatóköri ekvivalencia csak egy megfelelő prozódiai kontúrváltozással lesz biztosítva.

Az alábbiakban a szórend és a prozódiai szerkezet megfeleltetésének főbb szabályszerűségeit kívánjuk feltárni.

2. Javaslat: metrikus fonológiai megközelítés

Mielőtt egy olyan modell formális tulajdonságait íránk le, amelynek az a célja, hogy megragadja a szintaktikai és a prozódiai struktúra rendszeres kapcsolatát, meghatározzuk, mit fogunk hangsúlyon érteni, egy olyan fogalmon, amire a legtöbbet hivatkoznak a prozódia leírásában.

Mivel szembetűnő viszony van a magyarban a szintaktikai szerkezet és a hangsúly között, a különféle – akár elméleti, akár deskriptív – megközelítések alapvetően támaszkodnak e fogalomra. Konkrétan, nem beszélhetünk *fókuszról* úgy, hogy meg ne említenénk azt, hogy főhangsúlyt visel (vö. É. Kiss i. m., aki szerint a fókuszos elemnek mindig erős hangsúlya lesz, akkor is, ha azt egy hangsúlyos univerzális kvantor előzi meg), vagy a *topikról* úgy, hogy ne határoznánk meg hangsúlyozási (és intonációs) tulajdonságait az utána következő *fókuszhoz* képest. Hasonló módon egy olyan mondatban, ahol nincs igekötő, a fókuszt és a nagy hatókörű operátorokat egyaránt a

hangsúly alapján tudjuk akusztikailag azonosítani. Ugyanakkor nincs egyetértés még a fonetikusok körében sem, hogy vajon a hangsúlyt lehet-e a maga teljességében akusztikailag azonosítani vagy ez egy olyan komplex jelenség, ami mind formális, mind szemantikai/pragmatikai tényezőkkel határozható meg.

Az általunk korábban végzett kísérletekre támaszkodva (Hunyadi 1995a) a hangsúlyt az alábbi módon fogjuk értelmezni:

(6) A hangsúly egy meghatározása.

Általánosságban, a hangsúly az alapfrekvencia és az intenzitás idő függvényében kifejezett relációja, amit egy, e relatív viszonyt leíró index (PET) fejez ki, miszerint az egymást követő indexek jelentős tendenciát mutatnak a hangsúlyos szótagon a környező szótag(ok)hoz képest. Egy szónak akkor van mondathangsúlya, ha azok az indexek, amelyek az alapfrekvencia és az intenzitás relatív viszonyát fejezik ki, olyan szignifikáns tendenciát mutatnak, amelyek az ezt következő szavakra kiterjednek.

Mivel az alapfrekvencia- és az intenzitásértékek a két paraméterre vonatkozó komplex relatív viszony imputjai, ezért ez az index nem csupán a gyakran a hangsúly fő perceptuális összetevőjeként értett „hangosságot” képviseli, hanem a „dallamot” is, ami pedig az intonáció fő perceptuális összetevője. Ennek megfelelően, amikor hangsúlyról fogunk beszélni, ez alatt egy szignifikáns relációs jelenséget fogunk érteni, ami mind a hangsúlyban, mind az intonációban jelen van.

Ezek szerint a lexikai egységeknek két fajtáját fogjuk megkülönböztetni:

- a) azokat, amelyek hangsúlytendenciája kiterjedhet a rákövetkező szóra/szavakra és
- b) amelyeké erre nem képes. Míg a lexikai egységek többsége az első típusba tartozik, az egzisztenciális kvantorok a másodikba:

- (7)
- a. "János látta a kiállítást.
'János volt az, aki a kiállítást látta.'
  - b. "Mindenki látta a kiállítást.
'Mindenkire igaz, hogy látta a kiállítást.'
  - c. Valaki "látta a kiállítást.
'Van valaki, aki látta a kiállítást.'

A magyar mondat prozódiai szerkezetét és logikai funkcióját leíró szempontból figyelembe véve (vö. Hunyadi 1955b) a következőket állíthatjuk:

- (8)
- a. Egy mondat (kijelentés) egymástól jól elkülöníthető fonológiai frázisokból (PhP) áll, amelyek mindegyikének egyetlen intonációs kontúrja van egyetlen, kötelező hangsúllyal.

- b. Egy mondat grammatikalitása a megfelelő szintaktikai és prozódiai derivációkat egyaránt megköveteli.
- c. Egy olyan nyelvben, mint a magyar, a derivációi elsősorban a prozódiai szempontból elfogadható konfigurációk deriválást jelent, és így ezen szabályok elsődlegesen fonoszintaktikai jellegűek kell, hogy legyenek.
- d. Közvetlen viszonyban kell fennállnia a prozódiai deriváció és annak logikai (hatókörü) interpretációja között.

3. A szintaxis prozódiaja

Az alábbiakban alkalmazni fogjuk a magyar mondatnra a Liberman és Prince (1977) által kezdeményezett metrikus fonológia keretrendszerét. Ezen elmélet szerint a hangsúly nem egy fonológiai jegy, hanem inkább a ritmus szerkezetében ragadható meg. Ez a szerkezet hierarchikus szerveződésű és a különféle minták hangsúly-redukciós szabályok eredményei. Bár jelentős eredmények kerültek napvilágra a szótag és a szó szintjén (pl. Selkirk 1980), és bár irányulnak kutatások a frázis szintjére is (vö. Selkirk 1984, Halle – Vergnaud 1987, vagy legújabban Hayer 1995), ezek a kutatások nem irányulnak a nyelv szintaktikai, fonológiai (prozódiai) és szemantikai (logikai) szintjei viszonyának a leírása. Mivel a magyarban nyilvánvaló viszony van a nyelv ezen aspektusai között, és mivel a hangsúlynak fontos szerep jut mindegyikben, a szintaxis egy metrikus modellje megragadhatja ezen szintek viszonyait egyetlen megközelítésben. Az alábbiakban főbb vonásaiban ismertetjük a magyar mondat prozódiajának egy ilyen metrikus leírását.

A prozódiai komponens a propozicionális komponens kimenetén működik, ami már létrehozta a mondat propozíciós szerkezetét, beleértve a (nem konfiguratív) NP-ket is. Az argumentumok sorrendje nincs meghatározva. A szabályrendszer feladata az, hogy meghatározza az argumentumok összes grammatikai permutációját és csak azokat. Feltesszük, hogy egy permutáció fonológiai jólformáltsága attól függ, hogy rendelhető-e hozzá fonológiai struktúra. A feladatunk tehát azon szabályok leírása, amelyekkel a megfelelő prozódiai struktúrákat létre tudjuk hozni.

E fonológiai létrehozó szabályok legfőbb tulajdonságai a következők:

- (9) a. A kiinduló szerkezetben minden egyes szónak önálló hangsúlya van, és önálló fonológiai szót képez. A létrehozó szabályok redukciós szabályok, amelyek azt írják le, hogyan redukálható egy szó hangsúlya.

- b. A hangsúlyredukció során a fonológiai szavak fonológiai frázisokban egyesülnek, és a magasabb szinteken a redukció fonológiai frázisok és fonológiai szavak, vagy további fonológiai frázisok között megy végbe.
- c. Hangsúlyredukció csak szomszédos fonológiai komponensek között megy végbe úgy, hogy két szomszédos fonológiai komponens, C_1 és C_2 közül (C_1 közvetlenül megelőzi C_2 -t) C_2 hangsúlya redukálódik.
- d. A redukció első szintjén két szomszédos fonológiai szó egyesül egyetlen fonológiai frázisban.
- e. C_1 és C_2 egyesülése egyetlen fonológiai frázisban (C_2 hangsúlyának a redukciója) a C_1 és C_2 kategóriáinak a hierarchiális viszonyától függ.

A hangsúlyredukció hierarchiája a) a szintaxisból, b) a lexikonból származó információktól függ. Az első esetben, két vagy több fonológiai szóból álló komplex NP-k esetén vagy minden egyes komponensen egy azonos mértékű hangsúly van, egy vagy fő frázishangsúly az NP bal oldalán, mely utóbbi esetben egy egy frázishangsúlyos NP egyetlen fonológiai szónak tekintendő.¹

Az utóbbi esetben, az egyszerű NP-k és az egy frázishangsúlyos NP-k esetén azonban a hangsúlyredukció a lexikonból származó információ alapján történik. Ennek megfelelően az (egyszerű) lexikai/fonológiai szavak hangsúlyredukciója azok *operátor státuszától* függ. Az alábbiakban főként ezen utóbbi esettel fogunk részletesebben foglalkozni.

Az operátorok egy hierarchiába szerveződnek, ami alapvetően meghatározza a hangsúlyredukció sorrendjét és irányát.

- (10) A hangsúlyredukció hierarchiája (növekvő sorrendben): fókusz, kvantor és mondatoperátor (mint tagadás vagy modális operátorok; az utóbbiak gyakran, de nem kizárólagosan az igen kifejezve).

A hangsúlyredukció feltételei a következők:

¹A jelen javaslat több lényeges pontban eltér néhány korábbi javaslatától (vö. Vogel – Kenesei 1987, Kornai – Kálmán 1988, Vogel – Kenesei 1990). A legfontosabb eltérés abban rejlik, hogy – szemben a korábbi elképzelésekkel, amelyek az operátoroknak egységes státust tételeztek fel – mi feltesszük, hogy a nyelvi elemek (és nem csupán operátorok) hangsúlyos voltát egy hierarchia határozza meg. Ez a hierarchia az, ami lehetővé teszi az azonos lineáris sorrend mellett különböző fonológiai frázisok és prozódiai kontúrok létrehozását.

- (11) A hierarchikus hangsúlyredukció feltételei:
- A deriváció első szintjén, a C_1 és a C_2 fonológiai komponensek konfigurációjában, ahol C_1 megelőzi C_2 -t, C_2 hangsúlya redukálódik, ha C_2 alacsonyabban helyezkedik el a hierarchiában, mint C_1 .
  - A deriváció magasabb szintjein nincs hierarchikus megszorítása a hangsúlyredukciónak.

Amint az alábbi példákból kitűnik, a hangsúlyredukció nem közvetlenül követi a Chomsky–Halle-féle nukleáris hangsúlyszabályt (Chomsky–Halle 1968), inkább a fenti hierarchikus hangsúlyredukciós szabályt követi:

- (12)
x			4. szint
(Bár) x		x	3. szint
*x	x		2. szint
x	x	x	1. szint
- Látta János a kiállítást.

A deriváció első, kiinduló szintjén minden egyes szónak van önálló hangsúlya és egy önálló fonológiai szót alkot. A második szinten ("Látta "János a kiállítást) a *kiállítást* szó hangsúlyának a redukciója nem megengedett, mert ezzel megsértenénk a hierarchikus redukció feltételét (mind *János*, mind *kiállítást* egy-egy potenciális fókusz, és így a hierarchia azonos szintjén állnak, és azonos szintű elemek között hangsúlyredukció nem lehetséges). A harmadik szinten ugyanakkor a *János* hangsúlya redukálódhat, hiszen a megelőző elem egy ige, mondat-operátor hordozója, és így magasabban helyezkedik el a hierarchián, mint a nem kvantifikált *János*. A legfelsőbb szinten a *kiállítást* szó hangsúlya helyesen redukálódik, hasonló okból, mint a *János*-é az előző szinten. (NB.: minden egyes oszlopon belül vertikális számának nincs jelentősége, egyéb modellektől eltérően (vö. Liberman–Prince, Selkirk vagy Hayes i. m.)

- (13)
x			
(Bár) x			x
x	x		
x	x		x
- Látta mindenki a kiállítást.

(12) és (13) egymástól a második szintű redukcióban különbözik. Míg (12)-ben egy agrammatikus redukciónk volt a hierarchikus hangsúlyredukció szabályának megsértése miatt, (13)-ban, ugyanezen a szinten ez a kikötés nincs megsértve, mivel a *mindenki* kvantor magasabban van a hierarchián, mint az azt követő *kiállítást* szó.

- (14)
	x		
(Bár)	x		x
	*x	x	
	x	x	x
- Látta a kiállítást mindenki

(14)-ben az agrammatikalitás oka újra az, hogy a második redukciós szinten meg van sértve a hangsúlyredukciói hierarchiája: a kvantor hangsúlyát nem lehet redukálni a (megelőző) potenciális fókuszra (*kiállítást*).

- (15)
*x		x	
*x		x	
x	x		
x	x	x	
- János elment a kiállításra

(15) magyarázatot ad e modell keretei között arra az ismert tényre, hogy főhangsúlyos főnevet nem követhet közvetlenül igeikötő vagy igemódosító: a harmadik derivációs szinten is meg van sértve a hangsúlyredukció hierarchikus szabálya, hiszen mind a *János*, mind az *el* igeikötő ugyanazon a szinten vannak.

Ezzel szemben (16) arra mutat példát, hogy a hierarchikus hangsúlyredukció szabályát nem sértjük meg, akkor a redukció lehet grammatikus (az univerzális kvantor magasabban helyezkedik el a hierarchiában, mint az igeikötő):

- (16)
	x		
(Bár)	x		x
(?)	x	x	
	x	x	x
- Mindenki elment a kiállításra.

Abból a tényből, hogy a hangsúlyredukció iránya mindig a hierarchikusan alacsonyabb elem felől történhet, az következik, hogy az azonos szintek közötti hangsúlyredukció nincs megengedve. Ezt példázza (17):

- (17)
*x			
x		x	
x	x		x
- Mindenki mindent megnézett.

Érdekes megfigyelni, hogy az *is* kötőszó, amit gyakran az univerzális kvantorral rokonnak tekintünk, nem viselkedik úgy, mint a tulajdonképpeni univerzális kvantorok, pl. a *mindenki*:

- (18) x
 x   x
 x   x   x
 Péter is mindent megnézett.

Mint hogy (17) és (18) a redukció harmadik szintjében különbözik, a különbséget az *is* és a *mindenki* közötti eltérésben kereshetjük. Ebből arra következtethetünk, hogy az *is*-t a mondatoperátorok között kell feltüntetnünk, ott, ahol meg van engedve egy utána következő univerzális kvantor hangsúlyának a redukciója. Ezt a viselkedést logikai értelmében magyarázhatja az, hogy az *is* konjunkció két propozíciót fűz össze, és így mondat szintű operációt jelöl.

A tagadó mondatok esetében a negatív *nem* és *ne* hangsúlyos, és ez a hangsúlyminta a hierarchia elvéből következik; vö. (19) és (20):

- (19) "Nem Péter ment el a kiállításra
 (20) "Nem mindenki ment el a kiállításra

Mindkét esetben a *neg* operátor magasabb hierarchikus pozícióban van, mint akár a nem kvantifikált NP, akár az univerzális kvantor, (21)-ben ugyanakkor pontosan fordított a helyzet:

- (21) "Péter nem ment el a kiállításra

Ettől függetlenül (21) grammatikus redukció, hiszen nem a *nem* redukálja hangsúlyát a Péter-re, hanem a *nem*-mel alkotott tagadó szerkezet, és – a hierarchikus hangsúly-redukció szabályai szerint – a hierarchia csak a deriváció első szintjén számít megszórításnak.

Ugyanakkor az a tény, hogy (22) agrammatikus,

- (22) *"Mindenkinek nem ment el a kiállításra

egy valószínűleg univerzális megszorítást követ: a *minden*- típusú univerzális kvantorok kötelezően kis hatókörűek a negációval kapcsolatban. (A *minden*- kvantort és a *mind* kötőszót tartalmazó mondatok elemzésére vö. Hunyadi 1981b.)

Az, hogy a klitikumok kivételével a hangsúlyredukció nem kötelező, látható (23)-ból, ahol – ellentétben a gyakoribb (24)-gyel – az *is* + *nem* klitizáció nem következik be:

(23) *x

x   x
 ?x   x   x
 x   x   x   x
 x   x   x   x   x

Péter is nem ment el a kiállításra

(24) x

x   x
 x   x   x
 ?x   x   x
 x   x   x   x   x

Péter sem ment el a kiállításra.

(24) legfelsőbb redukciós szintű grammatikalitása alátámasztja korábbi elképzelésünket az *is* mint mondatoperátor státuszára vonatkozóan.

Mint korábban rámutattunk, az egzisztenciális kvantorok hangsúlytendenciája nem terjed át a következő szavakra. Így ezek nem is vesznek részt a hangsúlyredukció folyamatában mint a hangsúlyredukció kiváltói. Ennek megfelelően (30)-nak nem is lehet harmadik szintű redukciója:

(25) *x

x   x
 x   x   x

Valaki elment a kiállításra.

De ez a korlátozás csak a kvantorra mint a hangsúlyredukció kiváltójára vonatkozik, magának a kvantornak a hangsúlya redukálódhat; vö. (26):

(26) x

x   x
 x   x   x

Mindenki látott valakit.

A hangsúlyredukciót a harmadik szinten az tette újra lehetővé, hogy a hierarchikus megszorítás csak a deriváció első szintjére vonatkozik.

Bár a hangsúlyredukció iránya általában jobbról balra mutat, van egyetlen eset, amikor ez ennek a fordítottja. Ez a topikalizáció esete:

- (27) x   x
       x   x   x
       x   x   x   x
       'Tegnap 'tűz ütött ki

- (28)   x
       x   x
       x   x   x
       *x   x   x
       x   x   x   x
       Tegnap 'tűz ütött ki (, ma 'vihar volt.)

A deriváció legfelső szintjén (28) kontrasztív topikot fejez ki. Ugyanakkor megfigyelendő, hogy ez a (kivételes) hangsúlyredukció csak ezen az utolsó derivációs szinten léphet fel. Egy ezt megelőző szintű deriváció (a második szinten) nem grammatikus.

A metrikus szintaxis ezen megközelítésében számos olyan összetett jelenség kap egységes magyarázatot, ami a szórenddel, a hatókör jelölésével és a hangsúllyal függ össze.

Az ún. többszörös fókuszos mondatokat egységes módon lehet létrehozni. Mivel ez a modell a hangsúly redukcióján alapul, nem szükséges magyarázatot adni a többszörös (erős) fókuszhangsúlyra: ezek egyszerűen abból a tényből következnek, hogy azok a hangsúlyos szótagok (és fonológiai szavak) nem mentek át a hangsúlyredukció folyamatán. Éppen ellenkezőleg, az kíván magyarázatot, hogy milyen feltételek mellett *nincs* hangsúly bizonyos szótagokon és fonológiai szavakon. Ezt a feladatot látja el a hierarchikus hangsúlyredukciós szabály.

Az alábbiakban nézzük meg egy kettős fókuszos mondatot:

- (29) x   x
       x   x   x
       'János látta "Katit.
       '(kb.) János volt az, aki Katit látta és nem az, hogy Kati volt az, aki Jánost látta.'
       vagy:
       '(kb.) Az a tény áll fenn, hogy János látta Katit (és nem valamilyen más tény):'

A redukció második szintjén a *látta* ige hangsúlya a *János* fókuszra redukálódik.

Egyik korábbi példánk alapján a (4a) JÁNOS látott MINDENT mondatot is létrehozhatjuk hangsúlyredukcióval:

- (4a) x   x
       x   x   x
       János látott mindent.

Amint látjuk, ugyanazon szabály érvényes (4a), mint (29) generalálására.

Ugyancsak magyarázatot adhatunk a (30)-féle (nem) neutrális mondatok számos egymás utáni hangsúlyára:

- (30)
	x			x
x	x			x
x	x		x	x
- János "Katinak telefonált "minden héten
'Minden héten (és nem csak, mondjuk, minden második héten) Kati volt az, akit János hívott.'

- (31)
	x		x	x
x	x		x	x
x	x		x	x
- János "Katinak telefonált ".minden héten
'Minden héten (ilyen gyakran!) Kati volt az, akit János hívott.'

Hasonló módon, az a tény, hogy két (vagy több) szomszédos univerzális kvantor között nem következhet be hangsúlyredukció, könnyen magyarázatot kaphat a hierarchikus megszorítás alapján: egyszerűen nem lehetséges a hangsúlyredukció C_1 és C_2 között, ha mindkettő ugyanazon hierarchikus szinten van; vö. (32)–(33):

- (32) *+
+		+
+		+
- "Mindig "bárkinek segíték.

- (33) *+
+		+
+		+
- "Bárkinek "mindig segíték.

4. A hatókörök értelmezése

A fonológiai jól formált mondatok hatóköri interpretációja közvetlenül következik az adott prozódiai struktúrából:

- (34) a. Egy adott fonológiai frázis hangsúlyos elemének széles hatóköre van az ugyanazon fonológiai frázison belüli többi operátor hatóköréhez képest;
- b. A fonológiai frázisok relatív hatóköri viszonyát a hangsúlyredukció kategória alapú hierarchiája határozza meg: annak a fonoló-

giai frázisnak lesz nagyobb hatóköre, amelyiknek a hangsúlyos operátora magasabban helyezkedik el a hierarchián;

- c. Az azonos hierarchiájú hangsúlyos operátorral rendelkező fonológiai frázisok relatív hatóköre eldönthetetlen.

Nézzünk néhány példát:

A (4c) JÁNOS látott mindent mondatban a fókusznak nagyobb hatóköre van, mint az univerzális kvantornak: mivel ez a mondat csak egy fonológiai frázisból áll és János viseli a főhangsúlyt, a János-nak nagy hatóköre van az univerzális kvantoréhoz képest.

A (4a) JÁNOS látott MINDENT mondat két fonológiai frázisból áll (JÁNOS látott MINDENKIT). A két fonológiai frázis nagy hatókörű operátorainak a kategóriájának a hierarchikus pozíciója határozza meg a két frázis relatív hatókörét. Mivel a nem kvantifikált János fókusz funkciójával alacsonyabban van a hierarchián, mint a mindenkit univerzális kvantor, a kvantornak (és a kvantorral képviselt fonológiai frázisnak) van nagyobb hatóköre.

A hierarchikus hangsúlyredukción alapuló hatóköri meghatározás ugyancsak magyarázatot ad arra, miért ekvivalens logikailag a különböző szórendű (4a) JÁNOS látott MINDENT és a (4b) MINDENT János látott. (4b) egyetlen fonológiai frázisból áll, és így hangsúlyos univerzális kvantorának a hatóköre kiterjed a mondat többi részére, beleértve a fókusz státuszú János-t is.

Végül, hasonló módon állíthatjuk elő egy univerzális és egy egzisztenciális kvantor relatív hatóköri viszonyait is:

(35)   x   x
         x   x   x

"Valamikor "mindenki hazament.

A mondat hatókör szempontjából nem egyértelmű. Ennek az az oka, hogy a két kvantor két különálló fonológiai frázisba tartozik és a hangsúlyredukción hierarchiáján ugyanazon a szinten vannak: így egyiknek sem redukálható a hangsúlya, ami pedig alapfeltétele lenne a hatókör jelölésének.

Hasonló módon (36) sem egyértelmű:

(36)   x
         x   x
         x   x   x

"Mindenki hazament valamikor.

A második redukciós szintű többértelműségnek ("Mindenki hazament valamikor") ugyanaz az oka, mint (35)-éjé. Ugyanakkor a harmadik szintű derivációnak ("Mindenki hazament valamikor") már egyértelmű hatóköri struktúrája van: az egyedüli hangsúlyával egyetlen fonológiai frázist képez és a fonológiai frázisokon belüli viszonyokra vonatkozó hatóköri szabály alapján a főhangsúlyt viselő univerzális kvantornak nagyobb a hatóköre, mint a hangsúlytalan egzisztenciális kvantornak.

5. Összefoglalás

a) Egy tisztán szintaktikai megközelítésben (mint az É. Kiss-modellben, vö. É. Kiss 1978, 1987, 1994) a magyar nyelv két különböző szintaktikai típus megtestesítője. Egyrészt jelentős mértékben strukturált, konfiguratív, ige előtti mezővel rendelkezik, ahol specifikus szintaktikai pozíciók vannak, másrészt az ige mögötti rész lapos, specifikus argumentumpozíciók nélkül.

Míg az adott, ige előtti szintaktikai pozíciók meghatározzák a bennük elhelyezkedő összetevők prozódiai sajátosságait, az ige mögötti, szintaktikailag nem strukturált részben elsődlegesen a prozódiai sajátosságok azok, amelyek meghatározzák a grammatikalitást.

Van egy bizonyos szimmetria az ige előtti mezők között: a logikailag ekvivalens mondatok a két típusban azonos prozódiai sajátosságokkal rendelkeznek (mindkét mezőben a nagy hatókörű elemek egyben főhangsúlyosak is). Ez a prozódiai (hangsúly-) sajátosságokon alapuló szimmetria teremti meg a lehetőséget arra, hogy a kétféle mondat szerkezet prozódiaját egyazon egységes modellben írjuk le.

b) Az itt vázolt metrikus szintaktikai megközelítésben a lapos mondatok strukturális viszonyait a fonológiai frázisok prozódiai leírásával fejezzük ki.

A fonológiai frázisokat a hierarchikus hangsúlyredukciós szabályokkal hozzuk létre. A fonológiai frázis fejét az adott összetevő kategóriája/operátor státusza határozza meg. A hierarchikus hangsúlyredukció szabálya egyben a logikai hatóköri viszonyokat is meghatározza.

Így a magyar mondat szerkezet ezen metrikus modellje fontos strukturális viszonyokat tár fel a grammatikus mondatok létrehozása, azok fonológiai tulajdonságai és szemantikai (logikai) interpretációja között.

IRODALOM

- Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.
- É. Kiss Katalin 1978: A magyar mondat egy transzformációs generatív leírása, *Nyelvtudományi Közlemények* 87, 261–86.
- É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Budapest, Akadémiai.
- É. Kiss. Katalin 1984: Sentence structure and word order, in Kiefer Ferenc–É. Kiss Katalin szerk.: *Syntax and Semantics* 27, 1–90.
- Halle, Morris–Jean-Roger Vergnaud 1987: *An essay on stress*, Cambridge, MASS, MIT Press.
- Hayes, Bruce 1995: *Metrical stress theory*, Chicago, Univ. Of Chicago Press.
- Hunyadi László 1981a: A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban, Debrecen, kandidátusi értekezés.
- Hunyadi László 1981b: Remarks on the syntax and semantics of topic and focus in Hungarian, *Acta Linguistica Acad. Sc. Hung.* 31, 107–136.
- Hunyadi László 1995a (megj. alatt): Acoustic cues to sentential stress in Hungarian and their measurement.
- Hunyadi László 1995b (megj. alatt): A fonetikai forma szemantikai szerepe [The semantic role of phonetic form].
- Kornai András–Kálmán László 1988: Hungarian sentence intonation, in Harry van der Hulst–Norval Smith szerk.: *Autosegmental studies on pitch accent*, Dordrecht, Foris.
- Liberman, Mark–Alan Prince 1977: On stress and linguistics rhythm, *Linguistic Inquiry* 8, 249–336.
- Selkirk, Elisabeth O. 1980: The role of prosodic categories of English word stress, *Linguistic Inquiry* 11, 563–605.
- Selkirk, Elisabeth O. 1984: *Phonology and syntax: the relation between sound and structure*, Cambridge, MASS, MIT Press.
- Vogel, Irene–Kenesei István 1987: The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian, *Phonology* 4, 243–263.
- Vogel, Irene–Kenesei István 1990: Syntax and semantics in phonology, in Sharon Inkelas–Draga Zec szerk.: *The phonology-syntax connection*, Chicago, The Univ. of Chicago Press, 339–363.

OUTLINES OF METRICAL SYNTAX OF HUNGARIAN

LÁSZLÓ HUNYADI

The present paper outlines the basic assumptions of a metrical syntax of Hungarian. According to it, only those permutations of a Hungarian sentence are grammatical which are also prosodically acceptable. The successful application of prosodic rules will then yield grammatical sentences.

In order to determine the proper prosody of the permutations, we apply the approach of metrical phonology by proposing a framework of metrical syntax. In this approach, the proper prosody of sentences is determined by stress reduction rules on the basis of which the proper prosodic phrases in relation to the stress and intonation of constituents can be determined. Stress reduction takes place between adjacent phonological words. Stress reduction follows a hierarchy of these phonological words regarding their accessibility to stress reduction. These rules of metrical syntax do not only determine the possible prosody of sentences, they are also the basis for their logical (scope) interpretation.

MEGSZAKÍTOTT ÖSSZETEVŐK A MAGYARBAN KONSTRUKCIÓS NYELVTANI SZEMPONTBÓL

KÁLMÁN LÁSZLÓ ÉS RÁDAI GÁBOR

ELTE Elméleti Nyelvészet Szak

MTA Nyelvtudományi Intézete

Budapest I., Színház u. 5–9. Pf.: 19. 1250

E-mail: kalman@nytud.hu, radai@nytud.hu

0. Bevezetés

Ebben az írásban arra vállalkozunk, hogy az ún. *konstrukciós nyelvtan* (Construction Grammar) elméletét, eszközeit, lehetőségeit a magyar mondattan problémáin keresztül mutassuk be. Terjedelmi okokból mind a magyar nyelvtani jelenségek, mind a konstrukciós nyelvtan részleteit kissé lazán fogjuk kezelni, mert célunk elsősorban a megközelítés létjogosultságának és használhatóságának bemutatása, nem pedig a kézikönyv szintű ismertetés.

Először (az 1. részben) körvonalazzuk a magyar mondattnak azt a jelenségkörét, amely illusztrációul fog szolgálni. Arról van szó, hogy a magyarban a mondatrészek sorrendjét elsősorban a mondat kommunikációs szerepe, és ezen belül a különböző mondatrészek kommunikációs funkciója határozza meg, ami furcsa, a logikai szerkezettől különböző elrendezésekhez vezet. Ezenkívül a segédigés szerkezetek (pl. *be akar menni*) is sajátos szórendűek (az igeikötő nem a saját igéje mellett helyezkedik el). A 2. részben röviden vázoljuk, hogy az ilyen ún. *megszakított* mondatösszetevők szokásos kezelési módjai milyen problémákat vetnek fel. Úgy látszik, hogy a létező elméletek matematikailag kezelhetetlen, *ad hoc* megoldásokat tartalmazó, ill. a tényleket nem megfelelően magyarázó kezelésmódokat tesznek csak lehetővé.

A 3. rész az írás középponti része: Ebben ismertetjük a konstrukciós nyelvtan fogalmát és az általunk javasolt eszközrendszert (3.1.), majd a 3.2. pontban tárgyaljuk, hogyan lehet ezek segítségével a nehézségeket okozó magyar jelenségeket leírni.

Már itt fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a konstrukciós nyelvtannak sem alapelveiben, sem eszközeiben nincs egyelőre egyetértés a különböző iskolák között. A konstrukciós nyelvtan alapművei (Hockett 1958, Fillmore és mtsai 1988) nem tartalmaznak részletesen kidolgozott mondattnyi elméletet, a későbbi konkrét javaslatok (Fillmore–Kay 1993, Manaster-Ramer–Zadrozny 1992, Zwicky 1989) pedig egymástól lényegesen különböző elvárásokat és elveket fogalmaznak meg a konstrukciós nyelv-

tanokkal kapcsolatban. Az általunk ismertetett változat a saját elképzelésünket tükrözi, nem pedig ezeknek az előzményeknek a reprodukálása. Reméljük, nem minősül az elnevezéssel való visszaélésnek, ha mégis konstrukciós nyelvtannak nevezzük.

1. Néhány probléma

Köztudott, hogy a magyarban a szórend (és a főhangsúlyok helye) szorosan összefügg a mondatok ún. *aktuális* tagolásával. A mondatrészek közötti függőségi viszonyok, a mondat logikai szerkezete (az ún. predikátum-argumentum szerkezet) szinte elhanyagolható szerepet játszanak a mondatrészek sorrendjében. Azt elsősorban az határozza meg, hogy milyen kommunikatív szerepet tölt be a mondat a szövegben, s ezen belül milyen szerepet kapnak az egyes mondatrészek. Ennek illusztrálására tekintsük az alábbi egyszerű mondatokat:

- (1) a. 'Mari 'látta 'Jánost.
 b. 'Jánost 'látta 'Mari.
 c. 'Látta 'Jánost 'Mari! / 'Látta 'Mari 'Jánost!
 d. 'Látta Jánost Mari. / 'Látta Mari Jánost.
 e. 'Mari látta Jánost.
 f. 'Jánost látta Mari.
 g. 'Jánost 'Mari látta.
 h. 'Jánost 'látta Mari.

Az első mondat beszédértéke – tehát a szövegben betöltött kommunikatív szerepe – szerint semleges közlés, vagyis egyszerűen új információt közöl, míg a mondatrészek szerepe a következőképpen alakul: a mondat topikja – tehát akiről mondunk valamit – az alany, vagyis Mari, míg a komment – vagyis amit mondunk róla, az új információ – szerepét a mondat többi része, látta Jánost, tölti be. A következő két példa, a (b) és a (c) beszédértéke szintén semleges közlés, de megváltozik a mondat topik-komment szerkezete. Míg az előbbi esetben a mondat tárgya áll topikban, vagyis Jánosról állítunk valamit – mégpedig azt, hogy Mari látta őt –, addig az utóbbi mondatban nem szerepel topik, és az egész kijelentés tölti be a komment szerepét. A felkiáltójel is utal rá, hogy itt egy, a beszélgetés kontextusából kilógó, váratlan hírrel van dolgunk. A további példák esetében a beszédérték már nem semleges, ezek a mondatok visszavágásként szolgálnak valamely őket megelőző kijelentésre. Ezen belül a (d) mondat két variánsa – amelyek viszont egyenértékűek – nyomatékosítást fejez ki, vagyis egy olyan kijelentésre reagál, miszerint nem látta Mari Jánost, és azt állítja, hogy ez nem igaz, vagyis hogy Jánost igenis látta Mari. Ezzel szemben az (e) és (f) példákban egy újabb jelenséggel, a *fókusszal* találkozunk, ahol is az első esetben Mari, míg a másodikban János a fókuszált összetevő, és ezek a mondatok egy olyan kontextusban szolgálhatnak válaszként, ahol nem az egész tényállást, csak annak valamely momentumát

kívánja a beszélő megerősíteni. Így az (e) példa akkor szolgálhat adekvát válaszul, ha valaki kijelenti, hogy valaki látta Jánost, és vagy nem tudja, hogy ki, vagy mást nevez meg, és hasonlóképpen működik az (f) mondat is. Az utolsó két példa a *kontrasztív topik* jelenséget illusztrálja: ezekben a mondatokban a *János* van ebben a pozícióban, ami azt jelenti, hogy a beszélő őt kívánja szembeállítani más személyekkel. A kontrasztív topiknak az a szerepe, hogy a mondat nem kimerítő voltát emelje ki. Például a (g) mondattal reagálhatunk arra a kijelentésre, hogy Jánost és másokat Mari látott, és hangsúlyozhattuk, hogy Jánost ugyan Mari látta, de ez nem a teljes igazság: másokat esetleg nem. Hasonlóképpen válasz lehet a (g) mondat arra a kérdésre, hogy *Ki látta a fiúkat?*, ha csak arra tudunk, vagy csak arra akarunk válaszolni, hogy a fiúk közül Jánost ki látta. A (h) mondat hasonlóképpen azt állítja, hogy Jánost ugyan látta Mari, de másokat esetleg nem, és válasz lehet arra a kérdésre is, hogy *Kit látott Mari?*, ha csak egyet tudunk vagy akarunk megnevezni a kérdezett személyek közül.

A magyar mondatoknak az a sajátossága, hogy szórendjük kommunikációs szerepüktől függ, eleve komoly kihívást jelent a hagyományos mondattani elméleteknek, amelyek főleg a logikai függőségi viszonyok alapján igyekeznek megfogalmazni a szórendi szabályokat, hiszen azokban a nyelvekben, amelyek leírására eredetileg kidolgozták őket, valóban elsősorban ez határozza meg az összetevők felszíni szerkezetét.¹ Később visszatérünk még arra, hogy ez milyen nehézségeket okoz.

Az aktuális tagolás hatása a magyar szórendre abban is megnyilvánul, hogy olyan mondatrészek, amelyek egymással állnak a legszorosabb logikai kapcsolatban, bizonyos esetekben egymástól távol, elszakítva helyezkednek el a mondatban. Ezek a mondatban egy szintaktikai egységet, összetevőt alkotnak (legalábbis az összetevők hagyományos értelmében). Különleges szórendi sajátosságaik miatt *megszakított összetevőknek* kellene őket tekintenünk. Vessünk újra egy pillantást az (1g) példára, ahol megszakított összetevőknek kell tekintenünk a mondat állományát, vagyis a *[[Jánost]...[látta]]* szerkezetet, amely egyrészt logikailag összetevőt alkot – ti. egy predikátumot, amelyet Mariról állítunk –, másrészt elemei a semleges mondatokban (ld. (1a–b)) szomszédosak.

A megszakított összetevők mindenképpen problémákat okoznak a generatív nyelvészetben megszokott mondattani elméleteknek, amelyekben (akárcsak a hagyományos nyelvtanban) az alapműveletek mondatrészek *egymásba ágyazása és egymás mellé helyezése*. (Megszakított összetevők esetén olyan mondatrészek vannak egymás mellé helyezve, amelyek közvetlenül nem ugyanabba a mondatrészbe vannak beágyazva.) Van azonban egy jelenség a magyarban, ami végképp óriási gondot jelent a legtöbb mondattani elmélet számára: az igekötők „*elszakadása*” az igétől, amit illusztrál

¹Ezt a kifejezést itt intuitív, preteoretikus értelmében használjuk.

a következő példa, ahol az igekötőt *hátravetjük* a fókusz után, és ahol az aktuális mondattagolás hatásaként lép fel ez a jelenség.

(2) *'Jánost a 'vonat ütötte el.*

De tekinthetjük az alábbi példát is, ahol a közlésérték semleges, de a segédige *beférkőzése* az igekötő és infinitívusza közé mégis elszakítja a két összetevőt egymástól.

(3) *'Jánost 'el fogja 'ütni a 'vonat.*

Az egyik ok, amiért az igekötő elválása nagyobb gondot okoz a mondatrészek „vándorlásánál”, hogy gyakran szóátírálag összetartozó, nem áttetsző jelentésű kapcsolatokat szakít ketté (pl.: *be fog rúgni*), vagyis olyan szerkezeteket, amelyeknek jelentése nem kompozicionális, részeinek jelentéséből nem kiszámítható, és amelyeknek éppen ezért egy egységet kell alkotniuk a lexikonban (a szó technikai értelmében). Igaz, nemcsak igekötős igékkel, hanem szó szerkezetekkel is előfordul, hogy nem áttetsző a jelentésük, mégis megszakított összetevőt alkotnak (pl. *[[húzni] fogja [a lóbört]]*), de az igekötős igék sok szempontból az összetett szavakhoz hasonlóak, kettészakadásuk ezért különösen meglepő.

2. Néhány megoldási lehetőség

Az 1. pontban említett problémák valamennyien a mondatnyi szerkezet két- vagy többarcúsága mellett tanúskodnak: a logikai szerkezet különválnak a lineáris szórendtől és az aktuális tagolás szerkezetétől; az aktuális tagolás közelebbi kapcsolatban van a lineáris szórenddel, mint a logikai szerkezet, de (a segédigék beférkőzésénél) mindhárom különválnak. Kézenfekvő lenne tehát, hogy az adatokat úgy magyarázzuk, hogy többféle szerkezetet és ezek között közvetítő szabályokat (például mozgató szabályokat) feltételezzünk.

Ezeket a megoldásokat azonban a következőkben nem fogjuk vizsgálni, egyrészt azért, mert a több elemzési szinttel dolgozó nyelvtanok általában egy sor *ad hoc* elemet tartalmaznak, másrészt pedig, mert matematikailag nehezen kezelhetőek, s ezért csak végső eszközként használhatnánk őket, ha a konzervatívabb megoldások csődöt mondanának. Másképpen kifejezve: ha többszintű elemzéssel – pl. *transzformációs generatív* mondatnyi keretben, vagy a *lexikai-funkciós nyelvtanban* (az ún. LFG-ben) – reprodukálni tudjuk az általunk javasolt konzervatívabb elemzést, az az égvilágon semmit sem jelent.

Nem kívánjuk ugyanakkor tagadni azt az általánosítást, hogy a vizsgált jelenségek különböző (logikai, aktuális tagolásbeli és esetleg bizonyos elemekhez, pl. a segédigékhez kapcsolódó sajátos) szerkesztési elvek összjátékából fakadnak. A mondatnannak ezzel a sajátosságával viszont azoknak az elméleteknek van gondjuk, amelyek nem támaszkodnak egynél több szintre a mondatnyi elemzésnél. Ezek az elméletek

minden mondatnak egyféle, a mondat felszíni felépítését magyarázó szerkezetet tulajdonítanak, és ezért a mondat szerkezet felépítéséért felelős szabályokat is egységesnek szokták tekinteni (pl. az ún. *frázisstruktúra-nyelvtanokban* egyforma *újraíró* szabályokat feltételeznek, a *kategorális* nyelvtenokban pedig szomszédos elemeken végrehajtott függvényműveleteket). Ezekben az elméletekben a mondatok jelentésével is a mondat szerkezet felépítésével párhuzamosan kell elszámolni, úgy, hogy minden összeépítési szabály vagy lépés jelentés-összeépítéssel jár.

Az egyszintű elemzésekben a távoli függőségeket lényegében egyféleképpen lehet kezelni: olyan sajátos mondattani kategóriák feltételezésével, amelyek összetettek, és valóságos „memóriaként” tárolják az információt egymástól távol eső mondatrészek összetartozásáról:

(4) *Újraíró szabályok:*

- (i) $S[\alpha] \rightarrow NP[NOM] + VP[\alpha]$
- (ii) $VP[\alpha] \rightarrow V[TRANS] [\alpha] + NP[ACC]$

Metaszabályok:

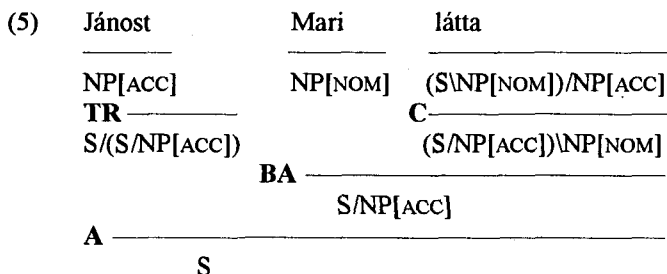
- (a) Hiányos kifejezés: $X \rightarrow Y + Z \Rightarrow X/Z \rightarrow Y + e_Z$
- (b) Hiány megszűnése: $Z \rightarrow Y + Z/Y$

Egy levezetés:

Jánost	Mari	látta	
NP[ACC]	NP[NOM]	V[TRANS]	e _{NP[ACC]}
	(a(ii))	VP/NP[ACC]	
(i)	S/NP[ACC]		
(b)	S		

Ebben az elemzésben, amely nagyjából egy GPSG-beli (*általánosított frázisstruktúra-nyelvtani*) elemzésnek felel meg, a VP/NP[ACC] hiányos igei csoportot jelöl (egy tárgyestű főnévi csoport, NP[ACC] hiányzik belőle). Az S/NP[ACC] hasonlóan hiányos mondatot jelöl; a mondat (S) a kontrasztív topikban levő tárgyból (NP[ACC]) és a hiányos mondatból tevődik össze. A távoli függőség így válik „közelivé”.

A következő elemzés egy *kategorális* nyelvtani levezetés lehetne:

Itt a *látta* kategóriája a tárgyas igéké: ha jobbról kap egy tárgyat (NP[ACC]), akkor olyan kategóriát ad (S\NP[NOM]), amely balról vár egy alanyesetű főnévi csoportot, és mondatot eredményez. A C nevű művelet megcseréli az argumentumhelyeket (így balról az alanyt, majd jobbról a tárgyat váró ige kategóriáját kapjuk: (S\NP[ACC])/NP[NOM]). A BA („függvényalkalmazás balra”) révén az alany helye kitöltődik, s a *Mari látta* olyan kategóriát kap, mely jobbról vár egy tárgyat, hogy mondatot kapjunk (S\NP[ACC]). A TR („topic raising”) nevű művelet a tárgyesetű főnévi csoporthoz olyan kategóriát rendel, amely egy tárgyhiányos mondatot (S\NP[ACC]-ot) vár jobbról. Az A („függvényalkalmazás jobbra”) segítségével kapjuk meg végül az eredményt, hogy az egész kifejezés mondat.

Mindkét elemzés azt a nyilvánvaló tényt fogalmazza meg formálisan, hogy a kontrasztív topiknak a mondat elejére kell kerülnie, még ha a logikai szerkezetben valahová a végére tartozna is. Ugyanakkor olyan elem is állhat kontrasztív topikban, amely egyáltalán nem a mondat végétől „kerül oda”, sőt, esetleg nélküle a mondat nem is lenne hiányos. Ezeket sajnos nem lehet a fenti esettel egységes módon kezelni.

További csúnya hibája az ilyen típusú megközelítéseknek, hogy jelentősen túlgenerálnak, mégpedig több szinten is. Egyrészt az ilyen eszközök megengedése, amelyek segítségével tárolható valamely mondatrész hiányáról szóló információ, ami az egyre nagyobb szerkezetek összerakásánál felöröklődik, és később bármely ponton megszüntethető, ahogyan ez a kategoriális nyelvtenban történik, ún. permutációzárt-sághoz vezet, vagyis a nyelvten a szavak bármely sorrendjét grammatikailag helyes mondatnak fogadja el, ami még az olyan köztudottan szabad szórendű nyelvek esetén is túlzás, mint amilyen a magyar. Csak további megkorításokkal lehet ennek elejét venni, ami persze jelentősen bonyolítja a nyelvten. Ami a GPSG-féle rendszereket illeti, ahol jegyek formájában kódolják a hiányosságot (s ezek a jegyek öröklődnek), ezekben a nem terminális szimbólumok (vagyis mondatnani kategóriák) elvben végtelen számúak, ami matematikailag szinte kezelhetetlen (úgynevezett kontextusfüggő) nyelvten eredményez.

Másrészt szemantikailag is túlgenerál a nyelvten, amennyiben – éppen az előállított elemzések nagy száma miatt – a grammatika egyébként valóban a nyelvhez tartozó mondatok esetében olyan elemzéseket is produkál, amelyek szemantikai

megfelelője bizonyosan nem jelentése a mondatnak. A fenti példánál maradva, olyan mondatrész is kaphat kontrasztívtopik-értelmezést, amely teljesen független okokból került mondatvégi helyzetből a mondat elejére.

A legnagyobb probléma azonban a mondat szerkezet és a jelentés párhuzamos előállításával van. Például – mint arra már fentebb rámutattunk – az igekötő elválásakor az igekötő és az ige jelentését külön kellene tartanunk (mert két külön összetevőként kell működniük a mondat szerkezetben, ha elválnak), akkor is, amikor ez lehetetlen, mert az igekötő és az ige nem transzparens jelentésű szótári egységes alkotnak.

3. Konstrukciós nyelvtani megoldások

3.1. A konstrukciós nyelvtan fogalma

3.1.1. Vezérelvek

A *konstrukciós nyelvtannak* (Construction Grammar) két fontos jellegzetessége van:

- (i) *Egyszintű*: a kifejezéseket felépítő (a kifejezésekben megtestesülő) *konstrukciók* közvetlenül jelentésbeli és formai sajátosságok összekapcsolódását fejezik ki, közbeeső szintek nélkül.
- (ii) A szokásos egyszintű elméletekkel szemben a kifejezések szerkezetét *nem szigorú hierarchiaként* képzelem el. Vagyis a kifejezéseket nem kell feltétlenül közvetlen összetevőik egymásutánjaként (*konkatenációjaként*) felfognunk. A kifejezések alakja (és jelentése) egy vagy több konstrukció formai (és jelentésbeli) követelményeinek együttes kielégítéséből fakad, s ezek a konstrukciók nemcsak valamilyen hierarchiában egymás mellé rendelt elemek konkatenációját írhatják elő.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy milyen következményekkel járnak ezek a módszertani elvek.

3.1.2. Jegy-érték struktúrák

Az általunk használt konstrukciós nyelvtani formalizmusban minden konstrukciót *jegy-érték struktúra* (attribute-value structure, röviden *AVS*) formájában fogunk felírni.² Az ilyen struktúrákban jegy-érték párok vannak felsorolva, úgy, hogy minden jegyhez csak egy érték tartozhat, és az értékek vagy atomiak, vagy maguk is AVS-ek. Minden AVS objektumok egy halmazát írja le – denotálja –, mégpedig azon adott

²Az AVS-ek formális definiálásától eltekintünk, mivel ennek számos változata megtalálható a szakirodalomban: ld. Johnson (1988).

típusú objektumok halmazát, amelyeknél a megfelelő jegyek az AVS-ben szereplő értéket veszik fel. Lássunk egy egyszerű AVS-t:

[CAT NP]

Ez a leírás megfelelhet azoknak a szintaktikai szerkezeteknek, amelyeknek kategóriája főnévi csoport (a CAT, vagyis a „kategória”-jegy értéke az atomi NP). Ezen a halmazon belül a tárgyesetű főnévi csoportok a

[CAT NP
CASE ACC]

struktúrával jellemezhetők. Hasonlóképpen értelmezhető, ha egy jegy értéke maga is AVS:

[SUBJ [CAT NP
CASE NOM
PERS 3]
PRED [CAT V]]

Ez az AVS olyan struktúrák leírására szolgálhat, melyeknek alanya alanyesetben álló, harmadik személyű főnévi csoport, állítmánya pedig ige. Vagyis az összetett AVS-ek összetett jegyek értékeit adják meg, mint amilyen a fenti példában az „alany esete”, a SUBJ CASE.

Az A és B AVS-ek unifikációján ($A \sqcup B$) olyan AVS-t értünk, amely az A által jelölt objektumhalmaz és a B által jelölt objektumhalmaz metszetét jelöli. Például a fent említett két első AVS unifikációja azonos a másodikkal:

[CAT NP
CASE ACC]

Ez megfelel annak, hogy a második AVS által meghatározott halmaz részhalmaza az első AVS-t kielégítő halmaznak, vagyis kettejük metszete azonos a második AVS által jelölt halmazzal.

Az AVS-eknél általánosan használatos további eszköz a *közös struktúra* (structure sharing), ami azt jelenti, hogy bizonyos jegyértékek nemcsak ugyanazt az információt hordozzák, de ténylegesen azonosak. Ezt bekeretezett indexekkel jelölik:

[SUBJ [CAT NP
CASE NOM
PERS [1]]
PRED [CAT V
INFLPERS [1]]]

Ez az AVS olyan objektumokat (feltehetően mondatokat) ír le, amelyeknek alanya alanyesetű főnévi csoport, és állítmánya olyan ige, amelynek személyragja megegyezik az alany személyével.

Mivel minden konstrukció jelentés és forma összekapcsolódását fejezi ki, az általunk használt AVS-ek

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING ...} \\ \text{FORM ...} \end{array} \right]$$

alakúak lesznek, ahol értelemszerűen a MEANING jegy értéke a konstrukció jelentésének valamilyen leírását tartalmazza, míg a FORM jegy értéke azon szintaktikai szerkezetek halmazát denotálja, amelyek ezt a jelentést hordozzák.³

Még további két sajátos eszközt fogunk ezeken kívül használni. Az egyik a *koindexálás*, amit arra fogunk használni, hogy bizonyos jelentésbeli és formai egységeket megfeleltessünk egymásnak:

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_i \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_j \end{array} \right]_k \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT VP} \\ \text{PHON} \left[\text{CAT V} \right]_i + \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \end{array} \right]_j \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

Ez az AVS olyan jelentés-forma összekapcsolódást ír le, amelyben a jelentés egy tetszőleges (*i* indexű) ige jelentéséből és egy másik tetszőleges (*j* indexű) tárgyesetű főnévi csoport jelentéséből tevődik össze úgy, hogy az első a FUN („függvény”) jegy értéke, míg a második az ARG („argumentum”) jegy értéke. A felszíni alakot a FORM PHON összetett jegy értéke írja le, a jelen esetben az írja elő, hogy az *i* indexű elemet közvetlenül kövesse a *j* indexű elem. A „+” jel tehát konkatenációt jelöl. A koindexálást azért nem helyettesítheti a közös struktúra, mert olyan szavak, egységek is viselhetnek azonos indexet, amelyek egymással nem azonosak (összeegyeztethetetlen információt tartalmaznak):

³A továbbiakban minket elsősorban a mondatok felszíni sorrendje fog érdekelni, ezért a MEANING jegy értéke csak valamilyen sematikus struktúra lesz.

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_i \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_j \end{array} \right]_k \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT V} \\ \text{INFL} \boxed{1} \\ \text{PHON} \left[\text{CAT PREV} \right]_j + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL} \boxed{1} \end{array} \right]_i + \left[\begin{array}{l} \text{CAT VTÖ} \\ \text{INFL INF} \end{array} \right]_j \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

Ez az AVS olyan szerkezetet ír le, amelynek jelentésében a FUN jegy értéke az i indexű segédige (az INFL jegy azt fejezi ki, hogy milyen alakú az ige, milyen *inflexiót* visel), az ARG értéke pedig a j indexű igekötős ige. A formát illetően azonban a segédige az igekötő és az igető között helyezkedik el, amelyek mindketten a j indexet viselik a PHON értéken belül.⁴

A másik sajátos eszközre a fent már látott „+” jelölés a példa: a formai jellemzéseken belül használni fogunk egy formális nyelvet, amelynek segítségével a felszíni formára vonatkozó formai megszorításokat ábrázoljuk. A „+” jelen kívül használni fogjuk még a halmazelméletből ismerős „{...}” jelölést is, amely a kapcsos zárójelben álló elemek tetszőleges sorrendjére utal, úgy, hogy ha egy ilyen felsoroláson belül hasonló halmazjelölésű felsorolás állna, akkor a belső halmaz kapcsos zárójelei eltűnnek, a két lista elemei „összekeveredhetnek”. A más listák elemeivel „nem összekeveredő”, de tetszőleges szórendű részek listáját kettős kapcsos zárójelbe tesszük: „{{...}}”. A választhatóan jelen levő részeket zárójelbe tesszük. Végül használni fogjuk a „&” jelet is két olyan megszorítás összekapcsolására, amelyeket a felszíni alaknak egyszerre kell teljesítenie. A következő alponthan tömören összefoglaljuk a PHON jegy értékében használt alnyelvet. Előrebocsátjuk, hogy a felszíni alakok leírásában sem a központosítást (pont, vessző, szóköz), sem a hangsúlyozást nem fogjuk ábrázolni.

3.1.3. Stringleírások

Ennek az alponthnak a megértése nem feltétlenül szükséges a további elemzések megértéséhez. A formális nyelvi modellekben nem járatos olvasó átugorhatja.

Mint említettük, a konstrukcióknak megfelelő felszíni stringek halmazát a PHON jegy értéke jelöli az egyes konstrukciókban. A PHON jegy értékében egy sajátos nyelvet használunk, amelyben nyelvtani (kategorialis) információ és közvetlen fonológiai információ keveredik. Ezt a nyelvet azonban le tudjuk fordítani egy tisztán

⁴Erre a mechanizmusra szükségünk is lesz az igekötős igék szétszakadásának leírásánál, ha a fenti AVS szó szerint nem fog is előfordulni.

stringleíró nyelvre, amelynek minden kifejezése stringek egy *reguláris* halmazát jelöli. (Minden reguláris stringhalmaz azonos valamely *véges állapotú automata* által elfogadott stringhalmazzal, és viszont. A reguláris halmazok zártak a metszet műveletére, ezért a PHON jegy értékeinek unifikációját a nekik megfelelő véges automaták metszeteiként értelmezhetjük.)

A PHON jegy értékeiben szereplő kifejezésekből a stringleíró kifejezéseit úgy kapjuk, hogy a bennük szereplő AVS-ek helyett a bennük szereplő PHON jegy értékét vesszük (ha nem szerepel bennük a PHON jegy, akkor a [ ] speciális leírást), egyetlen megszorítással: ha a bennük szereplő PHON jegy értéke $\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}$ alakú, és az AVS maga is egy ilyen felsorolás egyik eleme, akkor az α -kat körülvevő kapcsos zárójelet elhagyjuk, mert ez felel meg a $\{\cdot\}$ kívánt értelmezésének. (Mellesleg ez történik akkor is, ha egy $\{\dots\}$ alakú PHON érték egyik elemébe egy másik $\{\dots\}$ alakút kell beépítenünk.)

A kapott stringleíró kifejezések szintaxisa és szemantikája a következő. A stringleíró kifejezések nyelve

$$\mathcal{L} =_{\text{def}} \langle \text{LC}, \text{Con}, \text{Exp} \rangle,$$

ahol LC a logikai konstansok halmaza:

$$\text{LC} =_{\text{def}} \{ [ ], +, \{, \}, \{ \{, \} \}, \&, (,) \},$$

Con a nem logikai konstansok halmaza:

$$\text{Con} =_{\text{def}} V^* \setminus \{ \varepsilon \},$$

(itt V^* az ábécé fölötti összes véges stringek halmaza, ε pedig az üres string; az egyszerűség kedvéért a nem üres stringeket bevesszük a tárgynyelvbe konstansként). Exp a jól képzett kifejezések halmaza. Exp a legkisebb halmaz, amely eleget tesz az alábbi (i–vi) szintaktikai szabályoknak. Az (i'–vi')-ben megadjuk az adott szintaktikai szabály szerint képzett kifejezések szemantikai értékét. $(| \cdot |)$. A modell kizárólag a V^* halmazból áll, a $| \cdot |$ függvény minden jól képzett kifejezéshez V^* egy részhalmazát rendeli.⁵

A jól képzett kifejezéseket két részre osztjuk, a $\{\dots\}$ alakú kifejezéseket az Exp. halmazba, a többi az Exp_0 halmazba soroljuk:

$$\text{Exp} =_{\text{def}} \text{Exp}_s \cup \text{Exp}_0,$$

$$\text{Exp}_s \cap \text{Exp}_0 = \emptyset.$$

⁵Mivel a konstansok halmaza V^* részhalmaza, ezért a szintaktikai algebra nem szabad algebra. Könnyű azonban ellenőrizni, hogy az interpretáló függvény megválasztása miatt – például a szintaktikai konkatenációnak a szemantikai algebrában is konkatenáció felel meg (ld. (iii) ill. (iii') – a két algebra mégis homomorf lesz.

Erre azért van szükség, hogy a kapcsos zárójeleken belül közvetlenül a szintaxis szerint se szerepelhessenek kapcsos zárójeles kifejezések.

- (i) $\alpha \in \text{Con} \Rightarrow \alpha \in \text{Exp}_0$.
Minden string egyben jól formált kifejezés.
- (i') $|\alpha| =_{\text{def}} \{\alpha\}$.
Minden string a belőle álló egyelemű halmazt jelöli.
- (ii) $[ ] \in \text{Exp}_0$.
A $[ ]$ jel jól képzett kifejezés.
- (ii') $[[ ]] =_{\text{def}} V^*$.
A $[ ]$ tetszőleges stringet jelölhet (az üres stringet is).
- (iii) $\alpha_1, \dots, \alpha_n \in \text{Exp} \Rightarrow \alpha_1 + \dots + \alpha_n \in \text{Exp}_0$.
Kifejezések konkatenációja.
- (iii') $|\alpha_1 + \dots + \alpha_n| =_{\text{def}} \{s_1 \dots s_n \in V^* : s_1 \in |\alpha_1| \wedge \dots \wedge s_n \in |\alpha_n|\}$
A konkatenáció az egyes halmazokból vett stringek konkatenációinak halmazát jelöli.
- (iv) $\alpha_1, \dots, \alpha_n \in \text{Exp}_0 \Rightarrow \{\alpha_1, \dots, \alpha_n\} \in \text{Exp}_s, \{\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}\} \in \text{Exp}_0$.
A kétféle kapcsos zárójeles kifejezések jól formáltak, ha az elemeik nem maguk is kapcsos zárójelesek.
- (iv') $|\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}| =_{\text{def}} |\{\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}\}| =_{\text{def}} \{s_1 \dots s_n \in V^* : \bigwedge_{1 \leq i \leq n} \bigvee_{1 \leq j \leq n} (s_i \in |\alpha_j|) \wedge \bigwedge_{1 \leq i \leq n} \bigvee_{1 \leq j \leq n} (s_i \in |\alpha_j|)\}$.
Minkét kapcsos zárójeles kifejezés értelmezése: a bennük szereplő stringhalmazok egy-egy elemének tetszőleges sorrendben való konkatenációja.
- (v) $\alpha_1, \dots, \alpha_n \in \text{Exp} \Rightarrow \alpha_1 \& \dots \& \alpha_n \in \text{Exp}_0$.
Stringleírások mint követelmények együttes érvényesítése.
- (v') $|\alpha_1 \& \dots \& \alpha_n| =_{\text{def}} \bigcap_{1 \leq i \leq n} |\alpha_i|$.
Az alapértelmezésük a megfelelő stringhalmazok metszete.
- (vi) $\alpha \in \text{Exp} \Rightarrow (\alpha) \in \text{Exp}_0$.
Választhatóan megjelenő string.
- (vi') $|(\alpha)| =_{\text{def}} |\alpha| \cup \{\epsilon\}$.
Értelmezése: vagy a stringhalmaz valamelyik eleme, vagy az üres string.

3.1.4. Műveletek konstrukciókkal

A konstrukciós nyelvtan alapján való *elemzés* (parsing) a nyelvtan természeténél fogva *alakfelismerési* feladat, hiszen azt kell megállapítani, hogy milyen konstrukciók testesülnek meg egy adott kifejezésben. Ez az alakfelismerési feladat a vizuális alakfelismeréshez hasonló, megoldására nem vállalkozunk. Csak arra teszünk kísérletet, hogy bizonyos rendelkezésünkre álló konstrukciók alapján mondatokat *generáljunk*, mégpedig úgy, hogy egy ismert jelentéshez próbálunk formát találni. Azzal sem fogunk itt foglalkozni, hogy a konstrukciók tárháza (a voltaképpeni nyelvtan) hogyan épül fel. Csak azt a két műveletet fogjuk tárgyalni, amelyek segítségével konstrukciók összeépíthetők.

Mint már említettük, a hagyományos nyelvtanokkal szemben az összeépítés nem korlátozódik egymásnak mellérendelt szerkezetek konkatenációjára (és egyben a nagyobb szerkezetbe való hierarchikus beépítésre, alárendelésre). Ehelyett a használt két művelet a következő lesz:

- (a) Két konstrukció *egyidejű* megvalósítása. Ennek a két megfelelő AVS unifikációja felel meg.
- (b) Egy konstrukció beépítése egy másikba. Ez is unifikációs lépésekből áll, lényege, hogy a beépített konstrukció MEANING értékét a nagyobb konstrukció MEANING értékén belül egy bizonyos indexű érték(ek)kel unifikáljuk, és a FORM értékét a nagyobb konstrukció FORM értékén belül az ugyanazzal az indexszel megjelölt érték(ek)kel unifikáljuk.

A következő alponthan több példát is látunk majd ezekre a műveletekre. Csak annyit jegyzünk még meg, hogy bizonyos különleges esetekben a FORM értékekben megfogalmazott formai követelmények egyesítése nem egyszerű unifikáció. Ez a (b) típusú beépítéseknél fordulhat elő. Ésszerűnek látszik ugyanis feltételezni, hogy ha formai követelmények konfliktusba kerülnek egymással, akkor a nagyobb szerkezet követelményei elsőbbséget élveznek. Ez az ún. *Felülről Lefelé Elsőbbség* (*Top-Down Priority, TDP*) elve. Például az angolban, ahol a tárgynak általában közvetlenül az ige után kell állnia, néhány mondatszintű konstrukció (kiegészítendő kérdés, topikalizáció) ezt a követelményt felül tudja bírálni.

Még egy megjegyzést kell tennünk a jelentésből való mondatgenerálással kapcsolatban. Látni fogjuk, hogy ahhoz, hogy a kívánt felszíni formák álljanak elő, elég speciális jelentésábrázolásból kell kiindulnunk. Például a magyar esetében már a jelentésábrázolásba bele kell írunk, hogy melyik főnévi csoport tölti be a topik szerepét. Ha más nyelven akarnánk mondatokat előállítani, akkor erre esetleg nem lenne szükség, illetve más részletekre lehet szükség a jelentésábrázolásban, amelyekre a magyar esetében nem hivatkozunk. Első látásra különös lehet, hogy a különböző nyel-

vekben a kiinduló jelentésábrázolások nem azonosak. Úgy tűnhet, hogy ettől kissé önkényes lesz a konstrukciókon alapuló generálás, hiszen mindig olyan jelentésábrázolást tételezhetünk fel, amelyből a kívánt felszíni kifejezés „kijön”. Másrészt igenis indokolt, hiszen a különböző nyelvek különböző jelentéseket fejeznek ki, legalábbis különböznek a *kötelezően kifejezendő* jelentésvonások. Ezért kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy a jelentésábrázolásoknak legalábbis van egy olyan szintje, amely valóban nyelvenként változik, és ezekből kell kiindulnunk a generálásnál.

3.2. Magyar szerkezetek előállítása konstrukciókból

A magyar nyelvtan számos vonását figyelmen kívül fogjuk hagyni az alábbi elemzésekben, mivel már az általunk vizsgált problémák is elég bonyolult ábrázolásokat tesznek szükségessé. Ennek megfelelően az 1. pontban idézett példákban szereplő szótári egységekhez tartozó konstrukciókat is leegyszerűsített formában ábrázoljuk. (Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a szótári egységek, mint alapvető jelentés-forma társítások, szintén konstrukciók!)

3.2.1. Szótári egységek

A következőkben megadjuk az (1) példában szereplő mondatok leírásához szükséges szótári egységeket.

$$(6) \quad Já\ nost \left[\begin{array}{l} \text{MEANING John}_{14} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \\ \text{PHON Já\ nost} \end{array} \right]_{14} \end{array} \right]$$

Mint látható, a *Jánost* szót egy szótári egységnek tételezzük, ami már tartalmazza a tárgyeset ragját, illetve az ennek megfelelő jegyet. Ennek oka, hogy jelen cikk témája nem a szótár felépítése, illetve a morfológia. Hasonlóképpen nem kívánunk a jelentés-komponens leírásában mélyebben belemenni, ezért választottuk jelentésként a szavak angol megfelelőit.

Hasonlóan épül föl a *Marinak* megfelelő szótári egység is:

$$(7) \quad Mari \left[\begin{array}{l} \text{MEANING Mary}_{15} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \\ \text{PHON Mari} \end{array} \right]_{15} \end{array} \right]$$

Szükségünk lesz még a *látta* ragozott igét megjelenítő analízismentes és leegyszerűsített szótári egységre:

$$(8) \quad \left[\begin{array}{c} \text{MEANING saw}_{16} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{c} \text{CAT V} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON} \left[\begin{array}{c} \text{CAR +} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON lá tta} \end{array} \right]_{16} \end{array} \right] \end{array} \right]_{16}$$

Mint fentebb jeleztük, nem fogjuk tárgyalni azokat a morfológiai folyamatokat, amelyek létrehozzák a ragozott alakokat (látta: múlt idő, egyes szám harmadik személy, tárgyas ragozás; látni: infinitívusz). Sőt, a ragozott alakokban az INFL értékét sem fogjuk részletesen feltüntetni, ez utóbbi jegyet kétértékűnek tételezzük; a „+” érték jelen esetben azt jelenti, hogy ragozott alakkal van dolgunk. Az igen PHON értéken található CAR jegy – amely megint csak kétértékű – nagyjából azt jelzi, hogy szerepelhet-e az adott elem a komment elején (lehet-e ún. *igevivő*: a *látta* ragozott ige lehet, míg például a *fogja* segédige nem). Ezt a későbbiekben részletesen elmagyarázzuk, és ott látni fogunk konkrét példát a jegy felhasználására.

További két szerkezet szótári alakját is megadjuk, mert a továbbiakban szükségünk lesz rá. Az a *vonat* főnévi csoport szintén nem szótári egység ugyan, mégis egyetlen konstrukcióként kezeljük, mert belső felépítése nem fontos a számunkra:

$$(9) \quad \left[\begin{array}{c} \text{MEANING the train}_{17} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{c} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \\ \text{PHON a vonat} \end{array} \right]_{17} \end{array} \right]_{17}$$

Az *elütni* (valamint *ütni* (...)*el* és *el ...ütni*) igekötős igenek azonban fontos a belső szerkezete, noha szótári egység.

$$(10) \quad \left[\begin{array}{c} \text{MEANING hit}_{18} \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{c} \text{CAT V} \\ \text{INFL -} \\ \text{PHON} \left\{ \left[\begin{array}{c} \text{CAT PREV} \\ \text{CAR +} \\ \text{PHON el} \end{array} \right]_{18}, \left[\begin{array}{c} \text{CAT V} \\ \text{PHON ütni} \end{array} \right]_{18} \right\} \end{array} \right] \end{array} \right]_{18}$$

Látható, hogy az *elütni* szótári reprezentációja két elemből áll, ez biztosítja, hogy adott konstrukciókban az igekötő valóban „elszakadhasson” az igétől. Feltételeztük azt is, hogy az *elütni* ige nem áttetsző jelentésű, tehát mindkét eleme ugyanazzal a jelentéssel

van koindexálva. (Az a *vonat* kifejezés áttetsző jelentésű, ott tehát nem lenne ilyen „furcsa” a koindexálás. Ott viszont egyáltalán nem használtunk belső koindexálást, mert a jelentését nem ábrázoltuk elég részletesen.) Felhívjuk a figyelmet arra, hogy itt az igekötő viseli a fentiekben már említett CAR jegyet (az igekötő állhat a semleges komment élén, míg az igető nem), s ennek a későbbiekben fontos szerepe lesz.

Most már rátérhetünk a szórendet meghatározó néhány konstrukció tárgyalására. Mindenekelőtt a magyar mondatokat két részre kell osztanunk, amint az először Kálmán és mtsai (1989) tették; vannak lapos *prozódiai* (viszonylag semleges, topikból és kommentből álló, ld. (1a–c)), és vannak irtó hangsúlyos (visszavágást kifejező, ellentételező vagy nyomatékos fókuszot tartalmazó, ld. (1d–h)) mondatok. A lapos prozódiai mondatok szórendjét a topik-komment szerkezet, valamint az igeszemlélet (közkeletű német szóval Aktionsart) határozza meg, de számításba kell venni a főige fajtáját és felépítését, valamint az alany és más bővítmények típusait is. Az irtó hangsúlyos mondatok egy megelőző mondatra vágnak vissza, annak igeszemléletét, topik-komment szerkezetét stb. már nem jelölik, adottnak veszik. Legtöbb részük nem is kötelező, csak azok az összetevők, amelyek nyomatékot kapnak, és a szórendje is csak ezeknek kötött.

3.2.2. Lapos prozódiai mondatok

A lapos prozódiai mondatok felépítésének finomságaiba nem fogunk mélyebben belemenni. Itt csak azokat a szabályokat adjuk meg, amelyek szükségesek semleges példamondataink kezeléséhez.

(11) *Alany-állítmány szerkezet*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_9 \\ \text{PRED} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_{10} \end{array} \right]_{11} \\ \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL} \boxed{1} \\ \\ \text{PHON} \left\{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \end{array} \right]_9, \left[\begin{array}{l} \text{CAT VP} \\ \text{INFL} \boxed{1} \end{array} \right]_{10} \right\} \end{array} \right]_{11} \end{array} \right]$$

Ez a konstrukció azt mondja, hogy egy mondat jelentését egy logikai alany és egy predikátum adja, kategóriája mondat (S), formai felépítése pedig olyan, hogy egy alanyesetben álló főnévi csoportból és egy igei csoportból áll, amelyek sorrendje tetszőleges. Továbbá a koindexálás biztosítja, hogy a mondat örökli az igei csoport INFL jegyének értékét, azaz az igei csoport határozza meg, hogy finit vagy infinitívuszi

mondattal állunk-e szemben. A továbbiakban egy-egy AVS bemutatásakor csak az újdonságokra fogunk kitérni.

(12) *Igei csoport*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_6 \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_7 \end{array} \right]_8 \\ \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT VP} \\ \text{INFL} \boxed{1} \\ \\ \text{PHON} \left\{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT V} \\ \text{INFL} \boxed{1} \end{array} \right]_6, \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \end{array} \right]_7 \right\} \end{array} \right]_8 \end{array} \right]$$

Egy igei csoport jelentését tehát úgy kapjuk meg, hogy az ige jelentését mint függvényt alkalmazzuk a tárgy jelentésére. Szintaktikailag az igei csoport egy igéből és egy főnévi csoportból áll, amelyek helyzete egymáshoz képest nem meghatározott, és a mondat többi elemével is keveredhetnek (egyszerű kapcsos zárójel). Végezetül az igei csoport INFL jegyének értékét az ige INFL jegye határozza meg, így ezt a jegyet örökli az egész mondat az előző szabály értelmében.

A semleges mondatok felépítésében a legfontosabb szabály a következő, hiszen mint mondtuk, a legfontosabb az aktuális mondattagolás ezen mondatok felszíni szerkezetének meghatározásában, márpedig a következő szabály éppen azt mondja ki, hogy a mondat topikja mindig közvetlenül azon elem előtt áll, amelyiknek CAR jegye a „+” értéket veszi fel, vagyis – mint azt már fentebb említettük – amelyik a komment elején áll.⁶ Ezek megelőzik a mondat azon maradékát, amelyet nem kényszerít valamely más szabály a mondat élén állni, amire láttunk már példát (ld. (1g)).

(13) *Topik-komment szerkezet*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{TOPIC} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_{12} \end{array} \right]_{13} \\ \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{PHON} \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_{12} + \left[\text{CAR} + \right] + \left[\begin{array}{l} \end{array} \right]_{13} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

⁶Mint említettük, sok mindent leegyszerűsíthetünk. Megjegyzendő például, hogy a komment elején még ún. kvantoros kifejezések (pl. *mindig*, *mindenkinek* stb.) is állhatnak.

Ez a három szabály már elég is lesz, hogy az (1a) példát illusztrációképpen levezessük. Mint fent említettük, kiindulásul egy olyan jelentés-reprezentáció szolgál, amely a beszélő szándékát fejezi ki, hogy tudniillik a már említett Mariról meg kívánja jegyezni, hogy látta Jánost. Ezt fejezi ki az alábbi parciális (mert csak a jelentésre vonatkozó információt tartalmazó) jegy-érték struktúra:

(14) ‘Mari látta Jánost’

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \\ \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } [1] \text{ Mary}_1 \\ \text{PRED } \left[\begin{array}{l} \text{FUN saw}_2 \\ \text{ARG John}_3 \end{array} \right]_4 \\ \text{TOPIC } [1] \end{array} \right]_5 \end{array} \right]$$

Ez az AVS unifikálható a fenti három AVS közül kettővel, vagyis a beszélő ezeket a szabályokat alkalmazhatja, hogy kifejezze a szándékolt jelentést:

(15) = (14) $\sqcup$ (11) $\sqcup$ (13)

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \\ \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } [1] \text{ Mary}_1 \\ \text{PRED } \left[\begin{array}{l} \text{FUN saw}_2 \\ \text{ARG John}_3 \end{array} \right]_4 \\ \text{TOPIC } [1] \end{array} \right]_5 \end{array} \right] \sqcup \left[\begin{array}{l} \text{FORM} \\ \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL } [2] \\ \text{PHON } \left\{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \end{array} \right]_1, \left[\begin{array}{l} \text{CAT VP} \\ \text{INFL } [2] \end{array} \right]_4 \right\} \& \\ \& \left[\begin{array}{l} \phantom{\text{CASE}} \end{array} \right]_1 + \left[\begin{array}{l} \text{CAR +} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} \phantom{\text{CASE}} \end{array} \right] \end{array} \right]_5 \end{array} \right]$$

A PHON jegy értéke (illetve az „&” jel) azt mondja, hogy a felszíni szerkezetnek egyszerre két megkötésnek kell megfelelnie, amelyeket a két egyidejűleg megvalósítható szabály megkövetel, ahogy azt fent részletesen elmagyaráztuk. Továbbá felhívjuk a figyelmet, hogy a szemantikai koindexálás miatt az unifikációnál az alany és a topik szintaktikai megfelelőjének indexe egybeesett, vagyis itt derül ki, hogy ennek a két szemantikai elemnek a szintaktikai megfelelője is egy és ugyanaz az elem.

A következő lépésben az igei csoportot bontjuk ki, megint a szemantikai reprezentáció által vezérelve:

(16) = (12) beépítése (15)-be a 4. indexnél

MEANING	SUBJ [1] Mary ₁				
	PRED [FUN saw ₂ ARG John ₃] ₄				
	TOPIC [1]				
] ₅					
FORM	CAT S				
	INFL [2]				
	PHON { [CAT NP CASE NOM] ₁ ,				
	[CAT V] ₂ , [CAT NP INFL [2]] ₂ , [CASE ACC] ₃ } &				
	& [ ] ₁ + [CAR +] + [ ]				
] ₅					

Most láthatunk példát arra, hogy a kapcsos zárójelben szereplő kapcsos zárójel eltűnik, vagyis az igei csoport elemei immár nemcsak egymással, de a mondat többi elemével is szabadon keveredhetnek. Ez a reprezentáció mutatja azt is, hogy hogyan örökli a mondat az ige INFL jegyének értékét.

Már csak egy lépés maradt hátra, tudniillik hogy a lexikai reprezentációkat beépítsük a fenti konstrukcióba, amit most egy lépésben megtehetünk:

(17) = (7) beépítése (16)-ba az 1. indexnél, (6) beépítése (16)-ba a 3. indexnél, (8) beépítése (16)-ba a 2. indexnél

MEANING	<div> <div>SUBJ [1 Mary₁</div> <div> <div>PRED [FUN saw₂</div> <div> <div>ARG John₃</div> <div>4</div> </div> </div> <div>TOPIC [1</div> <div>5</div> </div>				
	<div> <div>CAT S</div> <div>INFL +</div> </div>				
	<div> <div>FORM</div> <div> <div> <div>PHON {</div> <div> <div> <div>CAT NP</div> <div>CASE NOM</div> <div>PHON Mari</div> </div> <div>1</div> </div> <div> <div> <div>CAT V</div> <div>INFL +</div> <div>CAR +</div> <div>PHON lá tta</div> </div> <div>2</div> </div> <div> <div> <div>CAT NP</div> <div>CASE ACC</div> <div>PHON Já nost</div> </div> <div>3</div> </div> <div>}</div> <div>&</div> </div> <div> <div>&</div> <div>[ ]₁</div> <div>+ [CAR +]</div> <div>+ [ ]</div> </div> <div>5</div> </div> </div>				

Láthatjuk, hogy az *látta* igének megfelelő reprezentáció beépítésével kapja meg a mondat INFL jegye a „+” értéket. Az eredményre már nem alkalmazható egyetlen szabály sem, de erre nincs is szükség, mert a PHON jegy megfelelő megszorításokat tesz a felszíni szerkezetre, tudniillik hogy szerepeljen benne a *Mari*, a *Jánost* illetve a *látta* jelsorozat, mégpedig úgy, hogy az alany álljon a mondat elején, közvetlenül az ige előtt, márpedig ezt kizárólag az (1a) mondat elégíti ki. (Itt és a továbbiakban feltételezzük, hogy a többi szó [CAR-] jegyű, ellenkező esetben a sztenderd unifikációs mechanizmus más sorrendet is megengedne.)

Világos, hogy ugyanezek a szabályok megfelelő kiindulójelentés-reprezentáció mellett elszámolnak az (1b) példával is. A (c) példa leírásához sem lesz további eszközre szükségünk, csak a kiindulójelentés-reprezentációt kell megfelelően megválasztanunk. Ez a következő lesz:

(18) ‘Látta Mari Jánost.’

$$\left[\text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } \text{Mary}_1 \\ \text{PRED } \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{saw}_2 \\ \text{ARG } \text{John}_3 \end{array} \right]_4 \\ \text{TOPIC } - \end{array} \right] \right]_5$$

Ez a szemantikai reprezentáció valóban azt kódolja, amit mondani szeretnénk, vagyis azt a nagyon jelölt esetet, amikor a szándékolt közlés beszédértéke semleges, de nem kapcsolódik semmilyen előzményhez sem, azaz üres topikot tartalmaz.⁷ Kiszámítható, hogy a megfelelő szabályok ((11), (12) és (13)) alkalmazása az előbbi példa kapcsán bemutatott módon valóban a kívánt felszíni sorrendet hozza létre, pontosabban egy olyan reprezentációt, amely csak azt köti meg, hogy az igének (vagy ha valami más viseli a CAR jegyet, mint az *elütötte* szóban az igezőtő, akkor annak) kell a mondat élén állnia, míg a többi elem sorrendje szabad, tehát mivel az (1c) példában szereplő mindkét mondat kielégíti ezt a feltételt, grammatikánk mindkettőt generálja, azonos jelentéssel.

Mielőtt rátérnénk az irtó prozódiajú mondatok elemzésére, ki kívánunk térni az igezőtők elszakadásának problémájára, és ezen belül is a segédige beférkőzésére az ige és igezőtője közé, amit a (19) példa illusztrál. Itt kap különleges szerepet az igevivő-ségre utaló CAR jegy, ezért most részletesebben is szólnunk róla.

A legtöbb igének *igevivőre* van szüksége ahhoz, hogy semleges (nem *folyamatos*, vagyis progresszív) igeszemléletű kommentben szerepeljen. Az azonban, hogy milyen szó vagy szerkezet az igevivő (illetve hogy szükség van-e rá egyáltalán), az ige szótári sajátossága, ezért ezt a szabályszerűséget nem írhatjuk fel általános konstruk-

⁷ Itt és a továbbiakban is feltételezzük, hogy a „-” érték a [ ] AVS-en kívül semmilyen más értékkel sem unifikálható.

cióként. Bizonyos igék a helyhatározót kívánják igevivőnek (*a Tisza két partján terül el*), mások az alanyt (*homok ment/jutott/került a szemembe*), megint mások a célhatározót (*Szegedre utazik*), egyesek a tárgyat (*fűt vág*), némelyik ige bármilyen infinitívuszt (*hinni/eltűnni látszik*), végül némelyik egyáltalán nem kíván igevivőt (*utál futballozni*). Az igeekötős igéknek általában az igeekötő az igevivőjük (*megnézi a filmet*), ha pedig valamelyiknek nincs szüksége igevivőre, akkor azt mondhatjuk, hogy ő maga az igevivő (*úszik*).

Az igevivőség legmegbízhatóbb tesztje, hogy az eldöntendő kérdésre helyeslőleg (*Igen helyett*) „rövid válaszként” mindig az igevivőt lehet válaszolni. Az igevivők kezelésének leghelyesebb módja az, ha a szótárban minden egyes igeosztálynál egy általános konstrukcióval megadjuk, hogy milyen szónak vagy morfémának ítélik oda az illető osztály igéi, az igevivői szerepet, mit látnak el a [CAR +] jegy-érték párral. Ezt a tulajdonságot azután az osztály (nem rendhagyó) tagjai öröklék ettől az általános konstrukciótól a konstrukciórendszer hierarchikus felépítése miatt, amire itt nem térünk ki.

Csak egy alosztályra fogunk nagyobb figyelmet fordítani az alábbiakban, a *segédigék*re. Ezekre az a jellemző, hogy *közvetlenül maguk elé követelik a nekik alárendelt ige igevivőjét* (innen a „beférkőzés” is):

a Tisza két partján fog elterülni
homok fog a szemembe kerülni
Szegedre akar utazni
fűt szeretne vágni
meg tudja nézni a filmet
úszni akar

A semleges mondatnak tehát egy sajátos esete a segédigés, amelyben a segédigét közvetlenül meg kell előznie az argumentuma igevivőjének:

(20) *Segédigés szerkezet*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN} \left[\begin{array}{l} \left[\right]_1 \end{array} \right] \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \left[\right]_2 \end{array} \right] \end{array} \right]_3 \\ \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL +} \\ \\ \text{PHON} \{ \{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL -} \end{array} \right]_2, \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL +} \end{array} \right]_1 \} \} \& \\ \& \left[\right]_2 + [\text{CAR +}]_2 + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL +} \end{array} \right]_1 + \left[\right]_2 \end{array} \right]_3 \end{array} \right] \end{array} \right]$$

Azt, hogy ez egy mondat szintű konstrukció, a segédigék szemantikája bizonyítja, hiszen ezek mondatoperátorok, ahogy ezt a fenti reprezentáció is mutatja.⁸ A FORM jegy értéke a következő megszorításokat teszi: az egész konstrukció kategóriája finit mondat, amely áll egy infinitívuszi mondatból és egy ragozott segédigéből, mégpedig úgy, hogy a beágyazott mondat igevivője fogja a segédige előtti pozíciót kitölteni, míg a beágyazott mondat többi része a más alkalmazandó szabályok megkövetelte módon előzi meg illetve követi őket.⁹

Már csak a *fogja* szó szótári alakját kell megadnunk, hogy levezethessük a (3) példát:

(21) *fogja*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING } \text{will}_{16} \\ \text{FORM } \left[\begin{array}{l} \text{CAT } \text{AUX} \\ \text{INFL } + \\ \text{PHON } \text{fogja} \end{array} \right]_{16} \end{array} \right]$$

Most már minden eszköz a rendelkezésünkre áll, hogy levezessük a kívánt mondatot, amit illusztrációképpen az alábbiakban meg is teszünk. Levezetésünk a következő szemantikai reprezentációból indul ki:

(22) 'Jánost el fogja ütni a vonat'

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING } \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{will}_1 \\ \text{ARG } \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } \text{the train}_2 \\ \text{PRED } \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{hit}_3 \\ \text{ARG } \boxed{1} \text{John}_4 \end{array} \right]_5 \end{array} \right]_6 \\ \text{TOPIC } \boxed{1} \end{array} \right]_7 \end{array} \right]$$

Az első lépésben ez a reprezentáció unifikálható a segédigét tartalmazó mondatok általános sémájával:

⁸A kettős kapcsos zárójel itt az a triviális követelményt hivatott biztosítani, hogy különböző mondatok elemei nem keveredhetnek. Míg pl. a (11) konstrukcióban egyszeres kapcsos zárójelet használtunk, hiszen alany-állítmány szerkezetek nemcsak önálló mondatként fordulhatnak elő, itt biztosítani akartuk, hogy a finit segédigés mondatok önálló megnyilatkozást alkossanak.

⁹A FORM jegy értékében két követelmény itt azt fejezi ki, amit a GPSG-ben és a hasonló elméletekben ún. közvetlen dominancia (ID) ill. lineáris sorrend (LP) szabályokkal lehetne felírni.

(23) = (22) $\sqcup$ (20)

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{will}_1 \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } \text{the train}_2 \\ \text{PRED} \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{hit}_3 \\ \text{ARG } \boxed{1} \text{ John}_4 \end{array} \right]_5 \end{array} \right]_6 \\ \text{TOPIC } \boxed{1} \end{array} \right]_7 \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL } + \\ \text{PHON } \{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL } - \end{array} \right]_6, \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL } + \end{array} \right]_1 \} \} \& \\ \& \left[\right]_6 + [\text{CAR } +]_6 + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL } + \end{array} \right]_1 + \left[\right]_6 \end{array} \right]_7 \end{array} \right]$$

Ezután két lépést összevonva ezt a reprezentációt a topik-komment szerkezet kifejezésének céljából unifikáljuk a (13) konstrukcióval, ill. az alany-állítmány szerkezet kifejezéséhez beleépítjük a (11) konstrukciót a megfelelő indexnél:

(24) = (11) beépítése (23) $\sqcup$ (13)-ba a 6. indexnél

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{will}_1 \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } \text{the train}_2 \\ \text{PRED} \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{hit}_3 \\ \text{ARG } \boxed{1} \text{ John}_4 \end{array} \right]_5 \end{array} \right]_6 \\ \text{TOPIC } \boxed{1} \end{array} \right]_7 \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL } + \\ \text{PHON } \{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \end{array} \right]_2, \left[\begin{array}{l} \text{CAT VP} \\ \text{INFL } - \end{array} \right]_5, \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL } + \end{array} \right]_1 \} \} \& \\ \& \left[\right]_4 + [\text{CAR } +]_6 + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL } + \end{array} \right]_1 + \left[\right]_6 \end{array} \right]_7 \end{array} \right]$$

Mint látható, a (11) konstrukciónak megfelelően a PHON jegy értékében szereplő nem finit mondat helyére az alany (indexe 2) és az állítmány (indexe 5) került, és az igei csoport örökölte az INFL jegy értékét. A (13) konstrukcióval való unifikációnak annyi a hatása, hogy a [CAR +] előtti hely indexét egybeejtjük a topik indexével, ami 4, hiszen a topik értéke azonos a MEANING ARG PRED ARG értékével.

A következő lépésben kifejtjük a VP tartalmát a (12) konstrukció alkalmazásával:

(25) = (12) beépítése (24)-be az 5 indexnél

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{will}_1 \\ \text{ARG} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } \text{the train}_2 \\ \text{PRED} \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{hit}_3 \\ \text{ARG} \left[\boxed{1} \text{John}_4 \right]_5 \end{array} \right]_6 \end{array} \right]_7 \\ \text{TOPIC } \boxed{1} \end{array} \right] \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL } + \\ \text{PHON } \{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \end{array} \right]_2, \left[\begin{array}{l} \text{CAT V} \\ \text{INFL } - \end{array} \right]_3, \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \end{array} \right]_4, \\ \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL } + \end{array} \right]_1 \} \} \& \\ \& \left[\right]_4 + [\text{CAR } +]_6 + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL } + \end{array} \right]_1 + \left[\right]_6 \end{array} \right]_7 \end{array} \right]$$

Ettől a pillanattól fogva a leírás formai részéből is kiderül, hogy a segédigének alárendelt tárgy a mondat topikja.

Ezek után már csak a lexikai elemek behelyettesítése van hátra:

- (26) = (21) beépítése (25)-be az 1. indexnél, (9) beépítése (25)-be a 2. indexnél, (10) beépítése (25)-be a 3. indexnél, (6) beépítése (25)-be a 4. indexnél

MEANING	$\left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{will}_1 \\ \text{ARG } \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ } \text{the train}_2 \\ \text{PRED } \left[\begin{array}{l} \text{FUN } \text{hit}_3 \\ \text{ARG } \boxed{1} \text{John}_4 \end{array} \right]_5 \end{array} \right]_6 \\ \text{TOPIC } \boxed{1} \end{array} \right]_7$						
	$\left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL } + \\ \text{PHON } \{ \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE NOM} \\ \text{PHON } a \text{ vonat} \end{array} \right]_2, \left[\begin{array}{l} \text{CAT PREV} \\ \text{CAR } + \\ \text{PHON } el \end{array} \right]_3, \\ \left[\begin{array}{l} \text{CAT V} \\ \text{INFL } - \\ \text{PHON } \ddot{u}tni \end{array} \right]_3, \left[\begin{array}{l} \text{CAT NP} \\ \text{CASE ACC} \\ \text{PHON } J\acute{a} \text{ nost} \end{array} \right]_4, \\ \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL } + \\ \text{PHON } fogja \end{array} \right]_1 \} \} \& \\ \& \left[\right]_4 + \left[\text{CAR } + \right]_6 + \left[\begin{array}{l} \text{CAT AUX} \\ \text{INFL } + \end{array} \right]_1 + \left[\right]_6 \end{array} \right]_7$						

Ez a levezetés végeredménye. Leolvasható belőle, hogy a generált mondatoknak a topikkal (*Jánost*) kell kezdődniük, ezután kell következnie az egyetlen [CAR +] tulajdonságú szónak (*el*), majd a segédigének (*fogja*). A továbbiak sorrendjére a reprezentáció nem tartalmaz megkötést. Ezért mind a *Jánost el fogja ütni a vonat*, mind pedig a vele azonos jelentésű *Jánost el fogja a vonat ütni* mondatot generálni fogjuk.

3.2.3. Írtó prozódiaájú mondatok

Az írtó prozódiaájú mondatoknak két fajtáját különböztethetjük meg, az *ellen-tételező* (kontrasztív) és a *nyomatékos* (emfatikus) mondatokat. Az elsőben egy össze-tevő közvetlenül a ragozott igekötő előtt áll (az ún. fókuszpozícióban), és *írtó hang-súlyt* kap, az utóbbiban az igevivő (vagy az előtte álló kvantoros kifejezés, de ezzel a lehetőséggel megint nem foglalkozunk) kap írtó hangsúlyt:

(27) *Fókuszos mondat*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{FOCUS [ ]}_i \\ \text{BACKGROUND [ ]}_j \end{array} \right]_k \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON [ ]}_i + [\text{CAT V}] + [\text{]}_j \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

(28) *Nyomatékos mondat*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING [EMPHATIC [ ]]}_i \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{INFL +} \\ \text{PHON [CAR +]}_i + [\text{]}_i \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

Mivel mindkét konstrukció mondatszintű (az egész mondat szemantikája sajátos), felülbírálják az alacsonyabb rendű szórendi előírásokat. A fókuszos mondat szórendi sajátosságai miatt az igevivő nem állhat az ige előtt, rendes helyén (hacsak nem ő maga a fókusz); a nyomatékos mondatnál rendszeren az igevivő kapja az irtó hangsúlyt (tehát beférkőzés is van), ha nem, akkor nem szokványos nyomatékos mondatról van szó (például az ún. egzisztenciális mondatban a ragozott ige kapja a hangsúlyt – ez a progresszív mondatok irtó hangsúlyú megfelelője).

A másik jelenség, amelyet az irtó prozódiajú mondatoknál megfigyelhetünk, a *kontrasztív topik* esetleges jelenléte, a topikhoz hasonló helyzetben. Ennek sajátos jelentéstartalma van (azt fejezi ki, hogy a kontrasztív topikra vonatkozó információ, ami a mondatban van, nem kimerítő), tehát nem azonos a semleges mondat topikjával, kiválasztásának elvei sem azonosak. Ezért ennek az elhelyezkedése is felülbírálja az alacsonyabb szintű szórendi követelményeket. Sematikus ábrázolása:¹⁰

(29) *Kontrasztív topik*

$$\left[\begin{array}{l} \text{MEANING} \left[\begin{array}{l} \text{CONTR\_TOPIC [ ]}_i \\ \text{REMAINDER [ ]}_j \end{array} \right]_k \\ \text{FORM} \left[\begin{array}{l} \text{CAT S} \\ \text{PHON [ ]}_i + [\text{]}_j \end{array} \right]_k \end{array} \right]$$

¹⁰Eltekintünk itt azoknak a mondatoknak a problémájától, amelyekben a kontrasztív topik a fókuszos összetevő vagy az ige másolata: 'Enni János evett'; 'Ételnek 'étel volt.

Ez a konstrukció persze kissé triviális. A részletes jelentéstani jellemzés persze igen bonyolult lenne, de a formai követelmények a valóságban is triviálisak. Úgy is mondhatnánk, hogy a konstrukciós nyelvtan módszerével frappáns leírását adhattuk annak a ténynek, hogy a kontrasztív topik mindig a mondat élén áll, akármilyen is a mondat logikai szerkezetében betöltött szerepe.

IRODALOM

- Fillmore, Charles J. – Paul Kay 1993: *Construction grammar coursebook*, Berkeley, University of California.
- Fillmore, Charles J. – Paul Kay – Mary Catherine O'Connor 1988: Regularity and idiomatcity in grammatical constructions: The case of let alone, *Language* 64, 501–538.
- Hockett, Charles F. 1958: *A course in modern linguistics*, New York, Macmillan.
- Johnson, Mark 1988: Attribute-value logic and the theory of grammar, CSLI Lecture Notes.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószyék Gábor 1989: A magyar segédigék rendszere, *Általános nyelvészeti tanulmányok* XVII, 49–103.
- Manaster-Ramer, Alexis – Wlodek Zadrozny 1992: Open idioms and constructions, *Proc. Conf. on Idioms*, Tilburg, ITK.
- Zwicky, Arnold 1989: Idioms and constructions, *ESCOL* 5, 547–558.

DISCONTINUOUS CONSTITUENTS IN HUNGARIAN FROM A CONSTRUCTIONIST POINT OF VIEW

LÁSZLÓ KÁLMÁN – GÁBOR RÁDAI

Budapest University, Theoretical Linguistics Department

c/o Research Institute for Linguistics

of the Hungarian Academy of Sciences

Budapest I., Színház u. 5–9. P.O. Box 19. H-1250

E-mail: kalman@nytud.hu, radai@nytud.hu

Discontinuous constituents are notoriously difficult to treat for any generative grammar and especially so in the case of Hungarian, where the word order of sentences depends on the communicative role of the constituents rather than their grammatical role. We argue that construction grammar is highly adequate for the description of these phenomena, since it is exactly the fact that different constructions are realised simultaneously in a Hungarian sentence – such as, e.g., the subject verb, the topic comment, the focus background or the contrastive topic construction – that is responsible for word order. We represent constructions and lexical entries by Attribute Value Structures, which encode both syntactical and semantic information, and the generation of a sentence is driven by the semantic representation, in such a way that all syntactic constraints are satisfied by the sentence. A further claim is that an additional feature needs to be encoded, namely constructions often assign a particular position to an unspecified constituent marked ‘carrier +’ the identity of which depends on the verb., i.e. it is specified by the AVS corresponding to it.

AZ ISMÉTLŐDÉS FAJTÁI, NYELVI KIFEJEZŐESZKÖZEI ÉS SZEMANTIKAI ÁBRÁZOLÁSA

KIEFER FERENC

1. A magyarban az ismétlődésnek három fajtáját különböztethetjük meg. (1) a cselekvés vagy folyamat szokás szerűen ismétlődik ('habituális olvasat'), (2) a cselekvés vagy folyamat viszonylagos rendszerességgel ismétlődik ('iteratív olvasat'), és (3) a cselekvés vagy folyamat rendszertelen időközökben ismétlődik meg ('frekventatív olvasat'). Lexikai-morfológiai szinten az (1) eset kifejezhető egyszerű igével, a (2) a *-gat/-get* gyakorító képzővel, a (3) pedig az igekötő ikerítésével. Mondatsztintű realizációjuk kontextuális tényezőktől is függhet (pl. tárgyas igéknél a tárgy fajtájától), amelyeknek a tárgyalására a jelen munkában nem térünk ki.

A háromféle ismétlődésnek különbözőek a szemantikai tulajdonságai, mint ahogy ezt alább részletesebben látni fogjuk, ezért mindegyiknek más szemantikai ábrázolást kell kapnia.

2. Tudjuk, hogy a magyarban az alábbi mondatok kétértelműek:

- (1) (a) Béla furulyázik.
- (b) Gyuri dohányzik.
- (c) Laci horkol.

Mindegyik mondatnak van egy 'aktuális' és egy 'habituális' olvasata. Az előbbi szerint Béla éppen most furulyázik, Gyuri éppen most dohányzik, Laci pedig éppen most horkol. Az utóbbi ezzel szemben azt jelenti, hogy Béla furulyázni, Gyuri dohányozni, Laci pedig horkolni szokott, és könnyen lehet, hogy Béla most éppen nem furulyázik, Gyuri nem dohányzik, és Laci pedig nem horkol. Az angolban a két olvasat más-más szerkezethez kapcsolódik:

- (2) (a) Bill smokes.
- (b) Bill is smoking.

A (2)(a) mondatnak habituális, a (2)(b)-nek pedig aktuális olvasata van.

Az (1)(a)-(c) mondatok habituális olvasata a *szokott* segédigével parafrázálható.

- (3) (a) Béla szokott furulyázni.
 (b) Gyuri szokott dohányozni.
 (c) Béla szokott horkolni.

A *szokott* éppen ezért a habituális olvasat tesztelésére is alkalmas. Rajta kívül talán még a *rendszerint* ('szokás szerint') határozószó használható fel e célra.

A habituális olvasatú mondatok az ún. generikus mondatokkal mutatnak rokonságot (Carlson 1977). Carlson szerint háromféle predikátumot különböztethetünk meg. Vannak predikátumok, melyek egyedekről, predikátumok, melyek osztályokról ('kinds'), és predikátumok, melyek stádiumokról ('stages') fogalmaznak meg állítást. A stádiumok egyedek vagy osztályok insztanciációi. Ha x -szel egy egyedet, y -nal pedig egy stádiumot jelölünk, akkor $I(y,x)$ olyan kétargumentumú predikátum, amely azt fejezi ki, hogy y x -nek egy insztanciációja. Például az *ugat* predikátum stádium-predikátum, tehát nem állítható közvetlenül sem egy adott kutyáról (egy 'egyedről'), sem pedig a kutyák osztályáról. Tehát olyan állítást kell megfogalmaznunk, amely így parafrázálható: 'x-nek van olyan y stádiuma, melyre az ugatás jellemző', azaz

- (4) $(\exists y: I(y,x)) \text{UGAT}(y)$

A teljes szemantikai ábrázoláshoz szükségünk van a lambda-absztraktor segítségével történő osztályképzésre:

- (5) $(\wedge x)(\exists y: I(y,x)) \text{UGAT}(y)$

tetszés szerinti x egyedre. Az insztanciáció azonban nemcsak egyedekre, hanem osztályokra ('kinds') is érvényes. Más szóval, x kutya különböző stádiumai a kutyák osztályának is stádiumai. A generikus mondatoknak ugyanúgy (5) a kiindulópontja, mint a habituális olvasatú mondatoknak. A habituális olvasat ugyanis bizonyos szempontból időtlen: a habituális cselekvések, történések nincsenek időponthoz vagy időintervallumhoz kötve. Ilyen olvasatú mondattal nem azt állítjuk, hogy egy bizonyos időpontban vagy időintervallumban bekövetkezett valamely esemény, hanem azt, hogy ugyanakkor az eseménynek nem időhöz kötötten meghatározatlan számú megismétlődéséről van szó.

Ha a habituális olvasatot mondatoperátorral fejezzük ki (Carlson 1989: 170–173), akkor az x *horkol* (5)-ből kiindulva a következőképpen ábrázolható.

- (6) $(\wedge x) \text{HAB}((\exists y: I(y,x)) \text{HORKOL}(y))$

A habituális predikátum egyedek és nem stádiumok tulajdonsága, ezért a lambda-operátornak egyedeket kell kötnie, amelyek azonban ahhoz a stádium-változóhoz van kapcsolva, amelyre a *HORKOL* predikátum vonatkozik (McCawley 1993: 268–269).

(6)-ból az is kiviláglik, hogy a habituális olvasat csak stádium-predikátum esetében fordulhat elő.

Nyelvészetileg persze az ábrázoláson kívül az is fontos kérdés, hogy milyen nyelvi tényezőktől függ az, hogy egy olvasat egyáltalán lehetséges. Vizsgáljuk meg tehát ezt a kérdést is kissé közelebbről.

Először is megállapíthatjuk, hogy a statikus predikátumok nem engedik meg a habituális olvasatot: a statikus predikátumok nem stádium-predikátumok.

- (7) (a) Anna beteg.
(b) Éva örül.
(c) Zoltán lát.

A (7)(a)–(c) mondatok egyikének sincs habituális olvasata.

De nem tesznek eleget a stádium-predikátumok kritériumainak a perfektív jelentésű igék sem. Ezért (8)(a)–(c)-nek sem lehet habituális olvasata.

- (8) (a) Béla kitakarít.
(b) Péter megfőz.
(c) Kati megfésülködik.

Ez avval függ össze, hogy sem a statikus, sem pedig a perfektív predikátumok nem bonthatók fel 'fázisokra', a statikus állapot nem rendelkezik semmiféle belső szerkezettel, a perfektív predikátumnak pedig, ha van is belső szerkezetük, ez nem fogható fel azonos értékű fázisok egymásutánjaként. Jegyezzük még meg, hogy a (8)(a)–(c) szűkebb értelemben perfektív, azaz nincs olyan bővítménye, amely valamilyen akcióminőséget vezetne be, vagy pedig más értelemben tenné specifikussá a predikátum jelentését. Azt a kérdést nem vizsgálom, hogy bővítmények jelenlétében megvan-e a habituális olvasat lehetősége.

A fenti jellemzésből még nem következik azonban az, hogy minden imperfektív igének van habituális olvasata. Íme néhány ellenpélda: *eszik, táplálkozik, súg, suttog, virágozik, zöldell, hervad, hajt, fekszik, ül, vár*. A habituális olvasat lehetősége függ az ige szemantikájától (a valódi cselekvésigékkel valószínűleg könnyebben kifejezhető habituális olvasat), de közrejátszik benne a világismeret is. A kérdés részletes tárgyalására itt nem térhetünk ki.

Jegyezzük még meg, hogy a habituális olvasat nem jelenti föltétlenül azt, hogy a cselekvés vagy folyamat szokás szerűen ismétlődik. Lehet, hogy a cselekvés vagy folyamat még egyszer sem következett be, de bármikor bekövetkezhet, mivel előfordulásának megvannak a feltételei. A habituális olvasatnak tehát nemcsak a szokás, hanem a képesítés, a felkészültség is alapja lehet. Például

- (9) (a) Péter anyajegyet is operál.
 (b) Anna angolt is tanít.

(9)(a) akkor is igaz, ha Péter még egyetlen anyajegyet sem operált, és (9)(b) is érvényes marad akkor is, ha Annának még nem volt angolul tanuló tanítványa. Ebben az esetben a szokott nem használható körülírásként, ami asz sugallja, hogy a habituális olvasatnak többféle forrása lehet, amit talán a szemantikai reprezentációban is tükröztetni kell.

3. A gyakorító képzővel képzett igéknél más a helyzet. A képző teljesen termékeny: előfordul igekötőtlen és igekötős igéknél egyaránt, a statikus igék éppúgy megengednek, mint a dinamikus igék, alkalmazását szemantikai megszorítás alig korlátozza. (L. azonban alább) Ugyanakkor azonban szemantikailag éppúgy jelenthet kicsinyítést, mint gyakoritást, és igen gyakori jelenség a lexikalizáció, vagyis az az eset, amikor az ige jelentése nem vezethető le az alapige és a képző jelentéséből.

Gyakorító jelentésű a *-gat/-get* például az alábbi esetekben:

- (10) csókolgat, integet, kóstolgat, küldözget, nyitogat, nyomogat, ölelget, ütöget, válaszolgat

Mindezekben az esetekben lehetséges a 'gyakran/többször V' parafrázis. Tehát a *nyitogat* jelentése például a 'gyakran nyit'-tal, az *ölelget*-é a 'gyakran ölel'-lel parafrázálható.

Kicsinyítő jelentésű a *-gat/-get* például a következő igéknél:

- (11) borozgat, dolgozgat, eszeget, iszogat, jegyezget, olvasgat, sétálgat, sütöget, teszeget

Ezeknél az igéknél a 'gyakran V' parafrázis nem lehetséges. A kicsinyítő jelentés a szóban forgó cselekvésnek a megszokottnál kisebb intenzitással történő végzését jelenti.

Végül néhány példa a lexikalizált esetekre, ahol a képzett ige (némelyik) jelentése már nem vezethető le az alapige és a képző jelentéséből. Ilyenek:

- (12) hajtogat, hallgat, kéreget, kerülget, méreget, mosogat, rakosgat, találgat, tereget, törölget.

A lexikalizált esetek nem okoznak gondot, őket a lexikonban kell felsorolnunk. Más a helyzet a gyakoritással és kicsinyítéssel. Gondos elemzéssel valószínűleg kimutatható, hogy a kétféle jelentés előrejelezhető. Megfigyelhető például, hogy a gyakorító jelentés esetében az eredetileg nem duratív jelentésű igék a *-gat/-get* képző megjelenésével duratívvá válnak. Például **sokáig nyit* – *sokáig nyitogat*, **sokáig üzen* – *sokáig üzenget*. A kicsinyítés ezzel szemben nem változtat a durativitáson: *sokáig eszik* –

sokáig eszeget, sokáig sétál – sokáig sétálgat. A gyakorításnak csak akkor van értelme, ha az alapige egyszeri cselekvést jelöl: a *kóstol* azt jelenti, hogy ‘egyszer megízlel’, az *int* pedig azt, hogy ‘egyszer megmozdítja a kezét’. Ezzel szemben az *olvas* vagy a *sétál* ige jelentése nem tartalmaz egyszeriséget.

Természetesen, a gyakorítás és a kicsinyítés között van összefüggés: a gyakori cselekvés általában csökkenti az intenzitást. Ezért az ütöget nem csak azt jelenti, hogy ‘többször üt’, hanem azt is implikálja, hogy az ütések kisebb intenzitásúak. Ez az összefüggés olyan esetekben nyilvánvaló, amikor a cselekvés erő kifejtését kíván.

A nyelvészeti elemzésnek elsősorban a fent jelzett összefüggéseket kell tisztáznia (Fabó 1989). Hátra van azonban annak a kérdésnek a tisztázása is, hogy vajon minden ige megengedi-e a *-gat/-get* képzőt. Úgy tűnik, hogy a legegységesebb kivételt a statikus igék képezik:

(13) *birtokolgat, *tartalmazgat, *gyűlölget, (*)szeretget, *állogat, *ülöget

(13) esetében valószínűleg az állapotot jelentő igék jelentése gátolja meg a gyakorító képző használatát. Mivel itt nem lehet valamely cselekvés ismétlődéséről szó, a képző csak kinyitést fejezhetne ki. A kicsinyítésnek viszont állapotoknál, úgy tűnik, nincs értelme. Ennek a megállapításnak csak látszólag mond ellent az olyan képzések előfordulása mint szeretget, tudogat. Az előbbi, ha egyáltalán jó, akkor cselekvésigévé értelmeződik át. A *tud* ige alapjelentése ‘vki vmilyen ismeret birtokában van’. Van ennek az igének azonban olyan használata is, amely a cselekvésigékkel mutat rokonságot: ‘vmit megtanult, ismer és alkalmazni képes’. A *tudogat* csak azt jelentheti, hogy ‘nem tanult meg vmit alaposan, nem mindig képes tudását alkalmazni’. Ebben az esetben sincs tehát állapotról szó.

De nem kedvelik a *-gat/-get* képzőt az állapotváltozást jelentő igék sem (bár itt már előfordulnak kivételek, pl. *növöget*):

(14) *szépülget, *butulgat, *lustulgat, *változgat, *gyöngülget, *vakulgat, *sárgulgat

Valószínűleg (14) is szemantikai okokra vezethető vissza, a kérdés részletes vizsgálatától el kell tekintenünk.

Vannak azonban olyan esetek is, ahol a gyakorító képző használatát morfológiai vagy fonológiai megszorítás tiltja. Így például nem használjuk a gyakorító képzőt az *-(s/l)kodik/-kedik/-ködik* vagy az *-odik/-edik/-ödik* képzők után sem.

(15) *apostolkodgat, *legénykedget, *gorombáskodgat, *basáskodgat, *lustálkodgat, *buzgálkodgat

(16) *gazdagodgat, *izmosodgat, *lelkessedget, *erősödget, *világosodgat, *kerekedget, *emberedget

A (16) melléknévből képzett igéi is állapotváltozást írnak le, tehát ha feltételezésünk igaz, hogy (14) igéinek helytelen volta szemantikai okokra vezethető vissza, akkor (16) esetében is, a morfofonológiai megszorításon túl, jelentéstani problémákra gyanakodhatunk.

A gyakoritás szemantikai ábrázolásához is szükségünk van egy külön operátorra, amit ITER-rel fogunk jelölni (Egg 1994: 160).

(17) $\hat{t}$ ITER(P)(t)

amely a következőképpen értelmezendő: egy adott P predikátum esetén (17) az összes olyan t idő halmaza, amelyre áll, hogy minden t olyan t' -k összege (szummációja), melyeknek tagjai a P fázisai. Két t' és t'' intervallum összege (szummációja) a legkisebb olyan megszakítás nélküli intervallum T , amely mind t' -t, mind pedig t'' -t tartalmazza. (17) definíciója tehát (18).

(18) $\forall P \forall t (\text{ITER}(P)(t) \leftrightarrow \exists t' [t = \cup t' \wedge \forall t'' (t'' \in t' \rightarrow P\text{-fázis}(t''))])$

A *nyit* ige ezek alapján (19)(a)-ként, a *nyitogat* pedig (19)(b)-ként reprezentálható.

(19) (a) $\hat{x} \hat{t}$ *nyit'*(x)(t)

(b) $\hat{x} \hat{t}$ ITER($\hat{t}$ *nyit'*(x)(t'))(t)

4. Gyakoritást az igekötő ikerítésével is kifejezhetünk: *meg-megáll, fel-felnéz, ki-kimegy, le-lejár, be-bedug* stb. Nem szabad azonban arra gondolnunk, hogy az igekötő ikerítése csak perfektív igék esetében lehetséges. Vannak nem perfektív jelentésű igekötős igéink is, amelyek éppúgy ikeríthetők: *fel-felovas, el-elábrándozik*. Természetesen itt is felmerül a kérdés, hogy vajon minden igekötő ikeríthető-e. A válasz nemleges: íme néhány fontosabb megszorítás (Kiefer 1995).

(20) *keresztül-keresztülbújik, *keresztül-keresztülvág,

*keresztül-keresztülfut, *keresztül-keresztülrág

(21) *utána-utánamegy, *utána-utánamond, *utána-utánaszámol,

*utána-utánanéz

A (20) és a (21) példák alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az ikerítés ezekben az esetekben fonológiai okokra vezethető vissza, hiszen nincs semmiféle szemantikai érvünk arra vonatkozólag, hogy miért lenne a gyakorító jelentés ezekben az esetekben kizárt. Ez annál is inkább így van, mivel a *-gat/-get* képzővel nincs ilyen gond: vö. *keresztüllépeget, utánajárogat*. A fonológiai megszorítás a következőképpen fogalmazható meg:

(22) A három szótagonál hosszabb szótagú igekötők nem ikeríthetők.

A fonológiai kívül van az ikerítésnek szemantikai feltétele is: például csak dinamikus igéknél fordulhat elő. Vö.

- (23) *össze-összefér, *meg-megfelel, *el-elfér, *el-eláll

A statikus igék a *-gat/-get* képzőt sem engedik meg, mint már fentebb láttuk. A megszorítás a következő:

- (24) Az igekötős statikus igék nem teszik lehetővé az igekötő ikerítését.

Említsük meg végül az állapotváltozást jelentő igéket is. Ezek, mint tudjuk, a gyakorító képzővel sem nagyon fordulnak elő. Szemantikai megszorításra utal tehát az a körülmény, hogy általában ezeknek az igéknek igekötős változatai az igekötőkötőzést sem engedik meg: *meg-megőszül, *el-elbutul, *meg-megszépül. A két eset azonban mégsem egészen párhuzamos: az igekötő ikerítése csak abban az esetben kizárt, ha az állapotváltozást irreverzibilisnek tekintjük. Vö. azonban *zöldülget – *ki-kizöldül*, *virágozgat – *ki-kivirágzik*.

A gyakorító képzővel szemben az ikerítésnél érthető okokból nincs morfológiai megszorítás. Ha van igekötő, akkor az – ha nem szólnak ellene fonológiai vagy szemantikai okok – ikeríthető is.

Az ikerítésnek van egy másik fontos tulajdonsága, amely megkülönbözteti a gyakorító képzőtől: az ikerített igei alakok sohasem lexikalizálódnak, jelentésük mindig kompozicionális.

A fentiekből már látható, hogy az ikerítéssel történő, valamint a gyakorító képzővel történő igeképzés fonológiai és morfológiai feltételei nem azonosak, és a kétféle képzés a lexikalizáció szempontjából is másképpen viselkedik. Nem tisztáztuk azonban még a kérdést, hogy a kétféle ‘gyakorítás’ különbözik-e egymástól szemantikailag is. Az alábbi példák azt mutatják, hogy a kétféle gyakorítás nem ugyanazt jelenti.

- (25) (a) *Minden nap el-elolvasta az újságot.
 (b) *Rendszeresen el-elolvasta az újságot.
 (c) Időnként el-elolvasta az újságot.
 (d) Néha-néha el-elolvasta az újságot.
- (26) (a) Minden nap elolvagatta az újságot.
 (b) Rendszeresen elolvagatta az újságot.
 (c) Időnként elolvagatta az újságot.
 (d) Néha-néha elolvagatta az újságot.

A példákból leolvasható, hogy az ikerített igei alak nem kompatibilis a ‘minden nap’, ‘rendszeresen’ határozókkal. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az ikerítéssel kifejezett gyakorítás nem rendszeres időközökben megismétlődő cselekvésre, folya-

matra vonatkozik, hanem inkább rendszertelenül, hébe-hóba, néha-néha előforduló eseményekre. A gyakorító képző használata ezzel szemben általában nem korlátozott, bár a vele képzett igék nem mindig kedvelik a nem rendszeres ismétlést. Vö.

- (27) (a) Rendszeresen eljárógatott hozzá.
 (b) ??Időnként eljárógatott hozzá.
 (c) ??Egyszer-egyszer eljárógatott hozzá.

Az ikerített igekötővel kifejezett gyakorítás sem parafrázalható a 'gyakran' határozó segítségével. A meg-megállt nem jelenti azt, hogy 'gyakran megállt', és a kinézett sem jelenti azt, hogy 'gyakran kinézett'. Valószínűleg a gyakoriság momentumának hiányával magyarázható, hogy a gyakorítás az ikerített igekötő esetében általában nem jelent kicsinyítést.

Ami mármost a szemantikai ábrázolást illeti, a fent bevezetett korlátlan iteratív operátort kell valamiképpen korlátoznunk ahhoz, hogy az időnként előforduló ismétlést ki tudjuk fejezni. A legegyszerűbb megoldás az, ha az iteratív operátort egy a számosságra (kardinalitásra) vonatkozó predikátummal toldjuk meg. Az ismétlések számának korlátozott volta ebben az esetben így ábrázolható: $card(t)=m$, ahol m egész szám. Az iteratív operátor definícióját (vö. (18)) tehát az alábbi módon kell megváltoztatnunk.

- (28) $\exists t'[t=\cup t' \wedge card(t')=m \wedge \forall t''(t'' \in t' \rightarrow P\text{-fázis}(t''))]$

Ezzel az ábrázolás azonban még nem felel meg teljesen a kívánalmaknak, hiszen például m nem lehet tetszőleges, ki kell tehát kötnünk, hogy értéke legalább három legyen. (A *Közben meg-megállt* mondat legalább három 'megállást' tételez fel.) Ezenkívül kifejezésre kell juttatnunk azt a körülményt, hogy az ikerítéssel kifejezett ismétlődés nem lehet 'rendszeres', azaz az ábrázolásnak meg kell magyaráznia a (25)(a)–(b) helytelen voltát. Ennek egyik módja az, hogy bevezetünk egy M mértékfüggvényt, amely az időintervallumokon van értelmezve. A (28)-hoz hozzáadandó feltételeket a (29) tartalmazza.

- (29) (a) $m > 3$
 (b) $M(t_i, t_j) = A$
 $M(t_j, t_k) = B$
 $A \neq B$ a legtöbb t_i, t_j, t_k intervallum esetében

A (18) és a (28)–(29) definíció két különböző iteratív operátort definiál, egy korlátozatlant és egy korlátozottat.

4. Összefoglalva tehát: az ismétlődés három fajtáját három különböző operátorral fejezhetjük ki. A háromféle ismétlődésnek, mint láttuk, három különböző morfológiai kifejezőeszköz felel meg. Ebből következnek a fonológiai és morfológiai megszorításokban megmutatkozó különbségek. (A szintaktikai különbségekről itt most nem szóltunk.) A három különböző operátor felvételét azonban a fent bemutatott szemantikai különbségek indokolják.

IRODALOM

- Carlson, Gregory 1977: *Reference to kinds in English*, doktori értekezés, Amherst, University of Massachusetts.
- Carlson, Gregory 1989: On the semantic composition of English generic sentences, in G. Chierchia–B. H. Partee–R. Turner szerk.: *Properties, types, and meaning* 2, 167–192.
- Chierchia, G.–B. H. Partee–R. Turner szerk. 1989: *Properties, types, and meaning* 1–2, Dordrecht, Kluwer.
- Egg, M. 1994: Aktionsart und Kompositionalität, *Studia Grammatica* 37, Berlin, Akademie Verlag.
- Fabó Kinga 1989: A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 31–48.
- Kiefer Ferenc 1995: Prefix reduplication in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica*,
- McCawley, J. M. 1993: *Everything that linguists have always wanted to know about logic (but were ashamed to ask)*, Chicago, The University of Chicago Press.

TYPES OF REPETITION AND THEIR SEMANTIC REPRESENTATIONS

FERENC KIEFER

The paper discusses three types of repetition and their respective semantic representations. The habitual can be expressed by stage-level predicates and never by individual-level predicates. It is claimed that, in general, statives are not stage-level predicates, hence they cannot have a habitual reading. The second type of repetition is the iterative, which denotes the more or less regular repetition of an event. It is expressed by the suffix *-gat/-get*, which can be attached to activity and accomplishment verbs, but not to verbs denoting states or achievements. Finally, the third type of repetition is the frequentative, which expresses the irregular repetition of an event. The formal expression of the frequentative is the reduplicated verbal prefix. The frequentative has to meet certain phonological and semantic constraints.

A VALÓ FŐNÉVI CSOPORTOKBAN VALÓ HASZNÁLATÁRÓL¹

LACZKÓ TIBOR (KLTE)

1. Bevezetés²

Ebben a tanulmányban vázlatosan bemutatom, hogyan lehet elméleti szempontból kielégítően jellemezni a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretében a *való* „jelzősítő” elemet. Először röviden áttekintem az eddigi „hagyományos” és generatív leírásokat, és rámutatok arra, hogy miért problematikusak. Ezután ismertetem az LFG azon tulajdonságait, amelyeket az elemzésben fel kívánok használni. Ezt követi az új megközelítési mód tárgyalása. A dolgozatot összefoglaló megjegyzések zárják.

1.1. A való használatának eddigi leírásai

A magyar főnévi csoport jól ismert jellemzője, hogy alaptagja (generatív szóhasználat: feje) általában a legjobboldalibb elem a szerkezetben, tehát mind a kötel-ező, mind a szabad bővítmények megelőzik a fejet.³

Az is közzismert tény, hogy a fej előtti bővítményeknek legtöbbször a jelzői funkciót betöltő szófaji kategóriákba kell tartozniuk; tehát tipikusan számnevek, melléknevek és melléknévi igenevek (esetleges saját bővítményüket is maguk elé rendelve) módosíthatják a fejet.

- (1) a. a büszke fiú
- b. a kalapjára büszke fiú

---

¹Ez a tanulmány Laczkó (1995) átdolgozott magyar nyelvű változata.

²Köszönetet mondok Farrell Ackermannnak, Joan Bresnannak, Komlósy Andrásnak, Chris Manningnek, Chris Piñónnak, Peter Sellsnek és Szabolcsi Annának e munka korábbi változataihoz fűzött tanulságos megjegyzéseikért, továbbá az 1994-ben Szegeden megrendezett *Second International Conference on the Structure of Hungarian* című konferencián elhangzott angol nyelvű előadás közönségének és a jelen kötet alapjául szolgáló, *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei* című konferencián elhangzott magyar nyelvű előadás közönségének a további hasznos észrevételeikért. A dolgozatban maradt hibákért természetesen egyedül engem terhel a felelősség. Kutatásaimat részben a Soros Alapítvány és a stanfordi Center for the Study of Language and Information támogatta, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

³Az is megjegyzendő azonban, hogy bár korábban is akadt rá példa, manapság egyre inkább terjed néhány határozói bővítménytípus (elsősorban vonzat) hátravetése – változatlan határozói formában – bizonyos meglehetősen jól körülhatárolható esetekben, pl. *Leleplezték a tábornokok összeesküvését a király ellen* (vö. Grétsy – Kovalovszky 1980: (1179–83) és Szabolcsi – Laczkó (1992)).

- (2) a. a nevető fiú
b. a kalapján nevető fiú

A fej előtti határozói bővítményeket tehát általában „jelzősíteni” kell: melléknévi vagy melléknévi igeneves szerkezetbe kell „ágyazni” őket.⁴

- (3) a. *az asztal alatt kalap
b. az asztal alatti kalap
c. az asztal alatt lévő kalap
- (4) a. *a ládában kalap
b. *a ládában kalap
c. a ládában lévő kalap

Alapvetően ugyanezek a szabályok vonatkoznak a deverbális főnévi predikátumokra is.^{5,6}

- (5) Tegnap ebéd után Edit váratlanul megérkezett Budapestre.
- (6) a. Edit váratlan megérkezése
b. Edit tegnapi megérkezése
c. Edit ebéd utáni megérkezése
d. Edit ebéd után való megérkezése
e. Edit Budapestre való megérkezése

1.4. A *való* használatának szabályai

Szabolcsi megfigyelései alapján Szabolcsi–Laczkó (1992) az igéből képzett főnevekre és a *való* elem használatára vonatkozóan – a generatív nyelvészeti kutatások újabb eredményeit figyelembe véve⁷ – a következő általánosításokat teszi. Az igék eredeti jelentését a legteljesebben megőrző képzett főneveknek két alapvető típusa külö-

⁴Az őnmagában is izgalmas elméleti kérdés, hogy miért van szükség a jelzősítésre. Ha elfogadjuk a kormányzás és kötés elméletnek azt a tételét, hogy a négy legfontosabb szófaji kategória [$\pm V$] (igei) és [$\pm N$] (főnévi) jegyekkel a következő módon jellemezhető: V (ige): [$+V, -N$]; N (főnév): [$-V, +N$]; A (melléknév): [$+V, +N$]; P (névutó) [$-V, -N$], akkor Chris Piñón javaslata alapján (személyes közlés) azt az általánosítást tehetjük, hogy valamilyen oknál fogva a magyar főnévi csoportban a fejet csak [$+V$] jegyű kifejezések (melléknévek és igenevek) előzhetik meg.

⁵Bizonyos esetekben az igéből képzett főnevek előtti határozói vonzatok jelzősítése elmaradhat, pl. *Edit Budapestre érkezése*. Ez markáns kivételt jelent a „jelzősítési szabály” alól. Ennek a jelenségnek a részletes tárgyalását nyújtják a következő tanulmányok: Laczkó (1985), Laczkó (1992), Szabolcsi–Laczkó (1992) és Szabolcsi (1994) (a főnévi csoportok korábbi leírásai adósak maradtak az összefüggések feltárásával). Laczkó (1992) is és Szabolcsi (1994) is emellett érvel – jóllehet eltérő elméleti keretben – hogy ilyen esetekben a főnévképző hatókörében nemcsak a puszta ige, hanem annak a határozói vonzata is benne van, ezért nem vonatkozik rá a fentebb megfogalmazott általánosítás.

⁶A *lévő* és a *való* közötti különbségről ld. alább.

⁷Vö. Grimshaw (1990).

níthető el. A *tény*, *cselekvés* jelentésű és az *eredmény* jelentésű típus. Grimshaw (1990) nyomán ebben a dolgozatban az előbbire a *tény*, *komplex esemény* elnevezést, az utóbbira az *esemény*, *eredmény* terminust fogom használni.

A) A *tény*, *komplex esemény* jelentésűek argumentumszerkezettel rendelkeznek, és argumentumaikat ugyanolyan mértékben kötelező kifejezni, mint a képzés bemenetétől szolgáló igékéit.⁸ Az ilyen főnevek túlnyomó többsége *-ás/-és* képzős. Vö.:

- (7)
- a. A professzor levizsgáztatta a hallgatót.
  - b. *a levizsgáztatás
  - c. *a professzor levizsgáztatása
  - d. a hallgatónak a (professzor által való) levizsgáztatása
  - e. *a hallgatónak a (professzor által való) levizsgáztatásai

Természetesen (7c) csak abban az értelemben elfogadhatatlan, hogy a professzor vizsgáztatott le valakit. Amint arra a zárójel utal (7d)-ben, a vizsgáztatót nem szükséges kifejezni a főnévi csoportban (ld. a 8. lábjegyzetet). (7e) pedig arra példa, hogy a *tény*, *komplex esemény* jelentésű főnevek általában nem többesíthetők.

B) Az *esemény*,⁹ *eredmény* jelentésű főneveknek nincs argumentumszerkeztük, pl. *vizsga*.¹⁰ Következésképpen argumentumaik sem lehetnek, csupán szabadon elhagyható módosítóik. Vessük össze (7b–e) és (8a–d) példáit!

- (8)
- a. a vizsga
  - b. a professzor vizsgája
  - c. a hallgató vizsgája ~ *a hallgatónak a professzor általi vizsgája
  - d. a hallgató vizsgái

(8a) azt szemlélteti, hogy az *esemény*, *eredmény* jelentésű főneveknek nincs kötelező bővítményük. (8b) – (7c)-vel ellentétben – a természetesebb „a professzort vizsgáztatta/vizsgáztatta valaki” értelmezés mellett megengedi „a professzor vizsgáztatott valakit” olvasatot. A birtokos funkciójú főnévi csoport a következő általánosítással jellemezhető. Ha *tény*, *komplex esemény* jelentésű főnévi fejjel együtt használjuk, akkor kötelezően e főnévi predikátum egy bizonyos argumentumát kell kifejeznie. Ha

⁸Ha a főnévi csoportban nem jelenik meg egy egyébként kötelezőnek tekintett argumentum, akkor feltételezésünk szerint fonetikailag ki nem fejezett névmási elemmel állunk szemben. Ilyen argumentum például az „énekítő” a következő mondatokban: *János elkezdte az éneklést* ~ *János elkezdte a dal éneklését*.

⁹Ebben a dolgozatban nincs lehetőség a pl. Grimshaw (1990) által alkalmazott *esemény* ~ *komplex esemény* kategóriák részletes tárgyalására. Elegendő, ha a *vizsga* és a *levizsgáztatás* szavakat állítjuk szembe egymással, hiszen az előbbi kiváló példája az *eseményeknek*, *eredményeknek*, míg az utóbbi a *komplex eseményeknek*.

¹⁰A helyzetet bonyolítja, hogy gyakran *-ás/-és* képzős főnév is kifejezhet *eseményt*, *eredményt*. Nem ritkán az is előfordul, hogy ugyanannak a főnévnek a *tény*, *komplex esemény*, illetve *esemény*, *eredmény* értelmezése a szövegkörnyezettől vagy az adott szituációtól függ. Erre alább látunk majd példát.

viszont esemény, eredmény jelentésű főnévi fejjel fordul elő, akkor gyakorlatilag bármilyen argumentumszerű¹¹ vagy szabad módosító elemet kifejezhet a birtokos főnévi csoport. Az argumentumszerű típust jól érzékelteti (7c) és (8b) összevetése, míg (9) a szabad módosítói viszonyra szolgáltat jó példákat.

- (9) a. *ez a nap levizsgáztatása volt
b. ez a nap vizsgája volt

Látható, hogy az esemény, eredmény jelentésű főnevekkel tetszőleges szemantikai kapcsolatban lévő főnévi csoportok is kaphatnak birtokos funkciót (9b), és ez egyáltalán nem jellemző a tény, komplex esemény jelentésű fejet tartalmazó főnévi csoportok birtokosaira (9a).

Az eddig elmondottakból világosan kitűnik (és a 10. lábjegyzet is utal rá), hogy az itt vázolt megközelítés szerint ugyanaz a főnévi forma sok esetben argumentumszerkezettel rendelkező tény, komplex esemény jelentésű predikátumként vagy esemény, eredmény jelentésű, argumentumszerkezet nélküli főnévként is értelmezhető. A kétféle funkció elkülönítését a főnévnek az adott szövegkörnyezetben való viselkedése alapján végezhetjük el. Jó támpontot ad az, hogy milyen jelentésű birtokos főnévi csoporttal fordulhat elő a kérdéses főnévi fej. A más nyelvekre és a magyarra vonatkozó megfigyelések szerint viszonylag jó eredménnyel szolgál annak megvizsgálása, hogy a főnév többesíthető-e vagy sem. Ha igen, akkor az esemény, eredmény típusú használat valószínűsíthető (vö. (10a) és (10b)), illetve egy egyébként kétértelmű főnévhez a többes jel egyértelműen az esemény, eredmény olvasatot rendeli (vö. (10c) és (10d)¹²):

- (10) a. *a hallgató e heti levizsgáztatásai (tény, komplex esemény)
b. a hallgató e heti vizsgái (esemény, eredmény)
c. János felszólalása mindenkit meglepett.
i. Az a tény, hogy János felszólalt ...
ii. János rövid beszéde ... (esemény, eredmény)
d. János felszólalásai mindenkit megleptek.
i. *Az a tény, hogy János többször felszólalt ...
(tény, komplex esemény)
ii. János rövid beszédei ... (esemény, eredmény)

¹¹ Azért kell argumentumszerű elemekről és nem argumentumokról beszélnünk, mert általánosításunk értelmében az esemény, eredmény jelentésű főneveknek nincs argumentumszerkezetük; következésképpen argumentumaik sem lehetnek. Azonban bizonyos módosító elemeik szemantikai szempontból természetesen rokoníthatók a megfelelő tény, komplex esemény jelentésű főnevek argumentumaival.

¹² (10c, d) példái Szabolcsi Annától származnak.

Szabolcsi–Laczkó (1992) további általánosítása, hogy a magyarban a *való* elem használata erőteljesen előhívja az egyébként kétértelmű főnév tény, komplex esemény értelmezését abban az esetben, ha egyéb „jelzősítő” eszköz is rendelkezésre állna. Vö.

- (11) a. János ebéd utáni felszólalása mindenkit meglepett.
       i. Az a tény, hogy János felszólalt ... (tény, komplex esemény)
       ii. János rövid beszéde ... (esemény, eredmény)
   b. János ebéd után való felszólalása mindenkit meglepett.
       i. Az a tény, hogy János felszólalt ... (tény, komplex esemény)
       ii. ?? János rövid beszéde ... (esemény, eredmény)
   c. János ebéd utáni felszólalásai mindenkit megleptek.
       i. *Az a tény, hogy János többször felszólalt ...
           (tény, komplex esemény)
       ii. János rövid beszédei ... (esemény, eredmény)
   d. János ebéd után való felszólalásai mindenkit megleptek.
       i. *Az a tény, hogy János többször felszólalt ...
           (tény, komplex esemény)
       ii. ??János rövid beszédei ... (esemény, eredmény)

Egyéb jelzősítő eszköz-ön a (nem *hová* kérdésre felelő) névutós kifejezések esetében az *-i* melléknévképző (vö. (11a, c)), személyragos főnevek és névutós kifejezések esetében két, a *való*-hoz hasonlóan szemantikailag szinte teljesen kiüresedett¹³ igenév, a *történő* és a *történt* értendő (vö. (12c, d)), továbbá olyan szintén meglehetősen általános jelentésű igék melléknévi igenévi alakjai, amelyek az adott főnévi csoport fejével speciális kifejezéseket alkotnak (vö. (13)).

- (12) a. Edit ebéd utáni levizsgáztatása
       b. Edit ebéd után való levizsgáztatása
       c. Edit ebéd után történő levizsgáztatása
       d. Edit ebéd után történt levizsgáztatása
   (13) a. ??az irodában való tárgyalások
       b. az irodában folytatott tárgyalások
       c. vö. tárgyalást folytat valakivel

A három legtipikusabb jelzősítő elem használatára vonatkozó általánosításokat a következőképpen fejezhetjük ki.

¹³A két participium közös jellemzője, hogy [+statikus] jegyű főnévi predikátummal nem egyeztethető össze. Vö. (12c, d)-t a következő példával: *Jánosnak a csoporthoz történő tartozása.

2. A *való* használatának formai kérdései

Az előző részben láttuk, hogy tipikusan milyen esetekben alkalmazható a *való* jelzősítésre. Az elemzés azonban nem állhat meg ezen a ponton. Azt is meg kell vizsgálnunk, hogy ez az elem milyen szerepet tölt be egy ilyen speciális jelzői szerkezetben. Az eddigi leírások ezen a téren vagy teljes mértékben elnagyoltak voltak (pl. a „hagyományos” megközelítések és Szabolcsi (1990)), vagy elméleti szempontból nem voltak meggyőzők (pl. (Laczkó (1990))). Ebben a részben ezt a kérdést tekintem át röviden.

2.1. A hagyományos felfogások

Ami a *való* használatának formai, kategoriális jellemzését illeti, igazából három elvi lehetőség közül választhatunk. A) A *lévő* mellett a *van* ige másik valódi ige-neve. B) Szemantikailag teljesen kiüresedett igenév, amely a mai magyar nyelvben csak morfológiai szempontból hozható kapcsolatba a *van*-nal. C) Képzőszerű elem, amely közvetlenül rokonítható az *-i* melléknévképzővel.¹⁴

Érdekes módon valamilyen formában mind a három értelmezési változat megjelenik a hagyományos leírásokban. Ezeknek a leírásoknak közös tulajdonsága azonban az, hogy a kérdéses elemet csak informálisan jellemzik (alapvetően csupán a felfogásuknak megfelelő elnevezés használatával) kísérletet sem téve arra, hogy az adott értelmezésnek a főnévi csoportot érintő általánosabb következményeit megvizsgálják. Lássunk néhány példát a hagyományos megközelítési típusokra!

- (18) A) Rácz 1976: igenév.
 B) Tompa 1965: elhomályosult igenév.
 B) + C) Grétsy–Kovalovszky 1980: képzőszerű formaszó
 (a *van* ige elhomályosult folyamatos melléknévi igeneve).

2.2. Kormányzás és kötés elmélet

Ebben az elméletben egyelőre nincs kidolgozott megoldási javaslat. Erre Szabolcsi (1990) mutat rá kifejtve, hogy akkor lenne egyszerű az elemző dolga, ha a *való*-t a *van* igazi igenevének lehetne tekinteni, de ez ellen szól az a tény, hogy nincsenek igei ~ igenévi viszonyt alátámasztó megfelelések a két szó között. Például:

- (19) a. Jánosnak a székbe való belebotlása
 b. *János belebotlása a székbe volt.

¹⁴Vö.: az ebéd utáni megérkezés ~ az ebéd után való megérkezés.

2.3. Lexikai-funkcionális grammatika

Laczkó (1990) az LFG elméleti keretében a két jelzősítő elem használata között vonható párhuzamot formailag kiteljesítve a *való*-t minden lényeges szempontból ugyanolyan jellegű, a szótári komponensben működő *melléknévképzőnek* tekinti, mint az *-i* képzőt. Az *-i* és *való* képzős névutóknak (13c, d), illetve a *való* képzős esetragoknak (14c) a következő (részleges) lexikai reprezentációkat tulajdonítja.

- (20) a. az ebéd utáni felszólalás – az ebéd után való felszólalás
 b. *után*, P
 c. *utáni*, A
 d. *után való*, A
- (21) a. a szobában való játék
 b. *-ban*, P_{sub}
 c. *-ban való*, A_{sub}

Annak ellenére, hogy ez a részletesen kidolgozott megoldás technikailag elfogadható, hiszen „működik” is az LFG-ben, általánosabb elméletfüggetlen morfológiai megfontolások miatt nem igazán meggyőző. A legfőbb gond az esetragok és a *való* kapcsolatának a leírásával van. Az elemzés azt feltételezi, hogy az esetrag névutói (P) kategóriájú kötött morféma, és ehhez a kötött morfémához kapcsolódik a lexikai komponensben egy szabad morféma (a *való*), és e két morféma lexikai összekapcsolódása létrehoz egy melléknévi kategóriájú kötött morfémát. Mindez morfológiai szempontból erősen megkérdőjelezhető, rendkívül kivételes folyamat, amely komoly mértékben meggyengítheti az elemzés egészének az elfogadhatóságát.

3. Nem igenév

Amint arról már korábban is szó volt, akkor tudnánk a legkönnyebben leírni formai, kategoriális szempontból a *való* használatát, ha feltehetnénk, hogy a *van* ige (egyik) valódi igeneve. Ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele lenne az, hogy megfeleléseket találjunk a *való* és a *van* használata között. Tekintettel arra, hogy a *való*-t csak olyan főnévi csoportokban lehet használni, amelyeknek a feje igéből képzett (komplex) esemény jelentésű főnév, azt kell megvizsgálunk, hogy a *van* hogyan viszonyul az ilyen főnevekhez. Nos, érdekes módon alapvetően komplementer eloszlást mutat a két szó deverbális főnevekkel való használata. A *van* elsősorban az esemény, eredmény jelentésű főneveket kedveli, és szinte soha nem fordul elő tény, komplex esemény jelentésű főnévvel, míg a *való* jellegzetesen az utóbbi főnévi típus részesíti előnyben. Mindezek alátámasztására vessük össze (19)-et és (22)-t!

- (22) a. A vizsga az irodában volt/van/lesz.
 b. *az irodában való vizsga

Bár ezek alól az általánosítások alól vannak kivételek (fentebb láttuk, hogy a *való* kivételesen esemény, eredmény jelentésű főnévi fejjel is állhat – ha semmilyen más jelzősítő lehetőség nincs), az a tény, hogy a *van* és a *való* eredendően eltérő deverbális főnevekkel egyeztethető össze, határozottan ellene szól annak, hogy igei ~ ige-névi viszonyt tételezzünk fel a két szó között.

Elvileg természetesen mondhatnánk azt is, hogy a *való* valódi (argumentumszerkezettel rendelkező) igenév, de az a kivételes jellemzője, hogy nem felel meg neki ragozott igealak. De még ebben az esetben is komoly problémába ütköznénk, mivel nem tudnánk tartalmas argumentumszerkezetet rendelni ehhez a kivételes igenévhez. Könnyű belátni ugyanis, hogy a *való*-nak nincs beleszólása abba, hogy milyen (határozóragos) főnévi csoporttal vagy névutós csoporttal kapcsolódik össze. Ezt minden esetben a főnévi fej határozza meg. Ebből egyenesen következik az, hogy egy, a *való*-val előforduló oblikvuszi kifejezés egyáltalán nem tekinthető a *való* argumentumának. Például (23a)-ban a *vízbe* a főnévi fejnek és nem a *való*-nak az argumentuma, (23b)-ben az *ebéd után való* kifejezés szemantikailag szintén a főnévi fejhez kapcsolódik: annak a szabad határozói bővítménye és nem a *való* argumentuma vagy módosítója.

- (23) a. a kalapnak a vízbe való bedobása
b. a virágok ebéd után való locsolása

Mindebből világosan kitűnik, hogy komoly érvek szólnak annak feltételezése ellen, hogy a *való* az általunk vizsgált használatban argumentumszerkezettel rendelkező melléknévi igenév.

4. Egy új elemzés felé

A *való* használatának leírására vonatkozó három legvalószínűbb elvi lehetőség közül kettőt (a valódi igenévit és a képzőit) elvetettük. A dolgozat hátralévő részében az LFG elméleti keretében bemutatom, hogyan lehet az „elhomályosult igenévi” megközelítést a generatív nyelvleírás elveinek a tiszteletben tartása mellett is alkalmazni.

4.1. Az LFG néhány általános jellemzője

Az LFG két szintaktikai szerkezetet rendel egy nyelv minden grammatikailag jól formált mondatához.

1. Összetevős szerkezetet (ö-szerkezetet), amely alapvetően az X-vonás elmélet elveit alkalmazza kiegészítve őket a csomópontokhoz kapcsolt, funkcionális egyenlőségek formáját öltő információkkal. Az ö-szerkezetet fonológiaiailag értelmezzük.

2. Funkcionális szerkezetet (f-szerkezetet), amely a mondatban található grammatikai viszonyokat ábrázolja. Ezt a szerkezetet szemantikailag értelmezzük.

Az ö-szerkezet az egyes nyelvek „felszíni” sajátosságait jeleníti meg, míg az f-szerkezet a nyelvekre általánosan jellemző funkcionális viszonyokat ragadja meg.

Ilyen általános sajátosság, hogy a predikátumok grammatikai funkciókat rendelnek argumentumaikhoz, például a magyarban is és az angolban is – egyebek között – alanyi és tárgyi funkciót. Ennek a megragadása az f-szerkezet feladata. Az viszont, hogy ezeket a funkciókat hogyan fejezi ki az adott nyelv, lényeges eltéréseket mutat: az angol szerkezeti pozíciók, míg a magyar esetragok segítségével jeleníti meg a szóban forgó funkciókat. Az erre vonatkozó általánosításokat az ő-szerkezet rögzíti.

Az LFG klasszikus változatában a predikátumokat a szótári komponensben ún. lexikai formák képviselik. A lexikai formában egyéb információk mellett feltüntetjük a predikátum argumentumszerkezetét, amelyben a predikátum grammatikai funkciókat rendel argumentumaihoz (pl. alanyi (SUBJ), tárgyi (OBJ), oblikvuszi (OBL) stb. funkciókat).¹⁵ Az LFG-ben tehát egy predikátum – a kormányzás és kötés elmélet legáltalánosabban elfogadott változatával ellentétben – már a lexikai formában meghatározza, hogy argumentumainak milyen grammatikai funkciójuk legyen.¹⁶ Azt, hogy egy predikátum argumentuma a mondatban a megfelelő helyen és formában forduljon elő, az LFG-ben az biztosítja, hogy a grammatikai funkciókat a lexikai formában is és az ő-szerkezetben is kiosztjuk.

Az imént vázolt folyamatok érzékeltetésére lássunk most egy egyszerű példát!

- (24) a. Mari dolgozik.
 b. dolgozik, V 'DOLGOZIK <SUBJ>'
 c.
- Ag

S

↑SUBJ=↓

NP

Mari

↑=↓

V

PRED= dolgozik, V <SUBJ>

Ag

↑IDŐ= jelen

↑SZEM= 3

↑SZÁM= sg

dolgozik

¹⁵Az LFG újabb változatai általában kiegészülnek egy új komponenssel, amelynek angol elnevezése *lexical mapping theory* (amit leginkább a lexikai leképezés elméletének fordíthatunk). Ezek a változatok már nem tekintik a grammatikai funkciókat tovább nem elemezhető primitív kategóriáknak, hanem még primitívebb jegyek együttesére bontják őket. A predikátumok egy-egy ilyen jegyet (és nem funkciót) rendelnek minden egyes argumentumukhoz. Azt, hogy az adott argumentum milyen grammatikai funkciót fog kapni a mondatban, a lexikai leképezés elmélete határozza meg. Tekintettel arra, hogy e tanulmány gondolatmenete szempontjából nincs jelentősége az új komponens bevezetésének, az egyszerűség kedvéért a grammatikai funkciók kiosztása szempontjából az LFG klasszikus változatát mutatom be röviden.

¹⁶A kormányzás és kötés elméletben a grammatikai funkciók (szerkezeti pozíciók alapján) származtatott kategóriák.

(25)

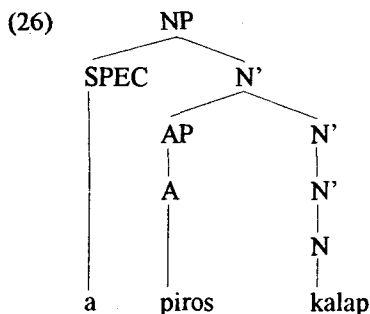
SUBJ	<div> <div>PRED Mari</div> <div>ESET nom</div> </div>
PRED	dolgozik, V <SUBJ> Ag
IDŐ	jelen
SZEM	3
SZÁM	sg

A (24a)-ban található mondatot a következőképpen elemezhetjük. Predikátumának a leegyszerűsített lexikai formáját (24b) adja meg. Azt fejezi ki, hogy a *dolgozik* ige egy egyargumentumú predikátum, amely az ágensi thematikus szerepet és az alanyi (SUBJ) grammatikai funkciót rendeli ehhez az argumentumhoz. (24c) mutatja a (leegyszerűsített) *ö*-szerkezetet, amelyből a megfelelő derivációs eljárással a (25)-ben látható *f*-szerkezet hozható létre. (24c)-ben a csomópontokhoz kapcsolódó funkcionális egyenlőségek két alapvető fajtájára is találunk példát. A $\uparrow\text{SUBJ}=\downarrow$ azt jelenti, hogy az a kifejezés amelyhez ezt az egyenlőséget kapcsoltuk, alánya annak a nagyobb szerkezeti egységnek (esetünkben a mondatnak), amelyet a $\uparrow\text{SUBJ}=\downarrow$ csomópontot közvetlenül domináló S csomópont fejez ki. Ezt az egyenlőségtípust általánosítva a következőképpen jellemezhetjük: $\uparrow G=\downarrow$ (ahol G a grammatikai funkció rövidítése). Tehát az a csomópont, amelyhez az adott egyenlőség kapcsolódik, az *öt* domináló csomópont által képviselt kifejezésben a G grammatikai funkciót tölti be. $\uparrow=\downarrow$ pedig a „fej” funkciót jelöli. A következőképpen értelmezendő: az illető csomópont jegyei megegyeznek az *öt* domináló csomópont jegyeivel. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a mondat feje az ige, és a teljes mondat örökli a fej összes releváns jegyét (egyebek között azt, hogy van egy SUBJ (alanyi) funkciójú ágensi argumentuma). Az *ö*-szerkezetben található funkcionális egyenlőségek alapján hozzuk létre az *f*-szerkezetet. (24c) *f*-szerkezetét (25) mutatja. Amint arról korábban már volt szó, ez a szerkezet az alapvető grammatikai viszonyokat tükrözi, és egyáltalán nem fejezi ki azt, hogy a szóban forgó kifejezések „a felszínen” milyen sorrendben fordulnak elő (a sorrendiséget az *ö*-szerkezet érzékelteti).

4.2. Szerkezeti és funkcionális fejek

Az LFG két fejtípust különböztet meg: a funkcionális és a szerkezeti fejet. Az előbbi a szemantikailag „tartalmas” fej, amelytől alapvetően a teljes szerkezet jelentése függ. Az utóbbi különböző grammatikai jegyeket fejezhet ki (amint azt alább a magyar „összetett állítmány” példájának segítségével látni fogjuk), szófaji kategóriája pedig nagyon gyakran meghatározza a teljes szerkezet kategóriáját.

Az esetek túlnyomó többségében a két fej egybeesik. Például az alábbi főnévi csoport feje egyszerre szerkezeti és funkcionális fej.

Akadnak azonban olyan szerkezetek, amelyeket úgy célszerű elemezni, hogy különböző elemek töltsék be bennük a két fej funkcióját. Ilyen szerkezeteket is tárgyalnak egyebek között a következő munkák: Bresnan (1982), Mohanan (1983), Ackerman (1986) és Simpson (1991). Bresnan (1982) nyomán Simpson (1991) rámutat, hogy az angol prepozíciós kifejezések alapvetően két nagy csoportba sorolhatók. Az egyik típusban a prepozíció a konstrukció szerkezeti és funkcionális feje. Szerkezeti fej, mert ő határozza meg a teljes kifejezés kategóriáját, és funkcionális fej, mert argumentumszerkezettel rendelkező predikátumként viselkedik, és azt a főnévi csoportot, amellyel együtt előfordul, argumentumként veszi magához. A másik típusban a prepozíció csupán szerkezeti fejként értelmezendő, mivel kategóriameghatározó (és esetjelölő) szerepet tölt be, de a teljes prepozíciós kifejezés funkcionális (szemantikai) feje a főnévi csoport (és azon belül annak a feje). Simpson (1991) hasonló módon elemzi az esetragos főneveket a warlpiri nyelvben. Elemzésében egy ragnak lehet pusztán kategóriameghatározó (és esetjelölő) funkciója (ilyenkor csak a szerkezeti fej funkcióját tölti be), vagy ezen túlmenően predikátumként is viselkedhet (azt a főnevet véve magához argumentumként, amelyhez hozzákapcsolódik). Ez utóbbi esetben a szerkezeti és a funkcionális fej szerepét is betölti.

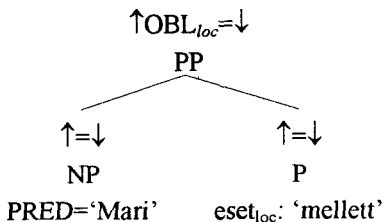
Ebben a tanulmányban a jelenség részletes tárgyalása és különösebb bizonyítási eljárás nélkül feltételezem, hogy a magyar névutós kifejezések az angol előjárós kifejezésekhez hasonlóan, a magyar esetragos főnevek pedig a warlpiri esetragos főnevekhez hasonlóan elemezhetők. Az egyszerűség kedvéért két magyar névutós kifejezés példáján mutatom be egy ilyen jellegű megközelítés lényegét.¹⁷ Vessünk egy pillantást az alábbi mondatra!

¹⁷ Az esetragos főnevek elemzése olyan további kérdéseket is felvet, amelyek részletezésére ebben a dolgozatban nincs lehetőség.

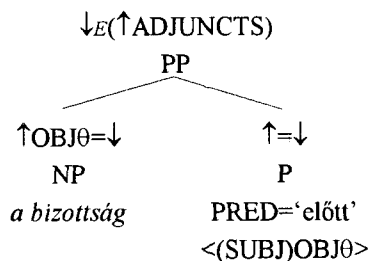
(27) a. János kiállt Mari mellett a bizottság előtt.

b. *kiáll*, V <SUBJ,OBL_{loc}>

c. *Mari mellett*:

d. *a bizottság előtt*:

A mondat kétargumentumú predikátuma a *kiáll* ige, amely egy alanyi (SUBJ) és egy oblikvuszi (OBL) funkciót rendel argumentumaihoz. A *Mari mellett* kifejezésben a névutó természetes módon elemezhető esetjelölő szerkezeti fejként, amelynek a jelenlétét a *kiáll* igei predikátum írja elő, meghatározva azt, hogy második argumentumának a *mellett* névutós kifejezés formáját kell öltenie. Egy ilyen megközelítési mód mellett szól a következő párhuzam. A *kiáll*-éhoz hasonló jelentésű *megvéd* ige szintén kétargumentumú predikátum, de ő azt követeli meg, hogy második argumentuma tárgyesetet kapjon (vö. *János megvédte Marit a bizottság előtt*). Az *a bizottság előtt* kifejezés viszont nem argumentum, hanem csupán szabad határozói (adjunktumi bővítmény). Ebből következően az a lehetőség itt fel sem merülhet, hogy a névutónak a főlérendelt predikátum által előírt eset kifejezőjének kell lennie, hiszen szorosan vett szemantikai értelemben nincs is neki főlérendelt predikátuma. Ennek következtében az adjunktumi funkciójú esetragos főnévi vagy névutós kifejezésekben a rag vagy a névutó predikátumként (azaz szerkezeti és funkcionális fejként) értelmezendő. (27c)-ben a főnévi csoport csomópontja fölött is és a névutó fölött is a $\uparrow=\downarrow$ jelet találjuk. Ez úgy értelmezendő, hogy mindkét elem fejként viselkedik. Onnan tudjuk, hogy a *Mari* főnévi csoport tölti be a funkcionális fej szerepét, hogy a kettő közül ez az elem rendelkezik szemantikai (PRED) jeggyel, míg a másik a kifejezés kategóriáját és esetét határozza meg (különösebb szemantikai töltés nélkül). Ezzel szemben (27d)-ben a névutó a predikátum (azaz a szerkezeti és funkcionális fej), és *a bizottság* ennek a predikátumnak argumentuma.

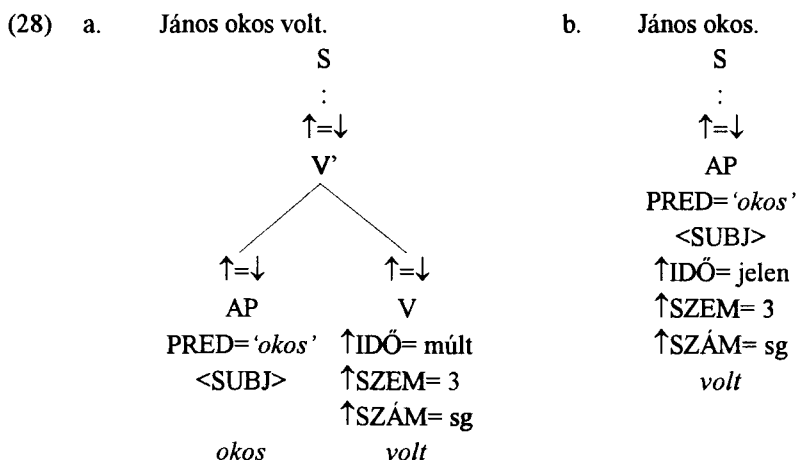
Az e dolgozatban körvonalazandó megközelítési mód a szerkezeti és a funkcionális fejnek az imént taglalt megkülönböztetését fogja kiaknázni. Mielőtt azonban a

való-val foglalkoznék, röviden vázoló, hogy Ackerman (1986) alapján hogyan lehet a *van* létigével összetett állítmányt alkotó főnévi és melléknévi predikátumokat kezelni.

4.3. A *van* mint szerkezeti fej

Ackerman (1986) részletes és rendszeres leírását adja a *tud* típusú magyar segédigéknek a szerkezeti és funkcionális fejek megkülönböztetését alkalmazva. Azt is megemlíti futólag, hogy azon szerkezetek egyikét, amelyekben a *van* ige előfordul, hasonlóképpen lehetne elemezni. Az alábbiakban röviden bemutatom, hogy mire utalhatott.

Vessük össze (28a)-t és (28b)-t! (28a) a funkcionális fej ~ szerkezeti fej szembenállás tipikus esetének tűnik. Természetes módon feltételezhetjük, hogy a melléknévi kifejezés (AP) a mondat funkcionális feje, míg a létige (V) a szerkezeti fej, amely az igeidő, szám és személy jegyeket hordozza. (28a)-nak ezt az elemzését nagy mértékben alátámasztja (28b), amely arra példa, hogy bizonyos esetekben (amikor az igei jegyeknek jelen időt, egyes szám harmadik személyt kellene jelölniük) a melléknévi kifejezés mind a funkcionális, mind a szerkezeti fej¹⁸ szerepét betöltheti.¹⁹

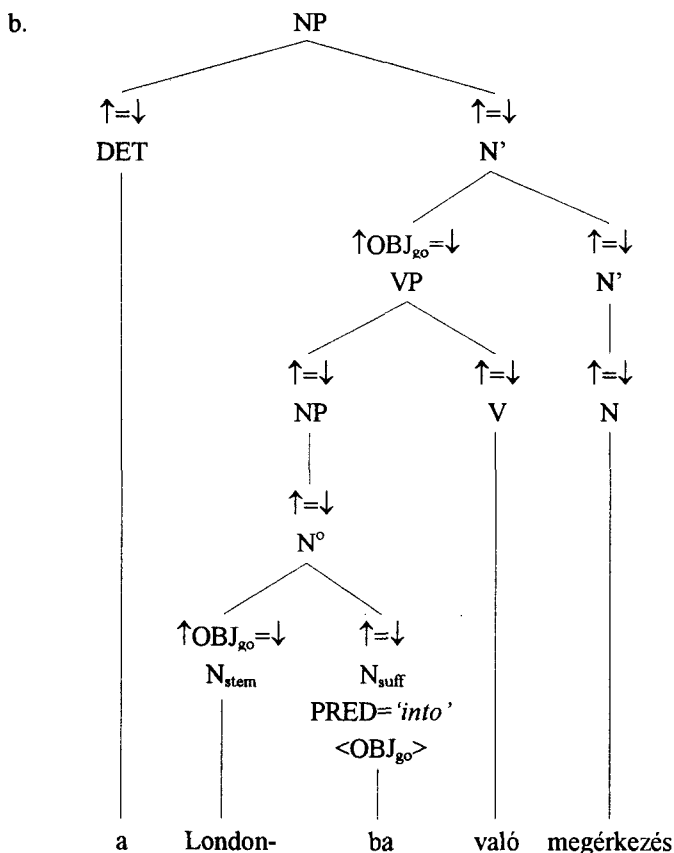
¹⁸A (28)-ban található reprezentációkból egyértelműen kitűnik, hogy ebben a megközelítésben egy elem, esetünkben a V (28a) és az AP (28b), akkor is betöltheti a szerkezeti fej szerepét, ha az illető szerkezet kategóriája (S) eltér a fej kategóriájától. E kérdés részletes taglalására ebben a dolgozatban nincs lehetőség.

¹⁹Természetesen mondhatja azt valaki, hogy ezek a nyelvészeti intuíciók és empirikus általánosítások már régen benne vannak a nyelvészeti köztudatban az igei, igei-névszói és a névszói állítmányfajták közötti megkülönböztetés formájában. Ez valóban így van, ám ezeknek az általánosításoknak a nyelvtan egészét érintő elméleti és formai következményeit (olyan szempontból, amelyet a generatív grammatika általános elvei diktálnának) az ilyen megközelítések nemigen vizsgálják. Például nem vezetnek be következetesen a funkcionális és szerkezeti fej közötti megkülönböztetést (vagy valami ehhez hasonló eljárást), az esetragos főnevek és a névutós kifejezések kétféle értelmezési lehetősége pedig náluk fel sem merül.

4.4. A való mint szerkezeti fej

Az imént ismertetett funkcionális ~ szerkezeti fej közötti megkülönböztetés alapján a *való*-s szerkezeteknek a következő elemzésére teszek javaslatot. Az ilyen kifejezésekben a *való* tölti be a szerkezeti fej szerepét, míg az esetragos főnévi csoport vagy névutós kifejezés a funkcionális fej szerepét.²⁰ Nézzünk egy egyszerű példát!

(29) a. a Londonba való megérkezés

A teljes főnévi csoport feje a *megérkezés* főnév. Ennek a kétargumentumú deverbális predikátumnak az oblikvuszi (OBL_{go}) argumentumát a *való*-s szerkezet fejezi ki, amelyen belül a *való* a szerkezeti fej, míg *Londonba* a funkcionális fej. Ez utóbbi kifejezésben a rag tölti be a predikátum szerepét, a *London* főnév pedig az argumentumét.

Ahhoz, hogy elő tudjuk állítani a *való*-s szerkezeteket a főnévi csoporton belül, mindössze az igenevek generálására vonatkozó frázis-struktúra szabályokhoz rendelt

²⁰A korábban elmondottak értelmében ezeknek a főnévi vagy névutós csoportoknak természetesen megvan a belső szerkezetük a maguk szerkezeti és funkcionális fejével.

funkcionális egyenlőségekhez kell egy alternatív változatot hozzátenni. Normális esetben a következő funkcionálisan annotált szabály működik:

$$(30) \quad \begin{array}{ccc} \text{VP} & \rightarrow & \text{NP/PP*} \quad \text{V} \\ & & \uparrow \text{G} = \downarrow \quad \uparrow = \downarrow \end{array}$$

Ez a szabály hozza létre az alábbi főnévi csoport igeveves szerkezetét.

$$(31) \quad \text{a Mária könyvét olvasó fiú}$$

Az igenév az igeveves szerkezet szerkezeti és funkcionális feje, a *Mária könyvét* főnévi csoport pedig ennek a predikátumnak a tárgyi funkciójú argumentuma.²¹

A (30)-ban látható $\uparrow \text{G} = \downarrow$ annotáció mellett alternatív lehetőségként a $\uparrow = \downarrow$ annotációt is meg kell adnunk, vö.:

$$(32) \quad \begin{array}{ccc} \text{VP} & \rightarrow & \text{NP/PP*} \quad \text{V} \\ & & \uparrow = \downarrow \quad \uparrow = \downarrow \end{array}$$

Ilyen módon könnyedén előállíthatjuk a *való*-s szerkezeteket. Ha a $\uparrow = \downarrow$ egyenlőséget rendeljük az NP/PP konstituenshez, akkor sem kell külön kikötnünk, hogy a két $\uparrow = \downarrow$ annotációjú kifejezés közül melyik a funkcionális fej, mert az LFG általános elvei ezt egyértelművé teszik. Elméletileg három lehetőség van.

1. Az igenév (V) rendelkezik a szemantikai (PRED) jeggyel. Kategóriájánál fogva a szerkezeti fej szerepét tölti be, a PRED jegy révén pedig a funkcionális fej szerepét is. Ebben az esetben az NP/PP konstituens alatti $\uparrow = \downarrow$ egyenlőség értelmezhetetlen lenne, hiszen ezt a kifejezést sem szerkezeti, sem funkcionális értelemben nem tekinthetjük az igeveves szerkezet fejének. Ilyenkor csakis az igenév argumentuma vagy adjunktuma lehet, és mint olyan, a következő két annotáció valamelyikét kell megkapnia: $\uparrow \text{G} = \downarrow$ vagy $\downarrow \text{E}(\uparrow \text{ADJUNCTS})$ – és semmiképpen nem a $\uparrow = \downarrow$ egyenlőséget.

2. Az igenév (V) is és az NP/PP kifejezés is rendelkezik a teljes igenévi kifejezés szempontjából releváns PRED jeggyel, ami a fentebb elmondottak alapján azt jelentené, hogy két funkcionális feje van az igeveves szerkezetnek. Egy ilyen értelmezést a klasszikus LFG elvei nem tesznek lehetővé, mivel nem engedik meg, hogy egy kifejezés PRED jegyének az értéke két különböző érték egyesítése révén álljon

²¹ A szabály előírja, hogy az igenévi predikátum argumentumainak is és adjunktumainak is meg kell előzniük az igevevet. A csillag az annotációban azt jelzi, hogy tetszőleges számú bővítmény előzheti meg az igenévi fejet – beleértve azt az esetet is, amikor nincs bővítmény. Az adjunktumi bővítmények annotációja egyébként eltér az argumentumokra vonatkoztatott, (32)-ben megadott jelöléstől, de ez most számunkra lényegtelen részletkérdés.

össze.²² Ezzel magyarázhatjuk meg egyebek között azt, hogy miért elfogadhatatlan az alábbi példa.

(33) *a Londonba érkező megérkezés

Ha azt tételezzük fel, hogy a *Londonba* főnév is és az *érkező* igenév is az igenévi kifejezés funkcionális feje, tehát mindkettőhöz egy-egy $\uparrow=\downarrow$ egyenlőséget és egy-egy PRED jegyet rendelünk, akkor az a helyzet áll elő, hogy az igenévi kifejezés PRED jegyének nem tudunk egyedi értéket tulajdonítani, mert a főnév „-ba” értékét és az igenév „érkező” értékét egyesítenünk kellene, és ez az LFG-ben nem lehetséges.

3. Bár mindkét elem, az igenév (V) is és az NP/PP kifejezés is a $\uparrow=\downarrow$ egyenlőséget kapja, csak az utóbbi rendelkezik PRED jeggyel is. Könnyű belátni, hogy ez az egyedül elfogadható megoldás a három elméleti lehetőség közül, és éppen ez az, amelyet a *való*-s szerkezetek leírásához segítségül kívántunk hívn.

Úgy vélem, hogy ennek a megközelítésnek az az egyik legelőnyösebb tulajdonsága, hogy természetes és elméletileg kielégítő módon tudja biztosítani, hogy egy igéből képzett főnév és annak a *való*-s szerkezetbe ágyazott argumentuma „megtalálják egymást”, vagyis hogy az utóbbit úgy tudjuk értelmezni, mint az előbbi argumentumát annak ellenére, hogy a *való* közéjük ékelődik.

5. Záró gondolatok

Ebben a tanulmányban először röviden kimutattam, hogy a magyar főnévi csoportokban található *való*-s kifejezések három alapvető informális elemzési lehetősége közül az a legmeggyőzőbb, amely argumentumszerkezet nélküli (vagyis elhomályosult) igenévnek tekinti a *való* elemet, majd vázoltam, hogy ezt az általánosítást hogyan lehet elméletileg kielégítő módon megragadni az LFG keretében. A megoldás lényege, hogy a *való* a *való*-s kifejezés szerkezeti feje, míg a vele összekapcsolt ragos főnév vagy névutós kifejezés a funkcionális fej szerepét tölti be.

Ha elfogadjuk az itt javasolt megoldást, akkor a következő elvi kérdés vetődik fel. Kimerül-e a tipikus jelzősítő elemek szerepe abban, hogy formailag jelzővé alakítanak bizonyos oblikvuszi alakú kifejezéseket? Ha ugyanis szerkezeti fejként csak ez a szerepük, akkor az f-szerkezetben meg sem jelenhet az az információ, amelyet ők rögzítenek, hiszen ebben a szerkezetben a szófaji kategória-megjelölésnek nincs helye. Úgy vélem, hogy annak ellenére, hogy nem fejeznek ki tipikus igei jellemzőket (idő, szám, személy stb.) a kategória-váltó funkción túlmenően a legproduktívabb jelzősítő

²²A releváns általánosítás a következő: egy szerkezet bizonyos jegyének az értékét a szerkezet különböző elemeinek értékét egyesítve is meghatározhatjuk (például egy mondat igeidejére, az alany számára és személyére vonatkozó információkat esetleg több különböző helyen is kódolhatjuk, és ezeket az információkat egyesíthetjük – hacsak nem mondanak ellent egymásnak), de ez nem vonatkozik a szemantikai (PRED) jegy értékére. Ezt nem lehet egyesítéssel meghatározni, ennek mindig egyedi, egy helyen kódolt értéknek kell lennie.

elemek további fontos (szemantikai) jegyeket is hordoznak, és így ezeknek a jegyeknek az f-szerkezetben való jelenlétét ők biztosítják. E jegyeknek azért kell az f-szerkezetben megjelenniük, mert ez a szerkezet szolgáltatja a bemenetet a szemantikai értelmező komponens számára.

A következő szemantikai jegyekről van szó. A jelzősítő elemek feladata annak megjelölése is, hogy a velük összekapcsolt oblikvuszi kifejezés milyen (aspektuális) jegyű főnevekkel egyeztethető össze. Az alapvető szembenállás az esemény és a nem esemény jelentésű főnevek között van. Az előbbi kategóriában további osztályozási szempont, hogy a deverbális főnév által ábrázolt szituáció dinamikus-e vagy sem, és ha igen, akkor előidejűséget érzékeltet-e a mondat ragozott igéje által kifejezett szituáció idejéhez (vagy a beszédidőhöz) viszonyítva vagy sem. Ezek alapján a szempontok alapján a tipikus jelzősítő elemeket a következőképpen jellemezhetjük.

(34)	-i	[± esemény]	[± dinamikus]	[± előidejű]
	való	[+ esemény]	[± dinamikus]	[± előidejű]
	történő	[+ esemény]	[+ dinamikus]	[± előidejű]
	történt	[+ esemény]	[+ dinamikus]	[+ előidejű]

Tekintettel arra, hogy a (34)-ben található jegyegyüttesek értelmezése e dolgozat gondolatmenete és megállapításai alapján nyilvánvaló, (35)-ben csak a *történő* és a *történt* szembenállására adok példát.

- (35) a. Jánosnak a tegnapi ebéd után történő felszólalásáról még ma is sokat beszélgetnek.
 b. Jánosnak a tegnapi ebéd után történő felszólalását mindenki feszülten hallgatta.
 c. Jánosnak a tegnapi ebéd után történt felszólalásáról még ma is sokat beszélgetnek.
 d. *Jánosnak a holnapi ebéd után történt felszólalásáról sokat fognak beszélgetni.

IRODALOM

- Ackerman, Farrell 1986: *Miscreant Morphemes: Phrasal Predicates in Ugric*, doktori értekezés, kézirat, Berkeley, University of California.
 Bresnan, Joan szerk. 1982: *The Mental Representation of Grammatical Relations*, Cambridge, MIT Press.
 É. Kiss Katalin 1987: Is the VP universal?, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian 2*, Szeged, JATE, 13–85.

- Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő Kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Grimshaw, J. 1990: *Argument Structure*, Cambridge, MIT Press.
- Kertész M. 1914: Finnugor jelzős szerkezetek, *Nyelvtudományi Közlemények* 43, 1–101.
- Laczkó Tibor 1990: On ‘adjectivalized’ arguments and adjuncts of derived nominals: a lexical-functional approach, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian* 3, Szeged, JATE, 123–145.
- Laczkó Tibor 1992: Complex predicates and derived nominals in Hungarian – A case of lexical incorporation, *MIT Working Papers in Linguistics* 16, 57–72.
- Laczkó Tibor 1995: On the status of *való* in adjectivalized constituents in Hungarian NPs, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian* 5, Szeged, JATE, 125–152.
- Mohanan, K. P. 1983: Move NP or lexical rules? Evidence from Malayalam causativisation, in Levin, L.–M. Rappaport–A. Zaenen, szerk. 1983: *Papers in LFG*, Bloomington, Indiana University Linguistic Club, 47–111.
- Rácz Endre szerk. 1976: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Simonyi Zsigmond 1913: *A jelzők mondattana*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Simpson, J. 1991: *Warlpiri morpho-syntax: A Lexicalist Approach*, Dordrecht, Kluwer.
- Szabolcsi Anna 1987: Functional categories in the noun phrase, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian*, 2, Szeged, JATE, 167–189.
- Szabolcsi Anna 1990: Suppressed or PRO subjects? The argument structure of event nominals in Hungarian, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian* 3, Szeged, JATE, 147–181.
- Szabolcsi Anna 1994: The noun phrase, in Kiefer Ferenc–É. Kiss Katalin szerk.: *The structure of Hungarian. Syntax and Semantics Series*, New York, Academic Press.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 179–298.
- Tompa József szerk. 1961–1962: *A mai magyar nyelv rendszere I–II*, Budapest, Akadémiai.

THE USE OF *VALÓ* IN HUNGARIAN NOUN PHRASES

TIBOR LACZKÓ (KLTE)

The paper offers an outline of a new approach, within the framework of Lexical-Functional Grammar (LFG), to *való* constituents in Hungarian noun phrases. After a short overview of the major types of previous accounts, which it claims to be rather vague or too informal or hardly tenable, and after a brief introduction to the aspects of LFG directly relevant to the analysis to be proposed, it argues that in the expression type in question *való* is the structural head, while the oblique phrase is the functional head of the constituent. This approach is fully compatible with the architecture of LFG. One of its most favourable aspects is that it ensures in a principled way that the predicate expressed by the deverbal noun head and its argument “embedded” in the *való* expression will “find each other”.

AZ ANALITIKUS–SZINTETIKUS TOLDALÉKOLÁS A MAGYARBAN ÉS A KORMÁNYZÁSI FONOLÓGIA*

REBRUS PÉTER

MTA Nyelvtudományi Intézet
ELTE BTK Elméleti Nyelvészet Szak
rebrus@nytud.hu

0. Bevezetés

Ennek a dolgozatnak a témája egy morfofonológiai elmélet rövid áttekintése, és annak vizsgálata, hogy egyes, a magyarban található jelenségek milyen problémákat vetnek fel az elméleti keretre nézve, és milyen megoldási lehetőségek merülhetnek fel. Az első részben bemutatjuk azt az elméletet, melynek szellemében a magyar morfofonológiai jelenségeket elemezni fogjuk. Ez az elmélet a **kormányzási fonológia** (*government phonology*), mely tulajdonképpen három részelmélet egybekapcsolása: (i) az *autoszegmentális* fonológiák sorába tartozó **generatív fonológiai** elmélet, mely valamely mögöttes (szótári) alakokból vezeti le a megszorításoknak engedelmeskedő felszíni alakokat, (ii) a **fonetika – fonológia átmenetének** elmélete, mely a fonológiai ábrázolások fonetikai *interpretációjával* foglalkozik, azaz azzal a kapcsolattal, mely a szimbolikus *reprezentációkat* és a megvalósuló hangokat összeköti, és (iii) **morfofonológiai** elmélet, mely a fonológia és a morfológia átmenetének és az egységek (pl. *morfémák*) *szótári* reprezentációjának problémáival foglalkozik. Ebben a dolgozatban az előbbieket közül részletesen csak az utolsó, (iii) megközelítéssel foglalkozunk, a többiről csak ott teszünk említést, ahol a tárgyalás ezt feltétlenül indokolja. A további részletekért az olvasó forduljon Kaye–Lowenstamm–Vergnaud (1985) és (1990)-hez.

A második részben a magyar nyelv bizonyos hangkapcsolatainak előfordulásait vesszük számba, aszerint, hogy milyen **fonotaktikai megszorítások** tapasztalhatóak a morféman belül és morfémahatáron. Ebben a részben vizsgáljuk meg, hogy milyen kapcsolat van a szóvégen előforduló kapcsolatok és a monomorfemikus kapcsolatok között.

A harmadik részben vázoljuk azt a kormányzási fonológia keretében kidolgozott **reprezentációs** elképzelést, mely az említett morfofonológiai jelenségekről megfelelően számot tud adni. Itt foglalkozunk részletesebben az analitikus toldalékolási jelenségekkel, és ezeknek a fonotaktikai szabályokkal való kapcsolatával.

A negyedik rész a szabálytalan alakok és a nem analitikus morfológia kapcsolatáról és a szótár szerkezetéről szól, néhány magyar példán keresztül mutatva be ezeket. Nem célunk sem valamely jelenség vagy részjelenség kimerítő leírása, sem pedig a teljes keretelmélet részletekbe menő bemutatása; elsősorban az a kérdés áll érdeklődésünk előterében, hogy az elméleti keret milyen válaszokat adhat a leírt morfológiai és fonológiai jelenségekre.

1. Morfológiai információk a fonológiában

Ahhoz, hogy a szavak *felszíni* (nagyjából a. m. hangzó) alakját a szótárban tárolt alakból megkaphassuk, szükség van fonológiai szabályokra, megszorításokra, melyek instrukciókat adnak arra nézve, hogy milyen változásoknak kell bekövetkeznie a két alak között. A tisztán fonológiai változások, melyek egy adott fonológiai tartományon (ilyen pl. a *fonológiai szó* vagy a *frázis*) belül korlátozás nélkül lefolynak, nem hivatkoznak belső határookra vagy egyéb, az alakok fonológiai ábrázolásában nem szereplő információra (pl. a tő kategóriája, a morfémák jelentése). Azonban a fonológiai változásoknak csak egy bizonyos része ilyen. A magyarban például biztosan csak a *degemináció* és a *zöngésségi hasonulás* eseteit sorolhatjuk ide. A többi változást morfológiai tények is szabályozzák. Ezek kielégítő leírására két módszer használatos: a morfológiai információk „fonologizálása”, azaz ezek beépítése a fonológiai reprezentációba, illetve a morfológia–fonológia *interfész* (csatlakozó felület) kidolgozása. Az első elképzelés hajlik arra, hogy egységes morfofonológiát tételjezen fel (ezt tették a késői strukturalista és generatív elemzések), a második esetén mindkét modul **autonóm**, és közöttük az információáramlás csak előre meghatározott módon történhet. Ez utóbbi esetben előfordulhat, hogy a fonológiailag leírandó jelenségek körét szűkíteni kell. A fonológiai elméletek egy adott jelenség leírásánál választanak a fenti lehetőségek közül, és általában különböző jelenségeknél máshogyan.

A morfofonológia alapproblémáit – szem előtt tartva az előbb mondottakat – az alábbiakban összegezzük (Kaye 1995 nyomán):

- milyen mértékű morfológiai információ szükséges a fonológiai folyamatok leírásához?
- mennyire látható a morfológiai szerkezet a fonológia számára?
- ha erre szükség van, akkor hogyan ábrázolható a morfológiai szerkezet a fonológiában?

A következő részben a fenti kérdésekre próbálunk egyfajta választ adni.

1.1. Analitikus és nem analitikus morfológia

A már előbb említett írásban Kaye körvonalaz egy morfofonológiát, mely illeszkedik a kormányzási fonológia alapelveihez, és elég megszorított keretet ad a jelenségek egyértelmű kezelésére. A fenti első kérdésre a válasz kettős: a morfológia hatása a fonológiára (a) **semmi** vagy (b) **kevés**. Az első lehetőség, amikor morfológiai tényezők nem játszanak szerepet a hangalak kialakításában. A második lehetőség, amikor a morfológiai tényezők hatnak, de a hatás minimális. Ezen azt kell érteni, hogy azok csak a fonológiai folyamatok tartományára és sorrendjükre vannak tekintettel. Ez utóbbit (b) – hagyományos elnevezéssel – **analitikus** morfológiának, míg az előbbit (a) **nem analitikus** vagy **szintetikus** morfológiának nevezik.

Morfofonológiai folyamat első megközelítésben kétféleképpen mehet végbe; ezeket, nem vagyunk messze az igazságtól, ha a **szóösszetétel** és a **toldalékolás** különbözőségével érzékeltetjük. Az elméleti megalapozáshoz kissé vissza kell ugranunk, és néhány alapvető morfológiai fogalmat bevezetnünk. Már a korai strukturalista morfológia megkülönbözteti az ún. **szabad** és **kötött morfémákat**. Az első típusba tartoznak azok az önálló nyelvi jelentéssel bíró elemek, melyek önállóan is előfordulnak, ilyen a magyarban a (nem alternáló) **szótövek** jelentős része. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezek nem lehetnek részei valamely szónak, a toldalékolt alakok és az összetett szavak arra példák, hogy a szabad morfémák (azaz a szótövek) nem csak magukban fordulhatnak elő. A második típus előfordulása viszont kötött, ami azt jelenti, hogy önállóan nem, viszont valamely szó részeként megjelenhetnek. Ennek a típusnak a leggyakoribb megjelenési formája a **toldalék**. A toldalékok a szabad morfémákhoz járulnak szavakat alkotva, azonban természetesen nem teljesen szabadon: különböző morfológiai, szemantikai és fonológiai kikötéseknek kell megfelelniük.

A morfémák viselkedését fonológiai szempontból vizsgálva szintén két csoportot állapíthatunk meg. Az első csoportba azok a morfémák tartoznak, melyek magukban az adott nyelv **fonotaktikai megszorításainak** engedelmeskednek (fonológiailag engedélyezettek), azaz önmagukban „kiejthetők”, és azok, melyek nem. Nem engedélyezett morfémákra jó példa a csak egy mássalhangzót tartalmazó toldalék, pl. *-t*, *-k*, *-m*, *-j* stb., hiszen egy mássalhangzó önmagában kiejtve nem lehet szó¹ (a hagyományos magyarázat: mássalhangzó nem lehet a magyarban szótagmag, szótag nincs szótagmag nélkül, szótag nélkül pedig nincs szó²). Egy másik példa a szó elején nem engedélyezett mássalhangzókapcsolattal kezdődő toldalékok csoportja, pl. *-nként*, *-nta*, *-tlan* stb. A fenti a megkülönböztetés nem jelenti azt, hogy ami kiejthető, az létezik is önmagában, azaz szabad morféma; ezt jól példázzák a *-hoz*, az *-ért* és a *-kor* tolda-

¹ A klitikumjellegű *s* („és”) szócskával itt nem foglalkozunk.

² A Kormányzási fonológia nem használja a szótag fogalmát, így itt ez a magyarázat nem áll meg, azonban könnyen átfordítható kormányzási magyarázattá, melyet most hely hiányában mellőzünk.

lékok. Ezek mint önálló szavak (természetesen más jelentéssel) léteznek: *hoz, ért, kor*, tehát így nem sértenek fonotaktikai megszorítást; viszont mint toldalékok nem szabad morféma. Ami azonban **szabad morféma, az nem sértheti meg az adott nyelv fonotaktikai megszorításait**, hiszen különben nem állhatna magában. Azaz a morfológiai tulajdonságok (szabad vagy kötött) és a fonológiai tulajdonságok (engedélyezett vagy nem) között (egyirányú) kapcsolat van. Ezt a kapcsolatot fejezi ki az ún. **Engedélyezési elv** (Kaye–Lowenstamm–Vergnaud 1990):

- (1) Egy fonológiai tartományon egy kivétellel minden pozíciónak engedélyezve kell lennie, és az az egy a tartomány feje.

Esetünkben csak magánhangzó lehet a tartomány (itt a szó) feje, így az **egy** mássalhangzóból álló morféma nem engedélyezett.

Visszatérve az analitikus folyamatok típusaira, az előzőekben mondottak után nem meglepő, ha megkülönböztetünk (i) olyan folyamatokat, melyekben minden morféma önálló fonológiai tartományt alkot, (ii) olyanokat, melyekben csak az egyik, és (iii) olyanokat, melyekben egyik sem. Ha a tartományhatárt szögletes zárójellel jelöljük, akkor két morféma (A és B) összeillesztésekor a következő lehetőségek merülnek fel:

- (2) (i) [[A][B]]
 (ii) [[A]B]
 (ii*) [A[B]]
 (iii) [AB]

A külső zárójel minden esetben a már „összeillesztett” alak tartományát jelöli. Az (i) tipikus megvalósulása a szóösszetétel, hiszen ebben az esetben bizonyítottan külön tartományok vesznek részt az összeillesztésben; azonban nem zárható ki, hogy ide tartozik némely toldalékolási folyamat is. A második lehetőség két altípusába az önálló tartománnyal nem rendelkező affixumok némelyike tartozhat: (ii) a szuffixumok, míg (ii*) a prefixumok analitikus toldalékolását mutatja. Több nyelvet érintő vizsgálatok és pszicholingvisztikai tények (ld. később) ezidáig nem erősítették meg a (ii*) típus létezését, ezért amíg ellenkező következtetésre nem jutunk, ezt a típust elvetjük. Így a prefixumok vagy az (i), vagy – ahogy valószínűleg az infixumok is – a (iii) típusba sorolhatók. Mivel – az igekötőket és a kölcsönzött alakokat (mint *poszt-, anti-* stb.) nem számolva, melyek valószínűleg az (i) típusba tartoznak³ – a magyarban csak két prefixum van (*leg-, legesleg-*), és ezek nem mondanak ellen az (i) típusba sorolásnak, ezért a (ii*) típus léteével a továbbiakban nem foglalkozunk. A (iii) lehetőség nem tartalmaz belső tartományhatárt, ami más szavakkal azt jelenti, hogy az A és B

³ A már szintetikus kölcsönzött (iii) típusú prefixumról – mint az *in-* – a 4. részben szólunk.

morfémákhoz tartozó morfológiai információ (ti. hogy meddig terjed az egyik, és meddig a másik)-a fonológiai folyamatok számára láthatatlan. Tehát ez az utolsó típus **nem analitikus** (hagyományos kifejezéssel szintetikus) morfológiai folyamatot ír le. Figyelembe véve az elmondottakat, a morfémák hagyományos elnevezése és a lehetséges morfofonológiai folyamatok között az alábbi összefüggést kapjuk:

(3) morféma	folyamat:	(i)	(ii)	(iii)
<i>tő + tő</i> (szóösszetétel)		+	–	–
<i>igekötő, prefixum</i>		+	–	+
<i>affixum</i> – engedélyezett ⁴		+	+	+
– nem engedélyezett ⁵		–	+	+

Ahogy (3) mutatja, szóösszetétel esetén reális lehetőségként csak (i) merül fel, hiszen az összetétel két olyan szóból áll, melyeknek magukban fonológiailag engedélyezve kell lenniük. Elméleti lehetőségként felmerül a szabad morfémáknak olyan kapcsolata, mely (ii) vagy (iii) szerint folyik le, de mivel a szóösszetételek nem tárgyai elemzésünknek, ezért a legkézenfekvőbb (i) folyamatot feltételezzük. A prefixumok a (ii*) típus kizárása miatt az (i) vagy a (iii) folyamat alapján kapcsolódnak a szótőhöz. Az affixumok viszont mindhárom típusba besorolhatók, egy megkötéssel: nem engedélyezett affixum nem lehet (i) típusú. Láttuk tehát, hogy az egyes morfológiai folyamatok több morfofonológiai leírást is megengednek. Hogy melyek azok a jelenségek, melyek a típusba sorolásnál döntőek, erről szólunk a továbbiakban.

2. Fonotaktikai megszorítások

Az egyes nyelvekben a különböző szegmentumok elhelyezkedése nem egyenletes. Egy fonológiai tartományon belül bizonyos szegmentumkapcsolatok hiányoznak vagy csak kivételesen találhatók meg. Azokat a feltételeket, melyek az együtt szereplő lehetséges szegmentumkapcsolatokat írják le, **fonotaktikai megszorításoknak** nevezzük. Esetünkben ezek a megszorítások azért lényegesek, mert információkat tartalmazhatnak az egyes fonológiai tartományokról; így közvetve arról is, hogy az adott morfofonológiai folyamat mely típusba sorolható. Az alábbiakban néhány releváns megszorítást tekintünk át a magyarban.

A toldalékolás szempontjából az intervokális és a szóvégi mássalhangzókapcsolatok jelentősek. Nem fogjuk vizsgálni a geminátákat (kettős mássalhangzókat), hiszen ezek a magyarban meglehetősen elterjedtek, és az olyan zörejhangok (obstruensek) kapcsolatait, melyek zöngésség szempontjából eltérők, hiszen ezek a zöngésségi hasonulás miatt nem fordulnak elő (kivételek a Cv kapcsolat). Az adatokat elsősorban

⁴ Abban az értelemben, hogy minden fonológiai pozíciója engedélyezett (azaz a toldalék „élhatna” önmagában), pl. *-ban, -ről, -ért, -hoz, -kor* stb.

⁵ Az előzővel ellentétes értelemben, pl. *-t, -k, -d, -j, -tlan, -nként* stb.

Törkenczy (1994)-ből idézzük. A szegmentumok átírása – ahol ez lehetséges – a magyar helyesírást követi.

2.1. Nazális + zárhang kapcsolatok

Tekintsük az alábbi táblázatot, amelynek sorai az első, oszlopai a második más-salhangzót mutatják:⁶

(4)

	p / b	t / d	ty / gy	k / g
m	+	0	0	0
n	*	+	*	*
ny	0	0	+	0
ŋ	*	*	*	+

Példák:⁷ *tompa, tombol; nyom-ta, nyom-da; terem-t-jük, (fém-gyár);
töm-köd, (rum-gőz); minta, bendő; (takony-póc), fény-be; huny-ta,
huny-d; po[ny]ty, a[ny]gyal; lány-ka, (kő[ny]-gáz); so[ŋ]ka, le[ŋ]ge.*

Már első látásra feltűnő a szabályosság: a monomorfemikusan előforduló kapcsolatok csak a főátlóban szerepelnek (vastag keretben), az *m* és az *ny* sorában a többi kapcsolat morfémahatáron fordul elő, míg az *n* és a *ŋ* sorában a többi kapcsolat nem fordul elő. A jelenség a képzési hely (rezonancia-) jeggyel magyarázható: a fenti kapcsolatokban egy morfémán belül a helyjegyeknek meg kell egyezniük.⁸ A morfémahatáron található kapcsolatokért a koronális (*t, d, n*) és a veláris (*k, g, ŋ*) mássalhangzók speciális tulajdonsága (*jelölletlensége*) felelős.⁹

⁶ Jelmagyarázat: +: előfordul egy morfémán belül; 0 vagy szám: a monomorfemikus előfordulások száma, ha egyébként morfémahatáron előfordul és csak néhány ilyen van; *: nem fordul elő.

⁷ Próbáltunk intervokális kapcsolatokat megadni, ahol ilyet nem találtunk, ott szóvégi kapcsolatot mutatunk. A morfémahatár bemutatására elsősorban toldalékolt alakot adtunk meg, ahol az adott mássalhangzóval kezdődő toldalék nem található, ott zárójelben szóösszetételre adunk példát.

⁸ A helyjegyek: *p, b, m*: labiális; *t, d, n*: koronális; *ty, gy, ny*: palatális; *k, g, ...*: veláris

⁹ Ezt sok elmélet a helyjegyek hiányával magyarázza, ennek részleteivel itt nem foglalkozunk.

2.2. Zárhang + zárhang kapcsolatok

Az alábbi táblázat a zöngétlen zárhangkapcsolatokat mutatja:

(5)

	p / b	t / d	ty / gy	k / g
p / b	+	+ / 7	0	10 / 0
t / d	0	+	*	+ / 0
ty / gy	5 / 0	0	+	11 / 0
k / g	0	+ / 0	0	+

Példák: *szappan*, *zsibbad*, *kaptár*, *labda*; *kopt*-ja, (*kala*[b]-gyár); *sapka*, (*dob*-gép); (*vá*[t]-pont), *vad*-ban; *vatta*, *additiv*; *atka*, *szalad*-gál; *pitypang*, *rügy*-ből; *ha*[ty]-ta, *hagy*-d; *hattyú*, *poggyász*; *pletyka*, (*hegy*-gerinc); (*rak*-part), *tag*-ba, *akta*, *fog*-da; *akt*-ja, *smaragd*-ja; *rokka*, *aggódik*.

A táblázat az előzőnél bonyolultabb, teljes elemzésére nem vállalkozhatunk. Azonban itt is feltűnik a morfémán belüli és kívüli megszorítások különbsége. Az egyetlen hiány a koronális + palatális kapcsolatok (*t* + *ty*) tiltásából ered, mely a palatális hasonulási folyamat eredménye, és nem csak zárhangokra érvényes (pl. *l* + *j*, *n* + *ny*, *sz* + *s* stb.). A koronális és a veláris hely itt szintén különleges: a geminátákon kívül (főátló, vastag keretben) a *t* és *k* oszlopában vannak a monomorfemikus zárhangkapcsolatok (a táblázatban ezt sátozással jelöltük). Ez alól egy szisztematikus kivételt találunk: a palatális + koronális kapcsolatok monomorfemikusan nem fordulnak elő, mely tény lehet, hogy annak a következménye, hogy a palatális zárhangok amúgy is ritkák. Egyébként is a zöngés és zöngétlen zárhangoknak az egész rendszerben megfigyelhető hasonló viselkedése itt felbomlik: az említett szisztematikus kivételek mind zöngétlen kapcsolatok (*pt*, *kt* és *tk*). Az eseti kivételeket (a *typ* és *bd* monomorfemikus előfordulásait, amit a táblázatban egy nem nulla számmal jelöltünk) nem vesszük figyelembe, ezek általában elhomályosult képzésű alakok vagy hangulatfestő értelműek. Úgy tűnik, hogy itt a (4) táblázatban leírthoz hasonló, de annál „gyengébb” szabály működik. Nem számolva az előbb említett kivételeket, úgy fogalmazhatunk, hogy a monomorfemikus kapcsolatok két zárhang között csak akkor lehetségesek, ha azok azonos helyjegyűek, vagy a másodiknak a helyjegye jelöletlen (koronális vagy veláris).¹⁰

¹⁰ Mivel a hasonulási folyamat ebben az esetben vissza-irányú, a jelenség összevág a nazálisoknál említett megfontolással, hogy pont ezek a képzési helyek a helyjegy hiányával különböztethetők meg.

2.3. Zárhang + nazális.

A (4) táblázatban megmutatuk a nazális + zárhang kapcsolatokra vonatkozó megszorításokat. Az alábbi táblázat a fordított irányt veszi célba: olyan kapcsolatokat vizsgál, melyben az első elem zárhang, a második nazális.

(6)

	m	n	ny
p / b	0	4	0
t / d	6 / +	8	*
ty / gy	7	0	5
k / g	+	8 / +	2

Példák: (*kép-más*), (*láb-masszázs*); *srapnel*, *abnormis*; (*talp-nyaló*), (*gomb-nyomás*); *ritmus*, *kódmön*; *etnikum*, *bodnár*; *trutymó*, *hagyma*; *fity-firitty*; *fü[ty]-nek*, *hagy-na*; *sa[ty]nya*, *naro[gy]nyik*; *lakmusz*, *magma*; *akna*, *bognár*; *szoknya*, *meg-nyom*.

A táblázat az előzőeknél is bonyolultabb mintát ad. Egyetlen abszolút tiltást találunk, mely a már említett palatális hasonulás eredménye. Úgy tűnik, hogy a homorganitásnak itt nincs pozitív szerepe, a főatlóban álló számok csak néhány, azonos helyen képzett mássalhangzóból álló kapcsolatról számolnak be. Több monomorfemikus kapcsolatot találunk a két jelöletlen zárhang sorában, ezekben általában zöngés zárhangok szerepelnek nagyobb számban. Tulajdonképpen négy kapcsolatról kell számot adni, ezek a *dm*, *km*, *gm* és *gn*. A *tn*, *dn* kapcsolatok kis számát az azonos helyűség, a *kny*, *gny* kapcsolatok ritka előfordulását pedig a palatális zárhangok önmagukban alulfrekventált volta indokolhatja. Az eddigi kapcsolatokhoz viszonyított bonyolultabb mintázat, és a fordított nazális + zárhang kapcsolatokhoz viszonyítva az erős szabályosság hiánya azonban így is feltűnő. A további vizsgálathoz a következőkben az eddigi kapcsolatok szóvégi előfordulásait vizsgáljuk meg.

2.4. Szóvégi kapcsolatok.

(7)

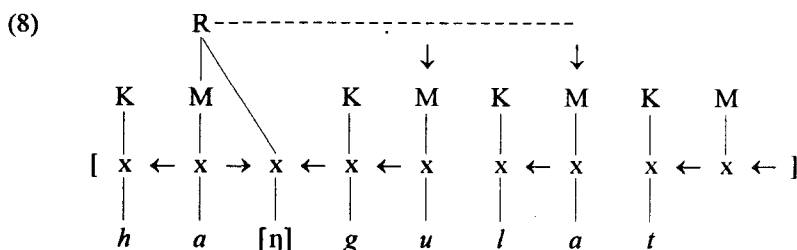
	p / b	t / d	ty / gy	k / g	m	n	ny
p / b	+	+ / 1			*	*	*
t / d	*	+	*	1	*	*	*
ty / gy	*	* / 0	+	1	*	*	*
k / g	*	+	*	+	*	*	*
m	+	0			+	*	*
n	*	+	*	*	*	+	*
ny		0	+		*	*	+
ŋ	*	*	*	+	*	*	*

Példák: *csepp, több; recept, Tabd, dob-d; ott, fedd; Detk; hagy-d; pötty, meggy; Batyk; akt, smaragd; sakk, agg; kolomp, lomb; terem-t, nyom-d; stramm; ront, rend; kinn,; lány-t, hány-d; könny; já[ŋ]k, ri[ŋ]g.*

A táblázat négy részre oszlik. A bal felső negyed az (5), a bal alsó a (4), a jobb felső pedig a (6) táblázat kapcsolatait mutatja szóhatár előtt.¹¹ A megfelelő részeket a szó-belseji kapcsolatokkal összehasonlítva jelentős különbséget tapasztalunk. Általában az mondható, hogy a (7) táblázat sokkal több tiltást tartalmaz, mint a korábbiak. Ahol szó végén tiltás van, de a szó belsejében nincs, azt erős satírozással jelöltük. Ahol a szó-belseji és a szóvégi kapcsolatokat egyaránt valamilyen erős elv zárja ki (pl. a nazálisok helyszerinti hasonulása vagy a palatális hasonulás), ott ezt gyenge satírozással emeltük ki. Ezek után a (7) ábrából könnyen látható, hogy a satírozott területek a bal alsó negyedet kivéve, szinte az egész táblázatot befedik, kivétel a zár + zárhang kapcsolatok koronális oszlopa (*pt, nyt, kt*), mely kapcsolatok szó végén is előfordulnak. A leírtak arra engednek következtetni, hogy a satírozott részbe tartozó mássalhangzó-csoportok egészen különbözőek szóhatár előtt mint szó-belseji szegmentum előtt. Ez érvényes mind a monomorfemikus, mind a morfémahatáron álló kapcsolatokra. Ahelyett, hogy a magyar nyelv más hangkapcsolatát idéznénk, melyek még bonyolultabb összefüggéseket tárnak fel, a következő részben az említett jelenségekre keressük a választ, elsősorban a fonológiai reprezentáció rendszerszerű vizsgálatával.

3. Ábrázolatok

Ebben a részben a fonológiai információk leírására általunk használt *reprezentáció* egyes, a gondolatmenet szempontjából fontos elemeit említjük. A fonológiai szerkezet egyfajta *összetevős szerkezet*, melyben három összetevő (*konstituens*) játszik szerepet: a *mag*, a *kezdet* és a *rím*. Ezekből a részekből áll össze a hagyományosan *szótag*nak nevezett rész. Példaként a *hangulat* szó reprezentációját adjuk meg:

¹¹ A táblázat azon helyeit üresen hagytuk, melyek még morfémahatáron sem fordulnak elő, de nem világos, hogy ez szabály vagy véletlen következménye; ti. a szóvégi kétmorfémás kapcsolatokban csak a *-d* szuffixum játszik szerepet (nincs más, csak egy zárhangból vagy nazálisból álló toldalék).

A (8) szerkezetben mindhárom összetevő előfordul (a kezdőbetűikkel rövidítettük őket). A szó első „szótagja” egy kezdetből és egy rimből áll, mely utóbbi elágazik: magra és egy nem összetevő státuszú egységre. A következő „szótag” nyílt, csupán egy kezdetből és egy magból áll. A szó utolsó „szótagja” a hagyományos leírás szerint az elsőhöz hasonlóan zárt. A választott keret azonban a tartományvégi zárt szótagot nem elágazó rimmel, hanem két szótaggal elemzi, melyek közül a második nem teljes, *degenerált* szótag. Itt az emellett szóló érveket nem tárgyaljuk, az olvasó azokat megtalálja Kaye–Lowenstamm–Vergnaud (1990)-ben. Degenerált szótag esetén a „szótagzáró” mássalhangzó nem rímösszetevő, hanem kezdet, mely után egy olyan mag csatlakozik, melyhez nem tartozik szegmentális tartalom (nem hallható). Ez utóbbi hiányzó egységet **üres kategóriának** nevezik. A szegmentális mennyiségi viszonyokat a **gerincen** álló pozíciók tartalmazzák (a (8) ábrán x-ekkel jelölve). Ezek a pozíciók egyfelől az előbb leírt összetevőkkel, másfelől a szegmentális tartalomhoz vannak kapcsolva (az ábra ezt összekötéssel jelöli).

A gerincen levő pozícióknak engedelmesskedniük kell az (1)-ben említett Engedélyezési elvnek. Az engedélyezés egy másik szomszédos¹² pozíciótól jöhet, az hogy melyiktől, az attól függ, hogy milyen összetevőkről van szó. A (8) ábrán az engedélyezést nyilakkal jelöltük. A magyarban a fonológiai szó mint tartomány feje mindig az első magpozíció (az élhangsúly miatt); az ábrán ez az egy pozíció, ahova nem mutat nyíl. Az engedélyezést két dolog irányítja: (i) a *pozíció* és (ii) a *szegmentális tartalom*. A pozíció alapján az alábbiakban felsoroljuk az engedélyezés néhány típusát, példákat (8)-ból vettük (*kóda* jelentése: a második (nem mag) rímösszetevő, *@* jelentése: üres szegmentum):

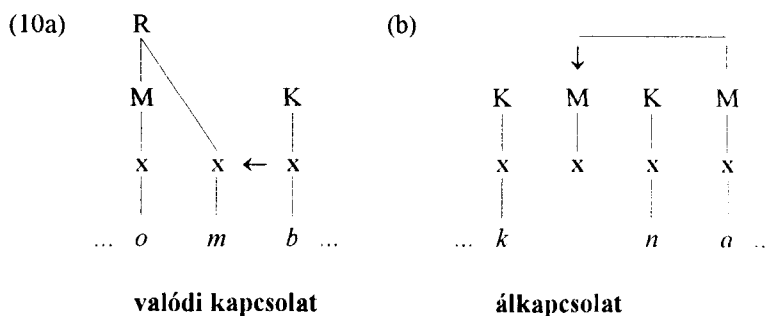
(9)	(a)	kezdet ← mag	pl.: $h \leftarrow a, g \leftarrow u, l \leftarrow a, t \leftarrow @$;
	(b)	mag → kóda	pl.: $a \rightarrow [ɲ]$;
	(c)	kóda ← kezdet	pl.: $[ɲ] \leftarrow g$;
	(d)	mag → mag	pl.: $a \rightarrow u, a \rightarrow a$;
	(e)	üres mag ← tartományvég	pl.: $@ \leftarrow$.

A fentiek közül a mássalhangzókapcsolatok szempontjából csak (c) érdekes. A mag engedélyezését (d) elsősorban a hangsúlyviszonyok befolyásolják, itt az egyszerűség kedvéért feltételeztük, hogy a magyarban minden magot az első mag engedélyez.

A *kódaengedélyezés*re (c) – a többihez hasonlóan – a két pozíció szegmentális tartalmától függő megszorítások jellemzőek. A megszorításokkal részletesen nem foglalkozunk, kettőt azonban már korábban említettünk: ezek a zöngességi és a hely szerinti hasonulás; a harmadik az ún. *szonoritási elv*. Ez utóbbi azt írja elő, hogy a

¹² Ezt nem feltétlenül az x-ek tengelyén kell érteni, szegmentálisan nem egymásutáni magok és kezdetek is lehetnek ebben az értelemben szomszédosak (ld. pl. (9c)-t).

kódának szonoránsabbnak kell lennie mint az őt engedélyező kezdet.¹³ Ezért megfelelő például a (8)-ban szereplő *mb* kapcsolat, viszont nem találunk monomorfemikus *bm* kapcsolatot. Mi a helyes reprezentációja viszont így a (6) táblázatban bemutatott zárhang + szonoráns kapcsolatoknak, például az *akna* szóban? A választ az üres kategóriák szerepének szélesítésével kaphatjuk meg. Jól ismert az a jelenség, hogy egyes nem szóvégi helyzetben levő magánhangzók semmivel váltakoznak, pl. *bokor–bokrot*, *megbotolhat–megbotlik*. Célszerű ezeket az „eltűnő” magánhangzókat üres magként elemezni (ld. erről Törkenczy 1992-t). Ekkor azonban olyan mássalhangzókapcsolat áll elő, melyben mindkét mássalhangzó kezdet, és közöttük üres mag van. Üres (nem szóvégi) mag akkor lehetséges, ha az utána levő magpozíció kitöltött (ez az ún. *üres kategória engedélyezése*), ami a fenti példákban teljesül. Így az alábbi két lehetőséget kapjuk:

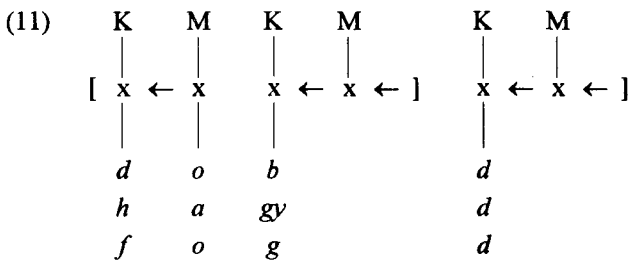

Látjuk, hogy a míg a (10a) típusban a kódaengedélyezés a döntő, így a *szonoritási elv* érvényesül (pl. nazális + zárhang esetén, ld. (4)), ennél fogva a (6) táblázatban közölt egyik kapcsolat sem tartozhat ide. A második típus (álkapcsolat) feltétele az üres kategória engedélyezése, melyhez a rákövetkező magpozíciónak kitöltöttnek kell lennie. Ebben az esetben a két kezdetre már nem vonatkozik a szonoritási elv, így az ebbe a típusba tartozó mássalhangzókapcsolatokra csak az áthatóbb hasonulási megszorítások vonatkoznak. Azonban nem állhatnak szó végén; valóban, ahogy a (7) táblázatban láttuk, szó végén ilyen kapcsolatokat soha nem találunk. Problematikus az (5) táblázat hangkapcsolatainak reprezentációja: úgy tűnik, hogy a zár + zárhang együttesek álkapcsolatok (10b), hiszen nem fordulnak elő tartományhatár előtt. A kivétel a (7) táblázatnál említett *kt*, *gd* és *pt*, melyek szóvégi megjelenése természetes. Ezekre (és esetleg a *bd*, *tk* és *tyk* kapcsolatokra is) valódi kapcsolatként hivatkozhatunk (10a). Az ilyen valódi kapcsolatokban meghatározó kódaengedélyezés szegmentális feltételeit, azaz hogy a kódaengedélyező kezdet és az engedélyezett kóda milyen elemekből állhat.

¹³ Részletesebb vizsgálat található erről Szigetvári (1994)-ben.

itt részletesen nem tárgyaljuk; a kimerítőbb tárgyalás megtalálható Kaye (1985)-ben, ill. a magyarra Szigetvári (1994)-ben.

A fenti megkülönböztetés lehetőséget ad arra, hogy megpróbáljunk válaszolni arra a kérdésre, hogy a csak morfémahatáron előforduló kapcsolatok és a szó végén nem előforduló kapcsolatok között miért tapasztalható az (5–7) táblázatokban rejlő összefüggés, mely szerint: amelyek kapcsolat szó végén nem fordul elő, az általában csak morfémahatáron fordul elő, és monomorfemikusan nem vagy ritkán. A magyarázat kulcsa a (10)-beli reprezentációkban rejlik: a csak morfémahatáron előforduló kapcsolatok *álkapcsolatok*, míg a többi kapcsolat *valódi*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a morfémahatárok minden esetben álkapcsolatot hoznak létre, csak azt, hogy ahol a mássalhangzók minősége miatt szükséges, ott az álkapcsolat szerinti elemzés mint lehetőség adva van. Ezzel visszaérkeztünk a (3) révén felvetett kérdéshez: hogyan határolható el a suffixálásnak az (i), (ii) és (iii)-beli típusa. Ha feltételezzük, hogy egy fonológiai tartomány szigorúan K R/M (kezdet és rím vagy mag) szekvenciákból áll, és ha ez valamiért nem teljesülne (például összetétel esetén két mag vagy rím egymás mellé kerülne), akkor a reprezentációban levő összetevők úgy kapcsolódnak a gerinchez, hogy a feltétel mégis teljesüljön. Más szavakkal: minden tartományon csak a megszorításoknak engedelmesskedő szerkezetek állnak elő; a nyelvtan által előállított szerkezetek mint „templátumok” tartanak keretet a szegmentális tartalomnak. Például a *dob-d*, *hagy-d*, *fog-d* az alábbi reprezentációval adható meg:

Ahogy korábban említettük, a *-d* suffixum nem lehet önmaga tartomány, mivel a szóvégi üres mag nem elégséges a *d* pozíciójának engedélyezésére. Ennélfogva a fenti ábrázolatban feltételeztük, hogy a ragozott alak (ii) típusú morfofonológiát követ. Ez megmagyarázza az imént említett összefüggést: a (11)-beli mássalhangzókapcsolatok szóvégén és monomorfemikusan is ritka kapcsolatok.¹⁴ Egyéb egymagánhangzós suffixumokra is ez az elemzés alkalmazható, pl. a *hunyt*, *dob-j*, *terem-t* stb. szavakban,

¹⁴ Természetesen itt nem tudunk az összes részletre kitérni, így a külső tartományban lezajló folyamatokat, és ezeket kiváltó megszorításokat most nem említjük.

azonban ezeknek a szuffixumoknak a viselkedését a fenti elveken kívül más folyamatok is (a *j* zöngétlenedése ill. spirantizálódása, a *t* előhangzója) is befolyásolják.

A reprezentáció hasonlóan magyarázatot ad a csak morfémahatáron előforduló szóbelseji kapcsolatokra is (ld. a (4-6) táblázatokat). Például a *lomtól*, *fagynál*, *hadból* alakok mindegyike ilyen kapcsolatot tartalmaz. Azonban az ezekben a szavakban található toldalékok minden fonológiai pozíciója engedélyezett. Így felmerül a kérdés, hogy a fenti toldalékolási folyamatok az (i) vagy a (ii) típusba tartoznak-e. A kérdés eldöntéséhez a szótövek és a toldalékok egymásra hatásának részletesebb vizsgálata lenne szükséges. Az ilyen, a szótő-, és toldalékváltakozások közel kimerítő leírása adhat választ a fenti kérdésre. Ideális esetben az összes morfofonológiai alternáció magyarázatához a fenti eszközöknek elégségeseknek kell lenniük, azaz a reprezentációknak tartalmazniuk kell az összes információt, mely ahhoz szükséges, hogy segítségükkel az alternáló és nem alternáló alakokat megkülönböztethessük. Ennek részletes tárgyalása egy másik cikk feladata lehetne, melynek természetesen tartalmaznia kellene a magánhangzókra vonatkozó fonotaktikai megszorítások és váltakozások elemzését is.

4. Nem analitikus folyamatok

A monomorfemikus tövek vizsgálata korábban elvezetett az ezekben érvényes fonotaktikai megszorítások megfogalmazásáig. Láttuk, hogy ezek a megszorítások sérülhetnek, ha olyan morfológiai folyamat játszódik le, mely egyébként nem előforduló kapcsolatokat alakít ki. Ezek a – közös néven analitikusnak nevezett – folyamatok a felelősek azért, ha nem csak fonológiai, hanem morfológiai információk is szerepet kapnak a hangalak kialakításában. Ennek ellenkezője az a folyamat, mely morfológiai változást fogalmaz meg tisztán fonetikai eszközökkel. (2)-ben ez volt a (iii) típus. Azaz az ilyen képzésű alakok semmiben nem különböznek a morfológiailag egyszerű tövektől, ugyanolyan megszorítások vonatkoznak rájuk. Sokszor említett példa az *in-* latin eredetű prefixum, melynek változatait látjuk az alábbiakban:

- (12) (a) *inadekvát*, *ineffektív*, ...
intoleráns, *indifferens*, ...
impotens, *immorális*, ...
i[ŋ]korrekt, *i[ŋ]koherens*, ...
- (b) *irreális*, *irracionalis*, *irreflexív*, ...
illegális, *illogikus*, *illojális*, ...

A prefixumok a (3) táblázat szerint vagy (i) vagy (iii) típusúak. Az (i) típus („szóösszetételek”) megenged olyan mássalhangzó-kapcsolatokat, melyek egy morfémán belül nem fordulnak elő. Ilyenek (12)-ben nincsenek. Látható, hogy az (a) csoportba tartozó szavakban a prefixumbeli *n* olyan változáson ment át, mely még morfémahatáron át is lejátszódik (ld. erről a (4) táblázat megfelelő részeit). A (b) csoportban látható válto-

zások ($n \rightarrow r$, $n \rightarrow l$) szintén megszüntetnek tiltott kapcsolatokat, azonban ezek a tiltások a morfémán belülre vonatkoznak (léteznek pl. a *Henrik*, *sin-re*, és a *jelen-leg* alak). Ráadásul a fenti két változás – a történeti változásoktól eltekintve – a magyar nyelvben sehol máshol nem tapasztalható.¹⁵ Így nem alaptalan a feltételezés, hogy a fenti morfofonológiai folyamatok nem (i) típusúak; tehát a (iii) csoportba tartoznak. Ez azt jelenti, hogy bár lehet, hogy az *in-* képző a magyarban morféma státuszú, fonológiailag mégsem elemezhető a tőtől külön (a morféma a fonológiából nézve *láthatatlan*). Más szavakkal a fenti alakok nem egy morfológiai összerakó és egy (**generatív**) fonológiai folyamat eredményei, hanem a **szótárban** egészben tároltak, és az egyetlen aktív folyamat, ami lezajlik, a **kikeresésük**. Az analitikus és a nem analitikus folyamat fő különbsége ez; míg az előbbi egy **kiszámítási** eljárás, ez utóbbi kikeresése nem különbözik a morfológiai egyszerű szavakétól.

Az előbbiekből két dolog derült ki: egyrészt a nem analitikus alakok az egyszerű tőalakoktól fonológiailag megkülönböztethetetlenek, másrészt az analitikus alakoktól abban különböznek, hogy az utóbbiakban a morfémaalternánsok **szabályszerű** fonológiai folyamat(ok) eredményei, míg az előbbiben egészben tárolt alakok, melyek a nyelv fonotaktikájának engedelmesskednek. Így ha megvizsgáljuk a morfológiai „szabálytalan”, de fonológiailag szabályos alakokat, úgy találjuk, hogy azok nem lehetnek analitikus folyamatok eredményei. Vagyis a **szabálytalan morfológiai** folyamatok mindig **nem analitikusak**. A vázolt megközelítésnek egy másik következménye az, hogy – ellentétben számos morfofonológiai elmélettel – az így megadott nem analitikus morfofonológia lehetővé teszi, hogy azok a morfológiai kapcsolatban álló alakok, melyek fonológiailag hasonlóak, nem feltétlenül ugyanabból az alakból vannak levezetve. A hasonlóságok (az ún. *statikus általánosítások*) a szótár szerkezetében kell, hogy kódolva legyenek. Ebből a nézőpontból a szótár nem egyszerű lista, hanem hálózat, melyben különböző morfológiai és a fonológiai információk kapcsolatuk össze az egyes alakokat egymással. További vizsgálatot igényel, hogy milyen – valószínűleg részben vagy egészben *konnekcionista* – modell képes a fenti igényeknek megfelelni. Jelentős lépések lehetnek ezirányban a különféle *pszicholingvisztikai* vizsgálatok. Mint ismert (pl. Pinker–Prince 1994-ből) a morfológiai szerkezetek felismerése érzékeny az alak szabályos vagy szabálytalan voltára. A szabályos alakok felismerése általában nem függ az alak gyakoriságától, míg a szabálytalan alakok felismerése szignifikánsan gyorsabb frekvenciátalabb alakok esetén. Azon túl, hogy ez az empirikus különbség igazolás lehet a cikkben vázolt analitikussági megkülönböztetésre, azt is megmutatja, hogy a szótárnak gyakorisági alapon kell szerveződnie. Felmerülhet az a gondolat is, hogy az adott nyelvben nyelvi elemzéssel nem tisztáz-

¹⁵

Az $n \rightarrow l$ változásra van példa, de ez általában csak lezser beszédben tapasztalható és/vagy szabadon választható, pl. *jele[l]leg*, *ajá[l]lat*, míg a (12b) csoportban ez szigorúan kötelező.

ható státuszú morfofonológiai folyamatokat (pl. bizonyos engedélyezett toldalékok esetét, ld. (2)) ilyen vizsgálatokkal besorolhatóvá tehetnénk.

Visszatérve a nem analitikus morfológiai folyamatokra, a fenti megfontolások egyes affixumok besorolását is lehetővé teszik. Biztosak lehetünk, hogy a szabálytalan alakok a (iii) típusba sorolódnak. Tekintsük például a *t*-végű igék felszólító alakját:

(13)	Vt	<i>lát ~ láss, vet ~ vess, ...</i>	<i>tát ~ tá[ccs], vét ~ vé[ccs], ...</i>
	Ct	<i>fest ~ fess</i>	<i>önt ~ ön[cs], ...</i>
		<i>oszt ~ ossz, ...</i>	<i>irt ~ ir[cs], ...</i>
	+ŋ.t	<i>-gat ~ -gass</i>	<i>-ít ~ -i[ccs],</i>
		<i>-hat ~ -hass</i>	
		<i>-tat ~ -tass</i>	

A hagyományos generatív elemzés (többek között Vago 1980, Siptár 1994) a fenti alakokra is kiterjeszti a palatalizáció szabályának alkalmazását. Mivel a felszólító mód jelölője jelen esetben a *-j*, ezért ez a $t + j \rightarrow ss$ illetve a $t + j \rightarrow css$ változásokat jelenti. Ez a szabály azonban csak a felszólító módú igealakokban alkalmazódik, ami erősen levon értékéből (komplex morfológiai információt kell a fonológiai folyamatnak figyelembe vennie). Ráadásul az igealakok egy részénél a mindenhol alkalmazódó palatalizációs szabály ($t + j \rightarrow tty$) alkalmazásával nem sértenénk meg a monomorfemikus fonotaktikai megszorításokat (léteznek: *petty, korty, po[ny]ty* stb.). Ezenkívül a két csoport közötti különbség részben idioszinkratikus, azaz a hangalakból nem mindig derül ki, hogy a felszólító alak *s*-re vagy *cs*-re fog-e végződni.¹⁶ Az elmondottak miatt semmi okunk sincs a (13)-beli alakokat analitikus alakként elemezni. Abban az esetben, ha a (iii) típusba soroljuk, megengedhető lesz „szabálytalan” mivoltuk. A főalak és az affixált alak hasonlóságáról pedig a szótár szerkezete ad számot. A fenti példa azt is megvilágítja, hogy szabálytalan alak lehet az is, ami nem egyedi kivétel, sőt mutathatnak ezek az alakok részszabályosságokat is. Hasonlóan az *in-* prefixumhoz, itt is az egész kivételes csoportot egy fonológiai tulajdonsággal lehet kimerítően jellemezni (ott koronális likvida kezdetű tövek, itt a *t*-végű ige-tövek és csak ezek). Az analitikus és a nem analitikus alakok elkülönítéséhez szintén a magyar nyelvben található morfofonológiai alternációk számbavételére lenne szükség. Egy ilyen munka részeredménye lenne a szabályos és szabálytalan alakok meghatározása, és abban az esetben, ha a feltárt jelenségek bonyolultsága ezt szükségessé teszi, az elméleti keret finomítása is. A magyar adatok között erre van esély, hiszen úgy tűnik, a morfémaváltozatok nagy száma, és a váltakozást mutató és az azt kiváltó fő- és toldalékosztályok egymástól való részbeni függetlensége ebbe az irányba mutat. Ez a vállalkozás azonban már egy nagyobb lélegzetű munka részét képezheti.

¹⁶ Megfogalmazható egy szabály, melyre csupán három ellenpélda adható (*lát, lőt, bocsát*), azonban ennek csak távolról lesz köze a nyelvben ma is aktív fonológiai folyamatokhoz.

IRODALOM

- Kaye, Jonathan 1995: Derivations and Interfaces, in Jacques Durand–Francis Katamba szerk.: *Frontiers in phonology: atoms, structures, derivations*, Longman, 289–332.
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm–Jean-Roger Vergnaud 1985: The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government, *Phonology Yearbook* 2, 305–328.
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm–Jean-Roger Vergnaud 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* 7, 193–231.
- Pinker, Stephen–Alan Prince 1994: Regular and irregular morphology and the psychological status of rules of grammar, in Susan D. Lima–Roberta L. Corrigan–Gregory K. Iverson szerk.: *The reality of linguistic rules*, John Benjamins, 321–351.
- Siptár Péter 1994: A mássalhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 183–272.
- Szigetvári Péter 1994: Coronality, velarity and why they are special, *The Even Yearbook*, Budapest, ELTE, 185–224.
- Törkenczy Miklós 1992: Vowel-zero alternations in Hungarian: a government approach, in Kenesei István–Pléh Csaba szerk.: *Approaches to Hungarian 4: The structure of Hungarian*, Szeged, JATE, 157–176.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 273–392.
- Vago, Robert 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.

ANALYTIC-SYNTHETIC AFFIXATION IN HUNGARIAN AND GOVERNMENT PHONOLOGY

PÉTER REBRUS

This paper presents some crucial phonological characteristics of Hungarian that could be important in making distinctions between the so-called analytic and synthetic morphological processes. In the first part of the article I present a morpho-phonological theory first proposed by Jonathan Kaye within Government Phonology – a framework that incorporates principles about phonological wellformedness. The second part accounts for Hungarian data that are relevant to some phonotactic constraints in the language. So nasal + plosive, plosive + plosive and plosive + nasal consonant clusters are examined at internal and word-final positions in monomorphemic and suffixed forms. These patterns show that some clusters do not exist in monomorphemic stems, which can be accounted for by positing separate positions for them. This distinction in phonological representation (between *true* and *bogus clusters*) and morphological processes (*analytic* and *non-analytic*) are the topics of the third part of the paper. In the last section two morphological processes are presented that cannot create bogus clusters, and involve such phonological processes that are far from productive, namely the *in-* prefixation and the imperative palatalization in Hungarian. Unlike earlier phonological theories accounting for these data, I sketch a view in which these forms are not produced by a (generative) phonological process, but by resemblance among forms and irregular processes in the lexicon.

MEDITÁCIÓ AZ ÁLMONDATRÓL

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

A magyar leíró nyelvtanban némi zavar tapasztalható az újabb keletkezésű elnevezések és fogalmak körül. Ez késztetett annak végiggondolására, hogy az **álmondat fogalmát** a magam számára értelmezsem. Ugyanis kétféle felfogás él egymás mellett:

1. A Balázs Géza képviselte álláspont alapján: „Csak elméletileg vethető föl az **álmondat terminus**: a mellérendelt mondatokat tarthatjuk annak” (1994a: 261).

2. Rácz Endre szerint: „**Álmondat** a mellékmondat, például: Az ment el, *aki akart*.” (1994: 5) Ezt a nézetet vallja Borosné Jakab Edit is, de ő magyarázatot is fűz hozzá: „Az összetett mondat és az egyszerű mondat közötti átmeneti jelenségek az alárendelt mondat **mellékmondatai**, ha mondatrészt fejtenek ki. Ezek a mellékmondatok általában visszazsugoríthatók a főmondatba mondatrészként, és könnyen egyszerű mondattá alakíthatók. **Álmondatok**, mert egy mondatrészt fejtenek ki tagmondat formájában.” (1994: 27) – Ugyanezt a felfogást képviseli a gimnáziumi tankönyv is: „**Jellegzetesen átmeneti jelenség az alárendelt mellékmondat is. Mondat, mert egy alanyi-állítmányi viszonyt tartalmaz, de a közlésfolyamatban nem önállóan hordozza a mondat legfőbb szerepét: a valóságra való aktuális vonatkoztatást.** Tulajdonképpen álmondat, mert csak egy mondatrészt fejez ki tagmondat formájában” (Honti Mária–Jobbágyiné András Katalin 1980: 132).

Jómagam egyik elképzeléssel sem tudok azonosulni, ezért igyekszem az álmondat fogalmát tisztázni. Ehhez több megközelítés is lehetséges.

1. Végigkövetem a hasonló **ál-** előtagú elnevezések értelmezését a nyelvi szintek rendszerében.

Mit jelent az álморféma a морфémához képest? – A морфéma a „legkisebb nyelvi jel, melynek önálló alakja, jelentése és funkciója van” (Rácz Endre 1994: 9). – „**Álморféma** az előhangzó, például: házak” (Rácz Endre 1994: 5). Részletezőbben Balázs Géza így fogalmaz: „A fonéma és a морфéma között van az **álморféma**. A magyar nyelvben ilyen az előhangzó, amely sem a szótőhöz, sem pedig a toldalékhoz nem tartozik szervesen” (1994b: 26). A bővebb megfogalmazás ellenére sem a lényegret fejteti a szerző, tudniillik azt, hogy az előhangzó azért álморféma, mert bár szegmentálható, de jelentéstelen. Álморféma volta nem annak függvénye, hogy sem a tőhöz, sem a toldalékhoz nem tartozik „szervesen”. Ebbe a megfogalmazásba ugyanis

bele lehetne kötni, mert történeti szempontból a kötőhangzó tövéghangzóként igenis szerves eleme a tőnek, leíró megközelítésből pedig a toldalék része előhangzóként.

Miben különbözik a szó és az álszó? – „**A szó a nyelvnek legkisebb állandósult, beszédben és írásban többnyire elhatárolható önálló tartalmi és kifejezésbeli egysége**” (Szépe György 1961: I, 123). – „**Átmenet a morféma- és a lexémaszint között a félszabad morféma.** Csak egy szabad morfémaival együtt lehet mondatrészt, ekkor álszintagmát alkot a fogalomszóval. Alaki önállóságuk ellenére viszonyító jelentésük miatt **álszók**. A félszabad morféma a következők: névelő, névutó, igekötő.” (Borosné Jakab Edit 1994: 29)

[Most nem foglalkozom olyan nézettel, amely még tovább bonyolítja a fogalmak rendszerét, mert például Borosné Jakab Edit az álszó mellett megkülönbözteti az állexémát is, megállapítva: „**Állexémák a segédigék:** alakjuk szerint szók, de szerepük szerint morféma. Hiányos ragozásúak: *gyerünk, lesz, múlik, szokott, tetszik, tud, van, volí*” (1994: 29). Ez értelmezési gondot is felvet: a szó és a lexéma fogalmát szembeállítja, holott Deme azt írja: „A szónak (minthogy a szótárnak sok nyelvben a lexikon a hagyományos neve) **lexéma a tudományos megnevezése**” (1978:117), ilyen módon azonosítja a két fogalmat Balázs Géza is. („**Az álszók vagy állexémák a morféma és a lexéma között foglalnak helyet**” (1994b: 26).]

- Miben tér el egymástól a szintagma és az álszintagma? – Az általános felfogás szerint a **szintagma** „Két önálló lexéma kapcsolata. A kapcsolatban a két lexéma jelentésének viszonyán kívül a grammatikai jelentés is tükröződik” (Rácz Endre 1994: 5), hozzá-, alá- és mellérendelő típusú lehet. (Deme ettől eltérően értelmezi: l. 1978: 87) – „**Álszintagma:** egy lexéma és egy álszó kapcsolata, például: *a vonat, irt volna*” (Rácz Endre 1994: 5).

Mi különbözteti meg az álmondatot a mondattól? – Tompa József mondatmeghatározása így hangzik: „...a mondat a beszédnek két vagy több, nyelvtani szabályok szerint **megszerkesztett** (ritkábban egy, esetleg grammatikailag **szerkesztetlen**) szóból álló **alapegysége**, mely a beszélőnek egy **valóságra vonatkoztatott, kerek tudattartalmát** s ehhez való állásfoglalását **fejezi ki**, s amelyet az esetleg előző vagy következő mondattól a **szerkesztés** különféle nyelvtani **eszközeinek** viszonylagos **lezártsága** jellemez – ide értve a **zeneiekét** (mondatfonetikaiakét) is” (1962: II. 19). – „Csak elméletileg vethető föl az **álmondat** terminus: a mellérendelt mondatokat tartathatjuk annak” (Balázs Géza 1994a: 261), illetve „**Álmondat a mellékmondat**, például: *Az ment el, aki akar!*” (Rácz Endre 1994: 5).

Az eddigiek összegzésként két kérdés adódik:

Mi a közös az ál- előtagú nyelvtani fogalmak között? Az, hogy az ál- előtag megszorításként értelmezendő a **valódi** jelentéssel ellentétben, azaz a teljesen meg nem felelés motívuma köti össze ezeket a fogalmakat, például az **álszó** a szó fogalmának teljesen meg nem felelés értékében használatos.

Hol helyezkednek el az ál- előtagú fogalmaink a nyelvi szintek rendszerében? – A kutatók szerint mindig az egyes nyelvi szintek között átmeneti szintet képezve, tehát a következő rendszer épül ki ilyen módon:

fonéma
     álmorféma
 morféma
     álszó (állexéma)
 szó (lexéma)
     álszintagma
 szintagma
     álmondat
 mondat

Ezt a sort – a logika szabályai szerint – az álszövegnek, majd a szövegnek kellene folytatnia.

Hadrovics László igazi és ál mellékmondatot is elkülönít, mondván: „nem minden igazi mellékmondat, ami annak látszik” (1969: 206), „A vonatkozó névmások is igen gyakran csak ál mellékmondatokat vezetnek be” (1969: 207). Példájából (*A gróf meg is neheztelt ezért, amit viszont a gróftól nem lehet venni rossz néven...*) azt a következtetést vonja le: „Az ilyen mondatokat nem nevezhetjük mellékmondatoknak. Az előttük álló mondatok...hiánytalan közlést adnak, semmiféle szintaktikai kényszer, de még tartalmi szükség sem követeli a folytatást, s a vonatkozó névmásokat minden zökkenő és értelmi csorbulás nélkül helyettesíthetjük mellérendelő kötőszókkal: *...ezt azonban*” (Hadrovics László 1969: 207).

A gondolatsor részlezárásaként annyi megállapítható, hogy az álmondat a szintagma és a mondat közötti átmeneti jelenség, mivel az álmondat még teljesen nem felel meg a mondat fogalmának.

2. Az álmondat fogalmának tisztázásához vezető másik út az álmondat-meghatározások egybevetése a mondat fogalmával.

Nézzük ennek alapján az eddig ismert álmondat-meghatározásokat abból a szempontból, hogy a meg nem felelés motívuma érvényesül-e bennük!

Az álmondatról az első kijelentést, a Balázs Géza-félét nem osztom, hiszen a mellérendelt mondategységek bármikor önállósítható megnyilatkozások, valódi mondatok anélkül, hogy a jelentés módosulna. Különösen áll ez az aszindetonos mondatkötésre. Csupán a közlőtől függ, hogy a mellérendelő tagmondatok függetlenítését végrehajtja-e, vagy nem. Mivel ebben az esetben az egyszerű és az összetett mondatos megoldás a tartalmi-logikai viszonyok változását nem eredményezi, így is, úgy is kelek tudattartalmat közvetít, és a grammatikai és zenei szerkesztés lezártágát érzékelteti, a mondat funkcióját mind az egyszerű, mind a mellérendelő összetett mondat egyaránt betölti. A kétféle szerkezetű mondat típus inkább csak stilisztikai hatású.

A másik megállapítás az álmondatról a következőképpen hangzik: „Álmondat a mellékmondat, például: Az ment el, *aki akart*.” (Rácz Endre 1994: 5) Ezt az állítást azért nem tudom elfogadni, mert akkor a mellékmondat és a mondat egyik típusa közé azonosságjelet tennénk, holott a mellékmondat csak egysége a mondatnak. Ráadásul zavart keltene az egymáshoz „ellentétesen”, de ugyanakkor szervesen kapcsolódó fogalmak rendszerében. Ugyanis míg a fő- és álmondat elnevezésében nem jelez korrelációt, a fő- és mellékmondat korrelatív fogalompárt alkot. Köztudott, hogy az alárendelő összetett mondat két részét szokás fő- és mellékmondatnak nevezni, de ez az elnevezés nem a jelentésbeli fontosságot érzékelteti, hanem a nyelvtani függő viszonyt. Ezért véleményem szerint célszerű meghagyni a mellékmondat hagyományos fogalmát, mert a mondatához képest ez az elnevezés érzékelteti az eltérő jellegzetességet.

3. Az álmondat fogalmának kiderítéséhez a szövegtani fogalmak segítségül hívása is kínálkozhat. Ugyanis nézetem szerint a szövegtani terminusok világítják meg az alá- és a mellérendelt mondategységek lényegét. Eszerint a mellérendelt mondat mindegyik tagmondata szabad mondat, az alárendelő mondatnak viszont mind a fő-, mind a mellékmondata csonkított mondat.

Ennek alapján felfogásom szerint a gyakorlatban az alárendelő összetett mondat önállósult fő- vagy mellékmondata, azaz szövegmondatként való megjelenése az álmondat (azaz továbbvittem, illetve pontosítottam az alárendelt mellékmondat = álmondat azonosítást). Logikám szerint azért, mert formálisan minden olyan közlés, megnyilatkozás, mondat, amely a nagybetűs kezdéstől a közlést lezáró írásjelig tart, az mondat, de az önálló szövegmondatként jelölt alárendelő összetett mondatnak sem a fő-, sem a mellékmondata tartalmilag nem hiánytalan közlés, mert sem grammatikai szerkesztettségében a lezártág, sem jelentésében a kerek tudattartalom visszaadása nem jellemzi, tehát nem felel meg a valódi mondat fogalmának.

Nézzünk erre néhány példát!

Csak a főmondat van meg:

Kendé bizony az árnyéka!

Mert olyat mondok, hogy még a...

(Arany: A fülemile)

És csak oly csendes ne volna!

De ez úgy fajt, úgy ijeszt...

(Vajda: A virrasztók)

Az *olyat* és az *úgy* utalószók jelzik a mellékmondatra való utalást. Ennek elmaradását viszont egyértelműen vizuálisan is mutatja a grafikai jele: a három pont.

A következő példában az alárendelő összetett mondatnak a mellékmondata van külön szövegmondatként jelölve:

Neveljük gyermekeinket szabadságra, vitatkozzunk velük, neveljük őket, ha kell, még neveletlenségre is. Ne afféle irodalmi szajkók legyenek, akik betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni, hogy egy költő

melyik évben, hónapban és napon született, s ki volt az anyai és apai nagybátyja. (Kosztolányi: Az olvasó nevelése. In: Nyelv és lélek. Bp., 1990. 432)

A kiragadott szövegegység második mondategésze nem szabad mondat. A jelentésbeli önállótlanlansága és szerkesztésbeli elliptikussága nyilvánvaló: a főmondat hiányzik, mert az író formálisan külön szövegmondatban fogalmazta meg a célhatározói mellékmondatot (*neveljük még neveletlenségre is (azért), (hogy) ne afféle irodalmi szajkók legyenek*), valószínűleg azzal a szándékkal, hogy ezzel is hangsúlyozza a csonkított mondat jelentését.

Hasonló példa olvasható Illyésnél is:

„Jobbára kétkezi emberek nyelve volt a magyar.

Olyanoké, akik valóságot és igazságot akartak közölni egymással. Akik világos, tiszta gondolatot fejeztek ki általa. Akiknek nem volt rejtegetnivalójuk egymás előtt. Akik nem szorultak se hazugságra, se hízélgésre” (Anyanyelvünk. Magyar beszéd)

Ebben a szövegrészletben a vonatkozó mellékmondatok önállósodtak formálisan mondatná, azaz álmondatok. Nyilvánvalóan azért, mivel nincs szükség az explicit nyelvi kifejtésre, mert a főmondatban megfogalmazott témát változatlanlansága miatt felesleges megismételni, csak a réma taglalása nélkülözhetetlen.

Márai Sándor szövegalkotásának egyenesen jellegzetessége a főmondatból második mondatba elkülönített alárendelő mellékmondat, nyilván azért, hogy annak tartalmi fontossága kiemelődjék:

„Májusi szél. Mintha szellőztetnék ezt az áporodott, fülledt, avas zugolyt, a világot” (Napló, 308).

„Éjjel vad zivatar, mennydörgéssel és villámlással, többórás mennyei légítámadás. Mintha az Isten megmutatná a kontár embernek, hogy Ő is tud valamit” (Napló, 188).

Móricznak az Ady ravatalánál tartott gyászbeszédében egyenesen retorikus fogás a mellékmondat önállósítása:

„Ki volt, akit ma annyian állunk körül, hogy hódolatot adjunk neki, ma, mikor megszűnt minden hódolat minden hatalom megszemélyesítői előtt. Hogy tömjént gyűjtsunk előtte, ma, mikor ki kell hunynia minden tömjénnek minden oltárokon. Hogy szeretetünk aranyát s háláink drágakincsét szórjuk elébe, ma, mikor nincs többé senki, akit a tömegek fölött az aranynak és a hatalomnak személyes uralma megilleszen” (Móricz Zsigmond összes művei. Tanulmányok. I, 353).

Ezenkívül álmondatnak minősíteném az olyan szerkesztetlen, tagolatlan vagy szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan mondatokat is, amelyek szómondatok vagy

mondat formájú, de predikatív szerkezet nélküli szintagmák, és azzal ki sem egészíthetők. Ilyenek olvashatók Weöres Önéletrajz című versében:

Mi történt volna: ez volt életem.

Csukott szem. Nyílt száj. Állandó csoda.

Láthatatlan hegyek. Hab. Lótetem.

Rét. Völgy. Posvány. Virágzó laboda.

Élet, mi holt. Halál, mi eleven.

Nappal homály, éjjel láng. Kaloda.

Félálom. Kőd-sáv szikla-peremen.

Aggály. Közöny. Sejtés. Ide-oda.

Nap az alvást, és az árkust teríté.

Szór. Füst. Seb. Alma. Árok széle. Égés.

Kebel. Gyanú. Dermedt kaland. A mint B.

Álló öröklét. Pillanatnak élés.

Nincs gyermek. Férfi. Nincs nő. Aphrodité.

Dülöngő évek. Sok mellébeszélés.

Maga ez a költemény vitathatatlanul szöveg, még akkor is, ha 40 mondata közül csak négyben van predikatív viszony. A többi szerkesztetlen és funkcionálisan tagolatlan szómondat. Formálisan mondat, hiszen a költői mondattagolás szerint a nagybetűs szótól a pontig tart a mondat, de éppen az ilyen formájú közlések álmondatok. Vitathatatlan, hogy a mondatok lehetnek tagolatlanok és szerkesztetlenek is, de talán éppen ezeket lehetne álmondatoknak nevezni. Ugyanis ezek a szómondatok önmagukban csak képzetkeltő erejű nyelvi jelek, szavak, de nem közlő erejűek, mint a jelzések, a mondatok (vö. Deme 1978: 31). A fantázia játékával parttalan módon egészíthetők ki, nem úgy, mint a valódi hiányos mondatok, amelyek grammatikailag (*Jó napot!* ti. *kívánok*) vagy szemantikai változatokkal (*Négy korsó sört!* ti. *kérek, kérünk, hozz, hozzom*) teljessé tehetők. Weöres versében csak a szöveg egészében szemlélve értelmezhetjük a predikatív viszony nélküli mondatokat a szubjektív valóságra: a belső tartalomra utalónak, életmozzanatok gondolatföredékként megfogalmazónak. A versben felvillanó emlék- és élménytömegnek a kifejtése a szonettformát szétfeszítette volna. Ehelyett a jelzésértékű versmondatok sora az emlékezés módját sejteti: így lesz a felöltő emlékfoszlányok érzékeltetésének adekvát kifejezésmódja ez a mondatyszerkesztés.

Hasonlóan szerkesztetlen, tagolatlan, illetve szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondatokból áll Babits Messze...messze...című versének sok részlete, például a következő is:

Svájc. Zerge, bércek, szédület.

Sikló. Major felhők felett.

Ebben a szövegben a szómondatok és a szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondatok csak a szövegösszefüggésben válnak mondatértékűvé. Az olvasó fantáziájára van bízva az értelmezésük ezért a nominális stílusnak nagy a stiláris értéke: képeslapszerűen, felsorolással vetíti eléink a képzeletben bejárt tájaknak a legjellegzetesebb vonásait.

Tehát az álmondat nem negatív minősítés, hanem csupán annak megállapítása, hogy a formálisan elkülönített mondat még nem tölti be minden esetben a mondatnak tulajdonított minden funkciót, és egy bizonyos típusa a szerkesztettségbeli és/vagy jelentésbeli hiány miatt minősül álmondatnak. Gyakorlatban tehát az eszményi mondat **dattal szemben az alárendelő összetett mondat fő- és mellékmondatának önálló szövegmondatként való megjelenése és a szerkesztetlen, tagolatlan, illetve szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondat az álmondat**, hiszen a szintagma és a mondat közötti átmeneti jelenségként nem felel meg teljes értékben a mondatsajátosságoknak a szerkesztésbeli és/vagy jelentésbeli hiány miatt: nem jellemzi a lezártság a grammatikai megformáltságban és a kerek tudattartalom a jelentésben, így nem ad hiánytalan közlést.

A gondolatmenetemnek ez a végkövetkeztetése sem nyugtatott meg, mert Balázs Géza meghatározásában érthetetlen volt számomra az a kitétel, hogy „Csak elméletileg vethető föl az álmondat terminus” (1994a: 261). Ugyanis ez azt jelenti, hogy gyakorlatban nem létezik az álmondat. Ezek után tehát azt igyekeztem megvizsgálni: egyáltalán létezik-e álmondat vagy nem, mert ahogy Fontenelle mondja: *„Ha egy dolognak az okát kutatód, akkor nézd meg előbb, hogy létezik-e a dolog, mert így elkerülheted azt a nevetséget, hogy olyan dolognak az okát találod meg, ami nincs is.”*

Ezért megpróbáltam a Weöres- és Babits-vershez hasonló nominális stílusú szövegeket felidézni. Ady A Tisza-parton című verse tűnt számomra hasonló szerkesztésűnek, ám az interpunkció nem volt azonos:

*Gémes kút, malom alja, fokos,
Sivatag, láрма, durva kezek,
Vad csókok, bambák, álom-bakók.*

Ebben a felsorolás a vesszővel elkülönített szavak és szintagmák középső magassági fokon lebegtetve tartásával érzékeltethető.

Ha megpróbáljuk például a Weöres-verset felolvasni, előszóval hangoztatni, hasonlót tapasztalunk: nincs meg a mondatra jellemző intonációjuk ezeknek a versmondatoknak, hanem valójában az interpunkció átértékelése következtében lebegtetett dallamvonallal lehet mondani, és ez azt sugallja, hogy a befejezés még hátra van. Vagyis szó-felsorolás jellege van a versmondatok sorának.

Együtt is jelentkezhet írott formában a szóhalmozás és a mondatként önállósult formája Thinsz Géza prózaversében:

„Az alternatívák, mint mindig adva vannak: választhatom a rosszat, vagy a kevésbé rosszat. Avagy a legrosszabbat – ” (Sic! 169).

Márpedig akkor összemosódik a határ a nominális felsorolást tartalmazó mondat és a szóból vagy szintagmából áll versmondatok láncolata között. Elhatárolást csak az interpunkció jelent, amely viszont csak az írásképpen jelentkezik, és nem észlelhető az akusztikumban. Akkor pedig **nagyon gyenge lábon áll az álmondat elhatárolása, hiszen csak formálisan, vizuálisan létezik, akusztikusan nem.** Ha pedig ez így van, akkor mégicsak igazat kell adnom Balázs Gézának: „Csak elméletileg vethető föl az álmondat terminus” (1994a: 261). Ez viszont fölöttébb érdekes paradoxon, mert ami van (vagyis a fogalom), nem létezik (álmondat), és ami nincs (álmondat), létezik (fogalomként). Csak nem estünk abba a csapdába, amelytől Fontenelle óvott?

IRODALOM

- Balázs Géza 1994a: *Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Balázs Géza 1994b: Nyelvi szintek, in Balázs Géza szerk.: *Érettségi témakörök, tételek*, Corvina, 26.
- Borosné Jakab Edit 1994: Kétarcú nyelvi jelenségek, in Balázs Géza szerk.: *Érettségi témakörök, tételek*, Corvina, 27–9.
- Deme László 1978: *A beszéd és a nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Honti Mária–Jobbágyiné András Katalin 1980: *Magyar nyelv II.*
- Rácz Endre 1994: A nyelvi szintek rendszere: Morfológia, in Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina–Lengyel Klára–Rácz Endre: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 5, 9–10.
- Szépe György 1961: Szótan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 123–42.
- Tompa József 1962: Mondattan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 7–22.

MEDITATIONS ON THE PSEUDO-SENTENCE

IRMA SZIKSZAI-NAGY

There is some confusion about the notion of pseudo-sentence in the descriptive grammar of the Hungarian language. This made me to elucidate this problem, first by following the interpretation of phrases with the same pseudo- prefix in the system of language layers, and secondly, by comparing some definitions of the pseudo-sentence to the notion of the sentence. My conclusion can be drawn as follows: Contrary to the ideal sentence, which fits in the system of language, the main and dependent clause of a subordinate complex sentence occurring as an independent text sentence (utterance), as well as an unstructured, unorganized and structured but functionally unorganized text unit is considered a pseudo-sentence. Being a transition between the syntagm and the sentence, the pseudo-sentence doesn't fully satisfy sentence characteristics due to its structural and/or semantic defectiveness, i. e. it is not characterized by grammatical conclusion and complete semantic content, and consequently, it doesn't convey a full message.

This final conclusion hasn't satisfied me since texts have proved that the dividing line between a sentence comprised of a nominal list and a string of verse sentences made up of words or syntagms is growing more indistinct. It is punctuation that can only draw the line between the two, which occurs in the written form but not acoustically. According to this view, the circumscription of the pseudo-sentence is pretty feeble, since it exists visually but not acoustically.

KOGNITÍV SZEMANTIKA ÉS STILISZTIKA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A 20. századi nyelvtudomány fő irányai valamilyen mértékig és valamilyen elméleti keretben mindannyian vállaltak egyfajta mentalizmust, azaz elméletükben történt utalás a nyelvvel, a nyelvi tevékenységekkel kapcsolatos mentális folyamatokra és jellemzőkre. Ez az utalás már Herman Paul nyelvelméletében szerepet játszik. Ilyen értelemben mentalizmus Saussure felfogása a kollektív tudatról s annak termékéről, a nyelvről (a nyelvi rendszerről) s az egyénnek ehhez való viszonyáról, s vállaltan az természetesen Chomsky innátaelmélete s mindaz, ami ebből következik nála. Ez a tudománytörténeti fejlődési folyamat olyan beállítódási tendenciát eredményezett, amely a Halliday által felállított nyelvszemléleti aspektusokból a nyelv mint struktúra és a nyelv mint tudás domíniumokra s azok érintkező területeire összpontosított, el- térve más irányzatoktól, melyek a nyelvet mint viselkedést kutatták és kutatják a struk- túrával összefüggésben, mint például Halliday maga is (s általában a szociolingvisz- tikai, antropológiai nyelvészeti irányzatok).

A kognitív nyelvészet az imént említett első irányzathoz alakult ki. Ám ön- azonosítását nem csupán a nyelvtudományi diskurzus önmozgása, s az azon belül szükségképpen jelentkező kérdések megfogalmazása mozdította elő. A kognitív nyelv- észtet kialakulását alapvetően segítette és segíti ma is a kognitív pszichológiát is ma- gába foglaló, *cognitive science*, kognitív tudomány névvel illetett interdiszciplináris kutatási irány (vö. Posner szerk. 1989). Ez az irány az intelligencia vizsgálatát tűzte ki célul úgy, hogy a mesterséges intelligencia modellálását és létrehozását elméleti és kísérleti szinten analóg módon egyaránt összekötötte a humán intelligencia kutatá- sával és modellálásával. A Posner szerkesztette kötet bevezetője a kérdéskört így foglalja össze: „Az intelligencia szoros kapcsolatban áll az adaptivitással – a prob- léma megoldással, a tanulással és a fejlődéssel” (Simon–Kaplan 1989: 43). A kognitív tudománynak az adaptív rendszerek invariánsait kell kutatnia, így a belső környezet struktúráját (például a rövid távú memóriát) vagy a tanulási rendszerek struktúrájában található invariánsokat stb. Éppígy be kell vonni a kutatásba és a modellezésbe a külső környezet kutatását. Számot kell adni a kognitív szisztémáknak a környezeti jellem- zőkkel kapcsolatos relativitásáról. „Gyakran azt vesszük észre, hogy szociológiát ta- nulmányozunk – a környezetnek alanyainkra tett múltbeli hatásait –, mikor fiziológiát kívánunk művelni – a humán idegrendszer struktúrájának a hatásait [effect]” (Simon– Kaplan 1989: 38). Hasonlót kísérel meg Barwise és Etchemendy, mikor az extenzio- nális logikai, igazságfeltételekkel dolgozó jelentésmagyarázat modelljét kiegészíti a

beszélő, a hallgató, a hely, az idő és a megnyilatkozás indexével, vagyis a kontextus paraméterével. Az eredményt maguk sem tartják kielégítőnek (Barwise–Etchemendy 1989: 228–31). Ehhez az intelligencia komputációs folyamatait kell tanulmányozni, ill. modellálni. A problémamegoldás és a nyelv kutatása a humán gondolkodás kutatásának közös tartományában találkozók.

Itt természetesen csak utalhatunk Posner (1989) alapján az információfeldolgozás architektúráira, a rövid és a hosszútávú memória eltérő szerepére, vagy arra, hogy a deklaratív memória sémái lehetnek propozicionálisak és képszerűek, ill. a procedurális memória produkciói feltételekből és akciókból állnak, s hogy ennek megfelelően több kognitív modelltypust is kidolgoztak. Hasonlóképpen csak utalni lehet arra a kettősségre, mely szerint a gondolkodás egy elmélettypus szerint következtetési vagy érvelési folyamat, nyelvyszerű reprezentációkat alkalmazva, egy másik elmélettypus szerint pedig a problémamegoldás heurisztikus keresésének folyamata, a probléma-szituáció modelljének reprezentációját használva. Az elmélet következő megállapítása a nyelv egyediségére vonatkozik: e kognitív irányzat kételkedik abban, hogy a szemantikai és a vizuális reprezentáció két autonóm szemantikai reprezentáció lenne a kognitív folyamatokban (hasonlóan vélekedik Langacker 1987).

Simon és Kaplan a következőképpen foglalja össze a kognitív tudomány általuk képviselt nézeteit a fent említett kérdésekről: „Először: bár egyértelműen akad néhány mentális funkció (a hozzá tartozó fiziológiai alappal), amelyek a nyelv kezelésére specializálódtak, a bizonyítékok súlya azt sugallja, hogy a szemantikai szinten a gondolkodás formái számára alkalmazott mechanizmusoknak egyetlen készlete van, s ez alapvető a propozicionális és a képszer bevitelek (inputok) továbbvitelénél [translation]. Másodszor: a logikai következtetés és modellek heurisztikus keresése közötti határ inkább fokozat kérdése, mint fajtaelkülönítés. A humán következtetés általában a következtető operátorok bőséges [liberal] tárházát használja lényegi [substantial] szemantikai tartalommal, s így sokkal inkább hasonlít a modellkeresésre, mint logikai dedukciók végrehajtására. Harmadszor: az a tudás, amelynek alapján az inferenciaszabályok működnek, a memóriában különböző módon tárolódik, propozicionális struktúrákban éppúgy, mint olyan struktúrákban, amelyeket inkább tekinthetünk mentális képeknek [images]. Talán más módok is vannak” (Simon–Kaplan 1989: 20).

E ponton kapcsolom be a gondolatmenetbe a Langacker-féle kognitív nyelvtant. Aligha van mód és talán szükség itt a kognitív nyelvtannak a Langacker-értelmezését részletesen ismertetni, esetleg kritizálni. Inkább néhány olyan tézisét említem, amely hozzájárulhat az alább bemutatandó rész kérdés megalapozásához. Elsőként kell fölhozni azt a Langacker-gondolat, hogy a szintaxis, a lexikon és a szemantika nem különülnek el egymástól, hanem kontinuumot alkotnak. Ez teszi lehetővé, hogy a szemantika úgy kapjon központi helyet e modellben, hogy ne telepedjen rá a többire. „A szintaxis nem alkotja a reprezentáció autonóm formális szintjét. Ehelyett a nyelvtan

szimbolikus természetű, a szemantikai szerkezet konvencionális szimbolizációját tartalmazza” (Langacker 1987: 2).

A következő kiemelendő összetevő a prototípuselmélet. Langacker kiterjeszti a prototípuselméletet, s nemcsak a szemantikában reprezentált dolgokra vonatkoztatja (mint ama ismert példákban történik a *madár* és példányai esetében), hanem a jelentésekre, a jelentésszervezőkre és a grammatikai kategóriákra, valamint a fonológiára is (a Trubetzkoy-féle fonémaelv már eleve ezt tartalmazza). A nyitott típus koncepciója nem a pontos kritériumrendszernek való szigorú megfelelést teszi a valahova tartozás alapjául, hanem egy dinamikus modellt állít föl a centrum-periféria elv keretében, amelynek mind leíró szempontból, mind a történetiség (és a nyelv mint dialógus vagy polilógus) tekintetében nagy a jelentősége. „A kognitív pszichológiai kísérletek bebizonyították, hogy a kategóriák gyakran prototipikus példák mentén szerveződnek. Ezeket a példákat fogadják el az emberek általános, átlagos kategóriatagoknak. [...] A nem prototipikus példákat addig a mértékig lehet egy osztályhoz vagy kategóriához hozzárendelni, ameddig a prototípushoz való hasonlósága vagy közelítése alapján nevezhető meg. A tagság ezért fokozat kérdése: a prototipikus példák teljes, központi tagjai a kategóriának, míg a középponttól a perifériáig egy fokozati soron megjelenő példák attól függnék, hogy mennyire és milyen módon különböznek a prototípustól. Továbbmenve, a tagok nem föltétlenül alkotnak egy egyedileg meghatározott készletet, mivel nincsen megadva az az egyedi mérték, amelyen túl egy személy képtelen lenne a prototípushoz való hasonlóságot megállapítani” (Langacker 1987: 17).

A fentieknek Langacker a következő előnyeit említi: az ilyen tipizálás „nem kívánja meg, hogy egy kategória minden tagja rendelkezzen egy adott jellemzővel (vagy hogy egyáltalán legyen bármilyen szembeötlő közös tulajdonság, amelyet mindenki oszt). Nem repülő madarak, tojásrakó emlécsők, zöngétlen magánhangzók így nem problematikusak; egy nyilvánvaló tulajdonság hiánya nem követi a kategóriából való eltávolításukat, inkább nem prototipikusnak rendeli őket” (Langacker 1987: 17). A prototípusmodell nem minimalista, bátorítja a lehető legteljesebb leírást, s „megengedi egy entitásnak egy kategóriába való bevételeét, ha valaki nyomós okot talál a prototipikus tagokhoz való viszonyításban” (Langacker 1987: 17).*

A Langacker-féle kognitív nyelvtan itt említendő következő összetevője az egység (unit) fogalma. „Az egység az a szerkezet, amelyet a beszélő elég alaposan megtanult, hogy nagymértékben automatikusan tudja kezelni, anélkül, hogy figyelmét annak különálló részeire vagy elrendezésükre összpontosítaná. Az egység belső komplexitása ellenére «előre csomagolt» konstruktumot alkot; ezért a beszélőnek nem szükséges arra figyelnie, hogy miképp rakja azt össze, könnyen bánhat vele egységes entitásként” (Langacker 1987: 57). Vagyis az egység státust elért nyelvi entitások bármely nyelvi szinten vagy tartományban holisztikusan épülnek be a magasabb

*Hasonló értelemben – bár részletesebb pszichológiai és antropológiai háttérrel – fejti ki a kategorizálás kognitív elvét Lakoff (1987: 5–156).

szerkezetekbe. Mivel most nem grammatikai kérdésekkel kívánok foglalkozni, ezért csak megemlíten, hogy a Langacker-féle kognitív nyelvtan „A nyelvtani mintákat sematikus szimbolikus mintáknak nevezi, melyek a szimbolikus [a szemantikai és fonológiai] struktúráktól nem fajtában, hanem csak a specifikáció fokában különböznek” (Langacker 1987: 58).

Az egység státusa, egység volta szintén fokozat kérdése, s a megnyilatkozás létrehozásában vagy a megértésben az anyanyelvi beszélőnek oly mértékű konstruktív erőfeszítésre van szüksége, amennyire tanult vagy nem tanult entitásokkal kerül szembe. Vagyis nem elvont, „objektív” szabályrendszer irányítja a mondatok létrehozását, valamint nem tartható a használat és a rendszer közötti különbség. Ez azonban a verbális interakciók nyelvi összetevőjével kapcsolatos problémamegoldó tevékenység állandó és lényegi voltát nem érinti.

A szemantikai modellre rátérve még egyszer hangsúlyozni szükséges, hogy Langacker szerint sincsen alapvető különbség a nyelvi és nem nyelvi kogníciók között: „Nincs különösebb okunk arra, hogy éles különbséget tegyünk a nyelvi képesség és a kognitív folyamatok között” (Langacker 1987: 13), s ennek következtében állítja, hogy „A szemantikai egységeket a tudásstruktúrákhoz viszonyítva lehet meghatározni” (Langacker 1987: 87), s ezeknek hatóköre végtelen (Langacker 1991: 1).

A voltaképpeni szemantikai modellt második, 1991-ben megjelent monográfiája alapján mutatom be röviden, ill. egyetlen szűkebb, a főnevek és az igék jelentésének képiségére vonatkozó területen, amely a szemantika kifejtésének itt a kiindulópontja. „A szemantikai struktúrák (melyeket predikációknak nevezek) kognitív tartományok viszonyában írhatók le, ahol egy tartomány bármilyen fajta konceptualizáló lehet: preceptuális tapasztalat/kísérlet, fogalom, összetett fogalom, kidolgozott tudásrendszer stb. Egy kifejezés szemantikai leírása ezért az önkényes komplexitás és föltehetőleg az enciklopédikus hatókör integrált koncepcióját tételezi föl kiindulópontként. Az alapvető megfigyelés szerint bizonyos fogalmak [conceptions] másokat előfeltételeznek jellemzésükhöz. Így a konceptuális komplexitás hierarchiát állíthatjuk föl, ahol az adott szinten a struktúrák az alacsonyabb struktúrák szintjén végrehajtott kognitív műveletek által jönnek létre” (Langacker 1991: 3).

A konceptuális hierarchiák legalacsonyabb szintjén – ahol mostani vizsgálódásaink folynak – a bázistartományok találhatók, vagyis „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei. E bázistartományok között található az idő tapasztalata és képességünk a két- és háromdimenziós térbeli konfigurációkkal való bánásra. A különböző érzékekkel kapcsolatban is vannak bázistartományok: a szín tere (a lehetséges színérzékelések elrendezése), összehangolva a kiterjesztett vizuális mezővel [field]; a magasság skálája; a lehetséges hőmérséklet-érzékelések stb. A bázistartományok egy-egy szemantikai szerkezet esetében komplex mátrixszá rendeződnek. Föltehető, hogy a nyelvészeti vagy az összetett kognitív leírás nem képes az egy szemantikai struktúrához (például szóhoz) tartozó

összes bázistartományt maradéktalanul leírni” (Langacker 1991: 4). Langacker hangsúlyozza, hogy a mátrixok magasabb szemantikai egységekbe szerveződhetnek, mint ahogy akár lexikai, akár mondat-, akár szövegszinten ez gyakran meg is történik. Megjegyzendő, hogy a fent említett Barwise–Etchemendy-tanulmány hasonlóképpen jár el, amikor a tulajdonságok és viszonyok modellálása helyett magukat a tulajdonságokat és viszonyokat kívánja primitívekként a jelentés összetevőiként megragadni az általuk megfogalmazott szituációs szemantikában.

Langacker első, egyszerű példája a *kés* főnév ilyen értelmű szemantikai elemzése, amely kognitív metodológiájával az anyanyelvi beszélő megismerő felismeréseit kívánja modellálni az adott szó hallatán. A *kés* komplex mátrixában három bázistartományt különít el, anélkül, hogy a teljes leírást elvégezné. Az első tartomány az alak tartományé (amelyben a *kés* prototipikus formája, Gestaltja jelenik meg), a második a kanonikus szerepé (itt: *vágás*), a harmadik a készletbe tartozásé (a *kés* így például a *kanál* és a *villa* készletébe tartozik), s lehetne tovább sorolni a mérettel, a súllyal, az anyaggal.

Miközben hangsúlyozni szükséges a szemantikai elemzés itt vállalt összetett jellegét, tehát a propozicionális és a képi összetevők együttes jelenlétét, föl kell hívni a figyelmet az első tartományra, az alakéra, amely – a fentebb idézett kognitív pszichológiai kutatások tanúsága szerint – nyilvánvalóan elsősorban képi jellegű. Mivel ez hiányzott a korábbi szemantikai elemzésekből, a következőkben néhány magyar főnéven ezt a jellegzetességet próbálom bemutatni. E bemutatásnak a végső célja ezúttal az, hogy a fent röviden jelzett alapelemzés (mely szavakra vonatkozik) szövegkörnyezetben is látható legyen, méghozzá irodalmi szövegben, s ezáltal meglássuk azt, hogy egy ilyen szemantikai megközelítés mennyire járulhat hozzá a műértelmezéshez s legfőképp egy mű stilisztikai elemzéséhez s a stilisztikai értelem explikálásához. A kognitív nyelvtan szemantikai komponensének egyik, bár a legfőbbek közé tartozó modellezését alkalmazzuk itt, tehát hangsúlyozni szükséges, hogy nem kívánjuk a teljes szemantikai bemutatás hatását keltetni. Szintén szükséges megemlíteni, hogy itt elérhető eredményeink nem tekinthetők teljes szövegértelmezéseknek, inkább azok részeinek.

Vegyük mindehhez Mészöly Miklós *Térkép, repedésekkel* című novellájából a következő (bevezető) részletet.

Tegnap este fél tizenegy, hajnali három között. A szembeülésen öt részeg fiatalember, kettőn piros pulóver, a többiekén ugyanolyan pepita ing. Egy órája állunk már a nyílt pályán. Behallatszik a csalogány, a salakhányásokon megkapaszkodó burján bokorban halk rebenések. Az őrház latrinája mögött szennyvíz-lecsurgó, a hold körül füstfinom felhőfoslányok. A kupében fölsír egy csecsemő. Mögöttem ülnek. Eddig észre sem vette, azt hittem, egyedül vagyok az öt alvó részeggel. Fölállok, kinézek az ablakon, de úgy, hogy az anyát és csecsemőjét is lássam. Erős a holdfény. Szűkített blendéjű pillantással figyelem. Fiatal munkásasszony, mongol vágású szemek, szárazra repedezett száj.

Emeljük ki e szövegből azokat a főneveket (azoknak egy részét), amelyek nominális szerkezetben találhatók, s végezzük el a fent bemutatott elemzést (annak első fázisait) rajtuk (az összetett szavakat ezúttal egységként kezeljük, tehát eltekintünk elemezhető voltuktól, egyúttal az esetleg előtűnk álló jelzőktől).

főnevek	bázistartományok			
<i>pálya</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	(vas)
<i>salakhányás</i>	alak	anyag	méret	
<i>bokor</i>	alak	méret		
<i>őrház</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	
<i>latrina</i>	kanonikus funkció	alak		
<i>szennyvíz-lecsurgó</i>	kanonikus funkció			
<i>felhőfoslány</i>	alak	anyag	szín	
<i>munkásasszony</i>	alak			
<i>szem</i>	alak	kanonikus funkció	anyag	szín
<i>száj</i>	alak	kanonikus funkció		

Miképp fentebb említettük, a bázistartományok konkretizálását folytathatjuk, azonban ennyi is elegendő a továbblépéshez. Azt ennyiből is megállapíthatjuk, hogy – miképp azt Simon–Kaplan (1989) kifejti – a fenti főnevek általában vett megértésekor az anyanyelvi beszélő képi jellegű összetevőkből állít össze heurisztikusan modelleket, amelyek a szó aktuális jelentését adják. Ezeket a mentális képi összetevőket a hosszú távú memóriából hívja elő a beszélő. Föltehető, hogy egy-egy főnév megértésekor a lehetséges bázistartományoknak csak egy része aktualizálódik, s e folyamatot befolyásolja a kontextus, a beszélői szándék, a hallgatói beállítódás. E körülmények a bázistartományok aktualizálódásának sorrendjét, hierarchiáját is befolyásolhatják. A bázistartományok egy része végül igazolni látszik Langacker egyik alaptételét, amely szerint a szemantika legalább részben nyelvspecifikus, s végső soron kultúrspecifikus: a munkásasszony, az őrház, a latrina alakja, formája a típuson belül is mutathat tipikus eltéréseket.

Amennyiben a Mészöly-idézetbe visszahelyezzük a kiemelt és elemzett főneveket, s a szövegkontextusban tovább vizsgáljuk értelmezési lehetőségeiket, akkor a következők állapíthatók meg róluk. A nominális helyzet, az ige nélküli szerkezetben való megjelenés alapvetően befolyásolja e szavak helyzetét. Ha a kört szűkítjük, s csak a tárgyakat (pálya, salakhányás, bokor, őrház, latrina, szennyvízlecsurgó, felhőfoslány) tekintjük, akkor a felszínes értelmezés azt mondhatja, hogy e szavak, ill. a velük jelölt dolgok magukért állnak a szövegben. A nominalizáció szemantikai és stilisztikai funkciója itt pontosítható (egyúttal pedig a szövegközpontú értelemadás egyedüli lehetségsége bizonyítható): e dolgok Mészöly prózájában, e szövegében az Eliot-féle meghatározás értelmében vett tárgyi megfelelők, amelyek kettős szerepet töltenek be a novellában: egyrészt distanciált tárgy voltukban „kiváltják a megfelelő érzelmet” (Eliot 1919/1981), tehát egy modernizált, átalakított metaforajelleggel valami helyett állnak, másrészt valami részeként az egész (itt, miként más Mészöly-művekben, de éppígy például a Pilinszky-versekben a tér, a táj leírása) helyett állnak. Tárgyi megfelelő voltukat úgy érhetik el e főnevek, hogy a nominális szerkezeti helyzet (amely a megértésben szöveg- és nem mondat szinten jelentkezik) kiemeli a szövegben a főneveket, ráirányítja a befogadói figyelmet, ám mivel e főnevek magukban állnak, ezáltal (a nominális mondatokon túli szöveggörnyezet mellett) önmagukból kell megértésüknek erednie. Ezért kapnak ebben a szövegben a nominális helyzetű főnevek legfontosabb kognitív szemantikai bázistartományai oly nagy szerepet, méghozzá első sorban az alakok.

Az alak bázistartományának itteni kiválasztása nem önkényes. Langacker kifejti, hogy a képiségnek többféle dimenziója különböztethető meg, s ezek közül az első a profilálás, amely megkülönböztető jelentőséget ad egy jelentésstruktúrának úgy, hogy a struktúra egy eleme nagyobb jelentőséget kap (Langacker 1991: 5–6). Bár Langacker ezt a bázistartományon belül mutatja be, példáinkban ez alkalmazható a mátrixokra is. Vagyis tereptárgyait az alak profilálja (jellemzi), az alakot pedig esetleg egy további aljellemező (például az őrház esetében a keskenység, a kis oldalszélesség).

Az alak bázistartománya csak része a mátrixnak, önmaga képiségében azonban – lényegéből, a Gestalt-jellegből eredően – holisztikus jellegű, az egész tárgy alakját reprezentálja annak részletezése nélkül. A látszólagos ellentét azáltal válik egyedivé, hogy ez a holisztikus tartalmú bázistartomány a mondat- és szövegszerkesztés által profitált helyzetbe kerül, s itt végül az egész mátrix helyett áll, kvázi egységként, s így visszahat a szövegre és annak befogadására (ti. egyedi módon járul hozzá a szövegbeli térkijelöléshez, s annak recepciófeltételeihez).

Hasonló állapítható meg magáról a nominális szerkesztésmódról is: Langacker hangsúlyozza, hogy a nyelvtan, a nyelvtani szerkezetek szimbolikus természetűek, megformáltságukkal is leképezik a referenciálást. A mondat- és szövegszerkezetben önmagában álló főnév az önmagában álló tárgy helyzetét képezi le grammatikailag (megfelelve egyébként a kognitív nyelvtan egyik fontos összetevőjének, az ikonicitás

általános elvének, azon belül a diagrammatikus ikonicitásnak). A szöveg azáltal válik annyira képszerűvé, hogy el tudja érni szerkesztésmódjával ezt a hatást. Miképp láttuk, a hatást egyrészt a felsoroló jellegű nominális szerkesztésmód adja, másrészt a legelemibb kognitív reprezentációkat tartalmazó bázistartományok aktualizálása és a többinek a háttérbe szorítása. A tárgyi megfelelők ezáltal tudnak úgy működni, ahogy azt Eliot elgondolta és meghatározta: az alakok, ill. az anyag (a salakhányás esetében), a kanonikus funkció (a szennyvíz-lecsurgó, a latrina és az őrház esetében) már önmagukban egy negatív értékskálán helyezkedhetnek el, ill. olyan további bázistartományokat aktualizálhatnak, amelyek ezt a negatív értéktelítettséget („baljós hangulatot”) erősíthetik. Mindezt számos elem igazolja később magában a novellában.

E tanulmány lektori véleményezésében Pelyvás Péter alkalmasnak tartja a Lakoff-féle idealizált kognitív modellek (vö. Lakoff 1987: 68-7) bevonását a Mészöly-féle nominalizmusok magyarázatára. Az idealizált kognitív modell komplex struktúrált egész, s így a jelentésmátrixot összetettebben mutatja be, mint Langacker modellje, ugyanakkor idealizáltabban is. A Mészöly-szöveg nominális részei azonban éppen azzal tűnnek ki, hogy nem egy idealizált, tudáskeret jellegű modellre játszanak rá, hanem azt, ill. a Langacker-féle egyszerűbb jelentésmátrixot megbontják, a főnévi megnevezések többnyire valóban alapszintű kategória jellegéből (vö. Lakoff 1987: 31–18, 46–8 stb.) kiindulva abból kiemelnek egyetlen elemet, s azt teszik az egész helyére (ez a Lakoff-féle metonimikus leképezés [mapping]), és stílushatásuk egyik lényegi összetevője ebben ragadható meg. Ezt az értelmezést, amely feltehetően ismétlődő befogadói kogníciókon alapul, az eddig bemutatottakon túl a szöveg megformáltságának észlelhető jellemzői, elsősorban a nominális részek és a többi rész egymáshoz való szövegtani, főképp szöveggrammatikai viszonya teszi lehetővé.

Azt látjuk tehát, hogy egy grammatikai és egy szemantikai eljárás a maga kognitív egyszerűségében a Mészöly-szöveg valamit reprezentáló megalapozását megformáltságában erősíti, stíluselemként működik, s ennek bemutatását nagymértékben segíti a kognitív nyelvtan elmélete és módszertana.

Ezek után lássunk még egy szöveget, amelyben ezúttal az igéket vizsgáljuk meg, szintén a legelemibb kognitív reprezentációk s azok stílushatása szempontjából. Vegyük ehhez Tandori Dezső egyik korai versét:

A tékozló

Hogy vissza ne térhess sosem,
el sem hagyhatod teljesen.
Őrzöl belőle valamit,
és továbbsszökni kényszerít.

A négy sorban négy igét találunk, melyeket szintén Langacker elemzési módszerével mutatunk be. A négyből három ige mozgással kapcsolatos. Ezekkel összefüggésben tehát a térrel kapcsolatos, „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs egységével”, bázisartományával van dolgunk. Langacker (1991) a mozgás térbeli elemi kognícióját két alapkategóriához köti. Az egyik a *trajector*, ennek legyen a neve *mozgó*; a másik a *landmark*, ennek a neve legyen *álló*. Itt a megértett entitások közötti kapcsolatok a térben és természetesen az ehhez tartozó időben helyeződnek el. A kapcsolat lényege abban áll, hogy a mozgó és az álló szomszédsági viszonya megváltozik, s a fenti igék jelentése ezt a megváltozást reprezentálják.

Az *elhagy* ilyen értelemben a mozgót egy állóhoz viszonyítja a térben, amely mozgó az álló által kijelölt ponttól, annak szomszédságától távolodik. Mivel itt függőleges, magassági viszony nincsen, a távolodás egyirányú, vízszintes jellegű, az ige által reprezentált mozgást egy állóhoz való viszonyításban be lehet mutatni. A *visszatér* térbeli kognitív reprezentációja hasonló jellegű, egyetlen különbséggel: a vízszintes mozgás nem távolodó, hanem közeledő, tehát ellentétes irányú, ezúttal azzal a megszorítással, pontosabban azzal az előfeltevéssel, hogy a közeledő entitás már volt az álló szomszédságában. A *továbbszik* az előbbi két ige térbeli vonatkozásaira hasonlít a vízszintes mozgást illetően, ugyanakkor azokhoz képest még összetettebb: az állóhoz viszonyítva utal a mozgónak egy mozgási vonalon a térben az álló előtti és utáni helyzetére is (míg az *elhagy* és a *visszatér* csak az állónak egy mozgási vonalon a térben utáni helyzetét jelöli). Az első két ige a tér három dimenziójához szorosan hozzátartozó idődimenzióban folyamatos, úgy, hogy az *elhagy*-nak az időbeli kezdete, a *visszatér*-nek az időbeli végpontja van jelölve (további belső elemzés nélkül megállapítható, hogy ezt az igekötők érik el a tövel kialakuló szemantikai viszonyukban), a *továbbszik* szintén tartalmazza a folyamatosság összetevőjét, ám az ötvöződik a mozzanatossággal.

Ha az *öriz* igét e tér-idő viszonyban kell bemutatni, akkor az állapítható meg róla, hogy az álló és a mozgó viszonya nem változik, méghozzá folyamatosan nem (itt más bázisartományok is működésbe lépnek, hiszen nem egyszerű térbeli mozgásról van szó).

A Tandori-vers kognitív szemantikai rendszerének csupán egyetlen aspektusát vettük szemügyre (miképp a Mészöly-részletben is), ám ezáltal is fontos értelmezési lehetőségekhez jutottunk. A négy ige ugyanis az elemi percepciókon alapuló elemi kognitív folyamatokra építve egy végtelenül egyszerű, ám összetetten értelmezhető térbeli és vele szoros összefüggésben időbeli szisztémát működtet a szövegben. Ez a rendszer egy térben meghatározható pontot preszupponál, amelyhez képest a négy sor négy igéje, a velük jelölt mozgások vagy dinamikus állapotok viszonyulnak.

A vízszintes térbeli mozgásnak, s az azt jellemző meghatározott pontnak ezt az elemi módon perceptuálható rendszerét használja ki azután a szöveg egy elvontabb

értelmezési lehetőségben, amely valaminek a valamihez való vonzódásáról és egyidejű eltávolodásáról szólhat. A „konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs tere” itt a négydimenziós tér-idő rendszer, amely a maga érzékelhető voltában válik alkalmasá a metaforikus jellegű jelentésképzésre. Jóllehet a klasszikus metaforaelemzések is rámutattak már a térbeli és időbeli tájékozódásnak, e rendszer kognitív feldolgozásának a nyelvben való megjelenésére, rendszerszerűen mégis Lakoff–Johnson (1980) foglalta ezt össze, a kognitív nyelvészet egyik első monográfiáját adva. E munka lényege abban ragadható meg, hogy például a térbeli tájékozódás kognitív folyamatai rávetítődnek a nyelvre, s a nyelvtörténeti változások nyomán részben implicit, részben explicit szisztémaként folyamatosan jelen vannak, mintegy reprezentálódnak. E reprezentálódások túlnyomó többsége univerzálisan metaforikus jellegű (*a nap kél, a nap nyugszik* stb.). A Tandori-vers példája is azt mutatja, hogy a kognitív modellezés jogosult: a szöveg igéi a térbeli tájékozódás reprezentációja által felidézhetővé teszik a megértésében a térbeli tájékozódás elemi kognitív mozzanatait, s ez a perceptuális alap teszi lehetővé a szöveg elvontabb, metaforikus megértését. A „szó szerinti” és metaforikus jelentés kettőségének hagyományos autonóm bemutatása ekképp alakul át egy olyan rendszerre, amely számon tartja a megértésben az univerzális és a nyelv- és kultúraspecifikus mozzanatok, egyúttal nem elkülöníti a kétféle jelentést, hanem a többféle konceptualizáció egymásból következésére, dinamikus, interakciós (Black 1954–55/1990) viszonyára mutat rá.

E ponton láthatjuk bizonyítva Langackernek, valamint általában a kognitív tudománynak (például a fent idézett Simon–Kaplannak) azt a nézetét, hogy a nyelvi és a nem nyelvi tudás azonos módon jelenik meg kognitív struktúrákban. A vízszintes irányú elemi mozgásnak, ill. az ebben a kontextusban megjelenő állapotnak az egymással összefüggő bemutatása teszi lehetővé az átvitt értelmezést, azt, hogy a befogadó a nyelvi megformáltságban szövegszinten a primitívként megjelenő mozgások helyett valami elvontabb, összetettebb értelmezést adhasson a szövegnek. Ezt a Tandori-versben az irodalomszociológiai, recepciófeltételekkel meghatározott helyzeten kívül az állónak a teljes határozatlansága teszi lehetővé: míg a mozgó valamilyen értelmezési tartományban megragadható (önmegszólítás, megszólítás, deixis által), addig az állóról, amihez a mozgó viszonyul, semmit nem tudhat meg a befogadó. Pontosabban egy tág keretben következtethet (s itt mutatható meg a klasszikus modernség utáni irodalom egyik jellegzetessége, a befogadói horizontváltozatokra való rájátszás): ami ilyen mértékig viszonyítási pont, az fontos dolog lehet. Hogy mi, az már a megértés során dől el, ha eldől.

A kognitív nyelvtan itt röviden, egy területen bemutatott lehetőségei alkalmat adnak a befogadói megértő folyamatok jobb modellálására, mert a nyelvtani, szemantikai bemutatásban erőteljesebben törekszik a pszichológiai realitásra, mint elődei, s ennek érdekében arra összpontosít, hogy a nyelvi tudásban az aktualizálás és a

feldolgozás procedurális képességét leírja, s ennek kapcsán az emlékezet, a figyelem, a kapacitás kategóriáit bevonja a modellbe. Mindkét példánkban a Simon–Kaplan által említett heurisztikus modellkeresést láthatjuk érvényesülni a megértés alapjaként. Ezzel a felfogással árnyaltabbá lehet tenni a befogadói magatartások, folyamatok, horizontok bemutatását is, többek között annak érdekében, hogy a stílusnak mint a szöveg megformáltságából eredő értelemösszetevőnek a megértését jobban meg lehessen közelíteni. Miképp Schwarz hangsúlyozza, a kognitív tudomány és a kognitív nyelvészet arra törekszik, hogy legyen „kompatibilitás a reprezentációfeltevések és a feldolgozásszisztémákra vonatkozó feltevések között”, s „a nyelvi tudás strukturális és procedurális aspektusai közelebb kerüljenek egymáshoz” (Schwarz 1992: 42).

IRODALOM

- Barwise, Jon–John Etchemendy 1989: Model-theoretic semantics, in Posner szerk.: 207–44.
- Black, Max 1954–55/1990: A metafora, *Helikon*, 432–47.
- Eliot, Thomas S. 1919/1981: Hamlet, in *Káosz a rendben*, Budapest, Gondolat, 73–9.
- Lakoff, George 1987: *Women, fire, and dangerous things*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George–Mark Johnson 1980: *Metaphors we live by*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of cognitive grammar*, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Concept, image, symbol*, Mouton de Gruyter.
- Posner, Michael szerk. 1989: *Foundations of cognitive science*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- Schwarz, Monika 1992: *Einführung in die Kognitive Linguistik*, Tübingen, Francke Verlag (UTB 1636).
- Simon, Herbert A.–Craig A. Kaplan 1989: Foundations of cognitive science, in Posner szerk.: 1–48.

COGNITIVE SEMANTICS AND STYLISTICS

GÁBOR TOLCSVAI NAGY

The paper contributes to the introduction of cognitive linguistics into Hungarian linguistic studies. In the first part the main assumptions of cognitive science are summarized. The basic semantic model of R. Langacker is explicated next, to form a connection between cognitive semantics and stylistics. Stylistics is not mentioned here as a theory but as style analysis. The cognitive semantic analysis is made on a prose of Miklós Mészöly and on a verse of Dezső Tandori. The cognitive semantic analysis concentrates on the nominal segments (nouns) of the first text and on the verbs of the verse (on the cognitive structure of movement, time and space), analyzing the basic semantic domains of these nouns and verbs. The stylistic analysis points out that the structure of these basic domains largely contribute not only to the referential part of the two texts, but also to their style in the context of the whole text. Cognitive semantics can intensely help the stylistic interpretation of literary texts and modelling the reception of literary texts.